

209257

Ком

Рік X.

Р. 1901 кн. IV.

Т. XLII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDAKTIRT VON

MICHAEL HRUŠEVŤKYJ.

X Jahrgang.

1901, IV B.

B. XLII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під варядом К. Беднарського.

Вийшло 1 (14). V. 1901.

Рік X.

Р. 1901 кн. IV.

Т. XLII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

X Jahrgang.

1901, IV B.

B. XLII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Веднарського.

— ♦ — Вийшло 1 (14). V. 1901. — ♦ —

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного Інституту
ІНВ. 249257

Зміст XLII тому.

---

1. Критична аналіза т. зв. Тукидидової Археології, написав Іван Копач . . . . . с. 1—20
2. Причинки до історії рекруччини в Галичині при кінці XVIII і до половини XIX столітя, подав Михайло Зубрицький . . . . . с. 1—18
3. Словаки чи Русини? (Причинок до вияснення спору про національність західних Русинів), подав Володимир Гнатюк . . . . . с. 1—81
4. Miscellanea: а) Замітки до Записок Наукового Товариства імени Шевченка, подав Др. Ол. Маркевич; б) Два незвістні переклади Йос. Левицького, подав Олександр Сушко . . . . . с. 1—10
5. Наукова Хроніка: Нові досліді над найдавнішою історією Жидів, написав Др. Ів. Франко . . . . . с. 1—19
6. Бібліографія (рецензії й справозданя, зміст на с. 49) . с. 1—50

Inhalt des XLII Bandes.

---

1. Kritische Analyse der sogenannten Thukidideischen Archäologie, von Ivan Kopač . . . . . S. 1—20
2. Beiträge zur Geschichte der Rekrutenaushebung in Galizien am Ende des XVIII und bis Mitte des XIX Jahrh., mitgetheilt von Michael Zubryčkýj . . . . . S. 1—18

3. Slovaken oder Ruthenen? Beiträge zur Erklärung der Frage über die Nationalität der West-Ruthenen in Ungarn, von Vladimir Hnatiuk	S. 1—81
4. Miscellanea	S. 1—10
5. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die althebräische Geschichte, von Dr. Ivan Franko S.	1—19
6. Bibliographie	S. 1—50

Inhalt voriger Bände siehe letzte Seite des Buches.

Критична аналіза

т. зв. Тукидидової Археології.

Написав Іван Копач.

Остатній справоздавець про літературу до Тукидида, др. Відманн пише в Бурзиянових „Jahresberichte“ (том 100, стор. 174) так: „Die Thukydidische Frage ist noch nicht erledigt“. Мені здає ся, що я можу подати до сеї справи важний причинок.

Тукидид, як відомо, постановив оповісти війну пельопонезьку. Але перед описом самої війни й її причин подає в гл. 2—19 першої книги короткий перегляд давніших часів грецького життя, щоби, як виразно каже, показати, що пельопонезька війна, властивий предмет його твору, була найбільшим аж до його часів ділом Греків. Сей уступ названо вже в старині „ἀρχαιολογία“. Про неї й бесіда в отсій розвідці.

Тема археології зазначена в реченю 1, 2 словами: *τὰ γὰρ πρὸ αὐτῶν καὶ τὰ ἐν παλαιότερα σαφῶς μὲν εἶρεῖν διὰ χρόνον πλῆθος ἀδύνατα ἦν, ἐκ δὲ τῶν τεκμηρίων ὧν ἐπὶ μακρότατον σκοποῦντί μοι πιστεῦσαι ζυμβαίνει, οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι οὔτε κατὰ τοὺς πολέμους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα* — то значить: те, що діяло ся (розуміє ся, в Греції) перед пельопонезькою війною, не було нічим великим ані від воєнного ані від иньших поглядів, — о скільки можна заключати з ріжних познак і сьвідоцтв. Ся гадка сама собою легко зрозуміла. Але при близшім огляді спостерігаємо тут такі трудности: 1) Сполучник *γὰρ* має лучити сю гадку з попередньою причиновою або бодай обясняючо тобто реченє має поясняти, чому писатель думає, що пельопонезька війна була найбільшим доси рухом Еллінів — бо попередне реченє таке: *κίνησις γὰρ αὐτῆ μεγίστη δὴ τοῖς Ἑλλήσιν ἐγένετο καὶ μέρει τινὶ τῶν βαρβάρων, ὡς δὲ εἰπεῖν, καὶ ἐπὶ πλείστον ἀνθρώπων*. Тимчасом таке получене на нашім місци що найменше дивне, коли вже просто не нельогічне: бо щож то за

доказ для релятивної величини пельопонезької війни з того, що все перед нею було не велике. Получене гадок тут таке саме, як би хтось, дивлячись на групу дерев, сказав: „се дерево найбільше, бо інші малі“. Ми чекаємо по реченю *κίνησις γὰρ αὕτη μέγιστη* і т. д. позитивного доказу з порівняння пельопонезької війни з попередніми. Тимчасом ми його тут не знаходимо, аж у гл. 23, 1 читаємо справді порівняне пельопонезької війни з війнами первккими, яко найбільшою подією минувшини (*τῶν δὲ πρότερον ἔργων μέγιστον ἐπράχθη τὸ Μηδικόν* і т. д.) — при чім автор повторив попереду, лиш иньшими словами, й тезу в гл. 21, 2: *καὶ ὁ πόλεμος οὗτος, καίπερ τῶν ἀνθρώπων, ἐν ᾧ μὲν ἂν πολεμῶσι, τὸν παρόντα ἀεὶ μέγιστον κρινόντων, πανσαμένων δὲ τὰ ἀρχαῖα μᾶλλον θαναμαζόντων, ἀπ' αὐτῶν τῶν ἔργων σκοποῦσι, δηλώσει ὁμῶς μείζων γεγενημένων αὐτῶν.*

А в тім і речене *κίνησις γὰρ αὕτη μέγιστη* і т. д. не дуже пристає до попереднього: *Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων... ἐλλίσας μέγαν τε ἔσεσθαι καὶ ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων* і т. д. Зв'язь вимагає доконче всунення гадки: „І не помилив ся“. Та ся брахильоїя бодай не так дивна, як дальший, що йно обговорений, льотічний скок.

2) Тукидид ділить грецьку історію перед пельопонезькою війною на *τὰ πρό αὐτῶν* і *τὰ ἔτι παλαιότερα*. Сей поділ теж що найменше в часті нельотічний, бо загальний вислов *τὰ πρό αὐτῶν* мусить обіймати навіть *τὰ παλαιότατα* (не лиш *παλαιότερα*). Такий поділ можна би було прийняти лиш тоді, якби писатель був означив словами *τὰ πρό αὐτῶν* лише часи безпосередно перед пельопонезькою війною й подав докладно їх границю взад. Тимчасом він не зробив ані одного ані другого. Учені напеували вже багато паперу й чорнила, аби дійти, що розуміти під *τὰ πρό αὐτῶν* і *τὰ ἔτι παλαιότερα*. Steitz¹⁾ гадає, що навіть Тукидид не здавав собі ясного рахунку з того поділу: але, як мав на думці яку границю, то певно найскорше ще перські війни. Гадка Штайца дуже влучна — чому, се покаже ся низше, — але вона не усуває недокладности вислову Тукидида. До того вяжуть ся з висловом ще иньші трудности. Наколи Тукидид означив словами *τὰ πρό αὐτῶν* і *τὰ ἔτι παλαιότερα* цілий

¹⁾ August Steitz: Über den Gedankengang im Prooemium des Thukydides (Jahn's Jahrbücher für Philologie und Pädagogik 83 (1861), 234.

час перед пельопонезькою війною, то якже міг він з чистою совістю прикладати слова того самого речення *σαφῶς μὲν εἶρεῖν διὰ χρόνου πλῆθος ἀδύνατα ἦν*, до історії т. зв. п'ятдесятиліття, а слова *οὐ μὲγάλα νομίζω γενέσθαι* до перських воєн? Отсе спонукало ученого Л. Гербста до зміни слів *τὰ πρό αὐτῶν* на *τὰ Τρωϊκά*¹⁾. Та така зміна противить ся тенденції самого Тукидида. Він же хоче прецінь доказати, що пельопонезька війна була найбільшою подією цілої минувшини (*ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων*), а не лиш більшою від троянської війни і ще давніших. І справді, він не поперестає на осуді троянського походу, лиш обговорює й дальші часи аж до самої пельопонезької війни (гл. 12—19).

3) Наколи Тукидид в гл. 1, 1 говорив лише про війну саму, що її великість передчував, а в наведеном дальшій реченю говорить вже про соціяльні відносини взагалі (*τὰ πρό αὐτῶν καὶ τὰ ἐν παλαιότερα... οὐ μὲγάλα νομίζω γενέσθαι οὔτε κατὰ τοὺς πολέμους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα*), то маємо тут певне пересунене первісної мисли, котре також мусить мати свою психологічну підставу. Е. Шварца так застановив сей факт, що він признав цілу археологію (гл. 2—19) осібно написаною розвідкою, котру на його думку аж видавець Тукидидової Історії, по смерти автора, на нинішне місце всунув²⁾. Я далекий від притакнення Е. Шварцови в тій справі: бо, по перше, ми не маємо з старини жадної звістки про які небудь осібні трактати Тукидида, а по друге, я не можу уявити собі причини, що моглаб була спонукати видавця Тукидидового, замість осібну працю осібно видати, всувати її з великим трудом і нездарністю до Історії пельопонезької війни. Я радше піду тут за иньшими ученими і традицією і буду уважати сполучене археології з історією пельо-

¹⁾ L. Herbst: Zu Thukydides I, 6.

²⁾ Ed. Schwartz: Über das erste Buch des Thucydides (Rheinisches Museum 41 (1886), 216—217): „Nach dem Vorangegangenen muss der Leser erwarten, dass von früheren Kriegen gehandelt wird; als Thema der Archäologie wird aber angegeben die Geringfügigkeit der früheren griechischen Machtverhältnisse. Das ist mit nichten dasselbe: wer den überlieferten Zusammenhang vertheidigt, muthet dem Thukydides die grosse Nachlässigkeit zu, dass er an Stelle des richtigen Vergleichobjectes ein anderes untergeschoben hat. — Ich wage daher die Behauptung, dass Thukydides selbst die Archäologie nicht in den Zusammenhang eingefügt hätte, in welchem dieselbe überliefert ist“.

понезької війни ділом самого Тукидида. Та всеж таки треба як небудь вяснити оті дивні труднощі і льоїчні неточности Тукидида, на котрі я що йно вказав.

Ключ до їх розвязки подав уже перед 27 роками Др. Людвик Цв'ікліньський у своїй розвідці „*Quaestiones de tempore, quo Thucydides primam historiae suae partem composuerit*“ (1873). Цв'ікліньський перший пізнав, що переказаний порядок думок зараз на вступі Тукидидової історії не був первісним, бо противить ся психольоїчним і льоїчним правам мислення. Він тому виступив з твердженням, що в первіснім концепті Тукидида зараз по 1, 1 був уступ 23, 1, в котрім дійсно знаходимо відповідь на те, чому Тукидид не помилив ся, думаючи відразу, що пельопонезька війна буде найбільшою подією знаної йому грецької історії. Ми там читаємо: *Τῶν γὰρ (нині замість γὰρ стоїть δέ — чому, побачимо далше) πρότερον ἔργων μέγιστον ἐπράχθη τὸ Μηδικὸν καὶ τοῦτο ὁμῶς ὁνοῦν ναυμαχίαν καὶ πελοπονησιακὴν ταχέϊαν τὴν κρίσιν ἔσχε*. На поперегте свого здогаду підніс Цв'ікліньський і ту обставину, що гл. 23 не має жадного льоїчного получена з гл. 22.

Бистроумний здогад Цв'ікліньського я приймаю без застереження; він — на мій погляд — відповідає фактичній правді і тому так легко розмотує всі наведені труднощі. Та при тім треба відповісти ще на два питання: 1) чому Тукидид уважав потрібним всунути гл. 2—22? 2) чому він того додатку не получил належито з тим, що вже перше було?

Що до першого питання, то відповідь на него непевна, бо безпосередного свідощтва про те нема жадного. Але з великою правдоподібністю можна сказати от що: Коли Тукидид написав, що уважає пельопонезьку війну більшою від всіх воєн минувшини, а при тім порівняв її лише з походом Ксеркса на Грецію, то мусів певно — головно з огляду на могучий вплив Гомера — почути потребу сказати ще щось прецінь і про троянську війну, яко найбільше славлений подвиг предків. Се — без сумніву — було найпершою спонукою для Тукидида до згадана й давно минулих часів грецького життя. І се поясняє нам разом відповідно той факт, що *τὰ Τρωϊκά* становлять для археольоїї, так сказати-б, осередок і для Тукидида творять ту граничну епохальну лінію, котра ділить цілу минувшину на *πρὸ τῶν Τρωϊκῶν* (гл. 3, 4) і *μετὰ τὰ Τρωϊκά* (гл. 12, 1).

Але разом з тим з'явила ся тут і иньша потреба. Пельопонезьку війну міг Тукидид з наїздом Ксеркса зараз порівнати, бо

той останній був ще в живій пам'яті його земляків, а надто було вже про него й широке оповідане Геродота. За те події давно минулих часів мусів він що йно своїм критичним оком оціняти що до їх ваги і вартости, мусів передовсім обдирати їх з мітів і поетичних прикрас, аби кожний читач міг собі їх порівняти з подіями пельопонезької війни. Вкінці чим більше Тукидид пізнавав важність свого твору, тим більшу мусів чути в своїм серці потребу долучити до праці, що мала бути *κτῆμα εἰς αἰεί*, також перегляд цілої грецької минувшини, тим більше, що в її оцінюваню дуже часто не годився не лише з звичайними людьми, але й з ученими істориками свого часу¹). Так зродилася — на мій погляд — т. зв. археологія. Треба було її з попередю списаними гадками звязати, на разі з тим, що було з переду. Тут докинув Тукидид речення *κίνησις γὰρ αὐτῆ μεγίστη* і т. д. і наведену висше мною диспозицію, в якій а ргіогі сказано, що ціла давнїйша історія Греції не представляє нічого великого в порівнаню з пельопонезькою війною. Тим способом, здає ся, найпростїйше і найприроднїйше пояснити і те пересунене теми, що так дуже ударило Е. Шварца, і иньші трудности, на які я висше вказав.

Тому що суд про те, чи давнїйші війни були більші від пельопонезької чи ні, міг ґрунтуватися ся лиш на докладнїй оцінці соціальних відносин взагалі — бож самі війни, як троянську, прикрасили й побільшили перекази поетів й льотоґрафів, — то і не дивно, що Тукидид говорить в археології про елементи народної сили взагалі, а не про самі війни. Тому що він в тім перегляді хотїв обняти цілу минувшину, але при тім був собі свідомий того, що про перзькі війни вже говорить на иньшій місци (тобто в нинїшній гл. 23), то легко зрозуміти, як йому могло вирвати ся отсе нельогічне або радше лиш недокладне, тим часом означене минувшини словами: *τὰ πρὸ αὐτῶν καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα*. А що при тім він більше думав про давнїйші часи, як про перзькі війни, бо вже про них, як сказано, на

---

¹) Чи і о скілько повстане археології звязане з перероблюванєм архїданїйської війни для приладження її до пізнїйше задуманого (так кажуть деякі учені на підставі слів кн. V, гл. 26) опису цілої 27-лїтньої війни — як се Цвїклїнський приймає (Quaestiones 26) — сього не вмію докладно сказати. Обсяг і характер уступу вказують — на мою думку — лиш те певно, що Тукидид, пишучи його, думав вже про цілу 27-лїтню війну.

иньшій місци говорив, то міг легко докинути й слова *σαφῶς μὲν εὔρεϊν διὰ χρόνον πλῆθος ἀδύνατα ἦν*, котрі спонукали Гербста до неправдоподібної конектури *τὰ Τρωικὰ* замість *τὰ προ αὐτῶν*. Тукидид міг докинути ті слова тим більше, що сам протягом своєї роботи досить зробив досьвіду про те, як то тяжко, навіть найсовітнішому дослідникови (пор. гл. 22, 3) дійти до повної правди хочби в справах сучасних та що він сам мусїв ганити (гл. 97, 2) історика найближшої минувшости Гелляніка за недокладність в представленю т. зв. пятьдесятилітя. Не дармож і додає сам (гл. 20, 3): *πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα ἔτι καὶ νῦν ὄντα καὶ οὐ χρόνῳ ἀμνηστούμενα καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες οὐκ ὀρθῶς οἴονται...¹⁾*

Лишає ся нам ще відповісти на друге питанє, а то: чому на отєм місци знаходимо нараз стільки неточностей і трудностей у письменника, котрий зрештою не один уступ свого твору написав з такою блискучою прецизиею, що його писательський талант находив все і всюди щирій подив.

Е. Шварц і фон Вілямовіц-Меллендорфф (Hermes XX, 487 сл.) звалюють усе на видавця Тукидидового; Л. Гербст старає ся ратувати Тукидида неправдоподібними конектурами і штучною інтерпретацією; А. Бауер (Philologus, 46) ігнорує ті труднощі; Едвард Маєр²⁾ (E. Meyer: Forschungen zur alten Geschichte I, 122) видить в них лиш наслідок невідповідної форми, в яку Тукидид убрав свій погляд на минувшину Греції.

Найприроднійше а zarazом найвідповіднійше для великого історика вияснюють справу майже рівночасно і від себе незалежно В. Шмід³⁾ і Л. Цвїклїньский⁴⁾. Цвїклїньский пише: „Твір Тукидида не лиш не допроваджений до того часу, котрий собі автор задумав, — бо вриває ся нагло серед оповіданя випадків 21 року війни — але він взагалї не викінчений, до виданя не приготований. Автор працював ще над своєю руко-

¹⁾ В епізодї про Пізистратидів і в словах (21, 1): *οὔτε ὡς ποι τὰ βρηήκασι περὶ αὐτῶν ἐπὶ τὸ μείζον κοσμοῦντες μᾶλλον πιστεύων οὔτε ὡς λογιγράφοι συνέθεσαν ἐπὶ τὸ προσαγωγώτερον τῆ ἀκροάσει ἢ ἀληθέστερον ἔντα ἀνεξέλεγκτα καὶ τὰ πολλὰ ὑπὸ χρόνου αὐτῶν ἀπίστως ἐπὶ τὸ μυθώδες ἐκνευηκίκα* містить ся — по одностійній гадцї учених — критика Геродота.

²⁾ Так само думає про справу Е. Маєр і в другім томї своїх „Forschungen“ (в прекрасній статї про Тукидида); сей том вийшов минулого року.

³⁾ W. Schmid: Zur Entstehung und Herausgabe des Thukydideischen Geschichtswerkes (Philologus 49, 17 наст.).

⁴⁾ L. Świkliński: Opis zarazy ateńskiej, 1891, стр. 42—49.

писю, робив принагідно річеві або стилістичні, менше або більше важні зміни, при чім, правда, ще неодного не додав, не змінив або не пропустив, неодної зміни знов з рештою тексту органічно не звязав, бо манускрипт ще до друку не був готовий. Нам переховав ся той манускрипт. З нього можемо до певної міри пізнати, як працював великий атенський історик, як поступала його робота наперед; але рівночасно ся обставина наказує нам велику обережність і пригадує нам, що ми не сміємо і не можемо всього, що обіймає діло, мірити одною і тою самою мірою“ (стр. 43). Ми повинні пам'ятати й про видавця, доси нам незвісного. Та хтоб він не був, мусів певно совісно сповнити свою працю; „бо в противнім разі не мали бисьмо так багато слідів, що видав нескінчене діло, лиш рукопись автора. — Видавець додавав імовірно з своєї голови лиш тільки, кілька вимагала неминуча потреба, і лучив радше механічно і поверховно, ніж би мав був змінати текст автора“ (стор. 49)¹).

Се результати, до котрих дійшов Цівіклінський на підставі своєї бистрої аналізи звісного Тукидидового опису атенської зарази. Мені видить ся, що отсі результати зовсім певні, так що я чую себе в повнім праві ужити того самого ключа й на иньших місцях, де маємо до діла з трудностями композиції Тукидидової історії. Приставане ключа потвердить його правдивість, неприставане або може не цілковите приставане може вказати ще й на иньші моменти, яких в описі зарази не було. Я стараю ся в отсій праці при помочи методи мого Високоповажаного учителя проаналізувати так звану археольоію.

І справді. Трудности, які подибуємо зараз на вступі Історії Тукидида і які я висше зазначив, розяснюють ся найлекше і найприроднійше на підставі тез проф. Цівіклінського. І так: 1) Тукидид не написав онтих трьох речень одним тягом; 2) уступ не оброблений ще остаточно. Занадто вчасна і нагла смерть не дозволила авторови викінчити твір. — Чи маємо в данім уступі признати яку небудь діяльність видавця? Мені видить ся, що ні; бо видавець, як був би лиш хотів, був би

³) Недавно повторив в головнім зарисї погляд Цівіклінського G. Friedrich в праці „Die Entstehung des Thukydideischen Geschichtswerkes“ (Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik 155, 255 наст.), хоч в поодиноких точках не раз инакше думає.

певно оті гадки зручнійше вмів получить. Радше треба думати, що видав знайдені нотатки Тукидида без зміни. З другого боку нема тут жадної такої недорічності, якої-б Тукидидови навіть у концепті не можна було признати.

І я так далекий від того, щоб з Е. Шварцом археологію уважати осібною працею Тукидида, що навіть тему 1, 2 (*οὐ μὲγάλα νομίζω γενέσθαι*) буду уважати пробним каменем при виділюванню її первіснійших і пізнійше повсуваних уступів. Бож очевидно, уступи написані зі становища теми, певно, а бо-дай по всякій імовірности, первіснійші від тих, що не підходять під тему, лиш, так сказати-б, докинені без належитої звязи з нею.

Осередок, коло котрого ірупує ся погляд Тукидида на минувшину Греції, становить, як вже було сказано, троянська війна (*τὰ Τρωικά*). Се видко і з термінольоїї *πρὸ τῶν Τρωικῶν* (3, 1 і 4), *μετὰ τὰ Τρωικά* (12, 1) і поперед усього з того, що Тукидид оцінює передтроянські часи міркою троянського походу (9, 5 і 11, 3) а потроянські навязує до *τὰ Τρωικά* лиш мов би побічну справу — не самостійно важну (пор. 12, 1: *ἐλεῖ καὶ* (= *καὶ γὰρ*) *μετὰ τὰ Τρωικά ἢ Ἑλλάς ἐπι μεταπίστατό τε καὶ κατακίετο, ὥστε μὴ ἠσυχάσασαν ἀξήθηται*). Поза сим зовсім зверхним і, як побачимо, консеквентно не перепровадженим поділом ми надармо-б шукали в нинішнім стані Тукидидової археології за обдуманною композицією, а поперед усього за сим, чоґо маємо право чекати по темі 1, 2, тобто за ясим і проворим уірупованем тих моментів (*τεκμήρια*), з яких автор вивів, що грецька минувшина не представляє нічого величюного ані з воєнного ані з жадного иньшого погляду. Навіть вірний партийник Гербста, Фр. Міллер (Müller, у виданю I книги) мусів сконстатувати пересунене первісно задуманого пляну почавши від 4, 1. Він пише: „Viele Digressionen, besonders die über die Bedeutung der *Τρωικά* selber, machen es nothwendig, die Disposition nach den fünf Haupt- *τεκμήρια* äusserlich zurücktreten zu lassen und das Ganze nach den Zeitabschnitten zu ordnen“. Міллер вдоволяє ся констатованем дитрессій; я попробую висвітити й їх походжене.

Поставивши тезу 1, 2 *τὰ γὰρ πρὸ ἀντῶν καὶ τὰ ἐπι παλαίωτερα οὐ μὲγάλα νομίζω γενέσθαι* etc.), починає Тукидид зараз же й її доказ. Яко перше *τεκμήριον* на довід свого твердження приводить він довголітне змінюване осідків в Греції (2, 1), бо через те не могло витворити ся ані богатство (*περιουσίαν* *χρη-*

μάτων οὐκ ἔχοντες) ані жите державне (δι' αὐτὸ οὐτε μεγέθει πόλεων ἰσχυρὸν οὐτε τῇ ἄλλῃ παρασκευῇ). Як довго тривав той стан? Тукидид не означив його кінцевого пункту хронологічно. Але з 12, 1 ἐπεὶ καὶ μετὰ τὰ Τρωικὰ ἢ Ἑλλάς εἰ μετανίστατο видко, що Тукидид признавав його ще й по троянській війні. Як же знов з тим погодити факт троянської війни? Прецінь вона була-б не можлива без постійного осідку, без сполученя більшої сили в одній руці, без згідного виступу Греків. Агамемнон то прецінь — навіть у Тукидида самого — не атаман якоїсь там орди номадів, лиш могучий король славних Микенів; він пан цілого Арґоса і многих островів, а надто пострахом змушує иньших грецьких князів до походу, що властиво лиш його одного обходив. — Тут видко певну суперечність і нема сумніву, що гл. 2 не згоджує ся належито з цілістю, котра ґрупує ся коло троянської війни.

Отже що до чого дочіплене пізнійше без згоди? чи гл. 2 до трактату про троянську війну чи сей до гл. 2?

Є причини, що мене схиляють до першої альтернативи. В гл. 3, 1 читаємо так: *δηλοῖ δέ μοι καὶ τότε τῶν παλαιῶν ἀσθένειαν οὐκ ἦμιστα· πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν οὐδὲν φαίνεται πρότερον κοινῇ ἐργασαμένη ἢ Ἑλλάς*. Тут перше речене пригадає читачеві ще раз головну тезу: *οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι; καὶ τότε* має долучувати те, що слідує, до гл. 2 яко нове *τεκμήριον*. Але що робити з *γὰρ*? Речене *πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν* etc. не стоїть прецінь з попередним в звязи причиновій, се лиш в осібне речене розвинена аппозиция до *τότε*, подібно як 2, 6 маємо в такім самім значеню асс. с. inf.: *καὶ παραδείγμαί τότε τοῦ λόγου οὐκ ἐλάχιστόν ἐστι διὰ τὰς μετοικήσεις τὰ ἄλλα μὴ ὁμοίως ἀξήθηται*. Можна вправді *γὰρ* уважати також виясняючою партикулою супроти головного слова попередного реченя *ἀσθένεια*, але тоді лишає ся ні при чім *δηλοῖ δέ μοι καὶ τότε*. Конець кінцем сильного незвичайного анаколюта не можна тут заперечити і він мусить мати якусь свою причину.

Мені здає ся, що се *γὰρ* належало первісно до иньшої звязі. Коли зважимо, що першою спонукою до т. зв. археольогії був згляд на троянську війну, коли дальше порівнаємо будову реченя 3, 1 *πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν οὐδὲν φαίνεται κοινῇ ἐργασαμένη ἢ Ἑλλάς* з такоюж будовою реченя 2, 1 *φαίνεται γὰρ ἢ νῦν Ἑλλάς καλουμένη οὐ παλαι βεβαίως οἰκουμένη*, коли вкінці пригадаємо висше зазначену суперечність між гл. 2 і 12 з одного боку, і уступом про троянську війну з другого: то

може вільно нам буде прийняти, що первісно речене 3, 1 (*πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν* etc.) наступало безпосередно по темі 1, 2 *οὗ μὲγάλα νομίζω γενέσθαι*.

Але коли так, то щож викликало гл. 2?

Вже Штайц (ц. м. 238—238) завважав добре, що гл. 2 тісніше звязана з гл. 8, 2—3, і то так, що 8, 2—3 творить мов би антидот до гл. 2. В гл. 8, 2—3 оповідає автор, як мореплаводство і розвій торгівлі принесли з собою багатство і жадобу майна, а разом постійність осідку і ритвір міцніших політичних організацій. Згадати про се все мусів Тукидид вже перед троянською війною, бо — по його думці — вона була б неможлива без такої переміни соціальних відносин. Він пише: *Καταστάντος δὲ τοῦ Μίνω ναυτικοῦ πλοιμώτερα ἐγένετο παρ' ἀλλήλους... καὶ οἱ παρὰ θάλασσαν ἄνθρωποι μᾶλλον ἤδη τὴν κτήσιν τῶν χρημάτων ποιούμενοι βεβαίωτεροι ὄκουν, καὶ τινες καὶ τείχη περιεβάλλοντο ὡς πλουσιώτεροι ἑαυτῶν γιγνόμενοι· ἐφίεμενοι γὰρ τῶν κερδῶν οἳ τε ἥσους ὑπέμενον τὴν τῶν κρείσσωνων δουλείαν, οἳ τε δυνατώτεροι περιουσίας ἔχοντες προσεποιούντο ὑπηκόους τὰς ἐλάσσους πόλεις. Καὶ ἐν τούτῳ τῷ τρόπῳ μᾶλλον ἤδη ὄντες ὑστερον χρόνῳ ἐπὶ Τροίαν ἐστράτευσαν.* Гл. 2 знов представляє негатию того стану. Тукидид отже, здає ся, додав гл. 2 аж з огляду на попередній написаний уступ 8, 2—3, при чім речене *δηλοὶ δέ μοι καὶ τότε τῶν παλαιῶν ἀσθένειαν* послужило містком до гл. 3. Решта концепту лишида ся на разі без зміни, хоч її навіть дуже потребувала.

Але в гл. 3 треба пояснити ще иньшу трудність, а то ту, що на початку і кінці глави читаємо ту саму гадку, пор. 3, 1: *πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν οὐδὲν φαίνεται πρότερον κοινῇ ἐργασαμένη ἢ Ἑλλάς* і 3, 4: *οἱ δ' οὖν ὡς ἕκαστοι Ἑλληνας κατὰ πόλεις τε ὅσοι ἀλλήλων ξυνίεσαν, καὶ ξύμπαντες ὑστερον κληθέντες οὐδὲν πρὸ τῶν Τρωικῶν δι' ἀσθένειαν καὶ ἀμυξίαν ἀλλήλων ἀθρόοι ἐπραξάν.* До того прилучує ся ще й та обставина, — на котру вже й Шварц звернув увагу, — що відміни в 3, 4 се лиш повторене або рекапітуляція слів про розширене назвиска *Ἑλληνας* з 3, 2: *καθ' ἕκαστους μὲν ἤδη τῇ ὁμίλῃ* (sc. *Ἑλληνι καὶ τοῖς παισὶν αὐτοῦ*) *μᾶλλον καλεῖσθαι Ἑλληνας οὐ μὲντοι πολλοῦ γε χρόνου ἐδύνατο καὶ ἀπασιν ἐκνικῆσαι.*

Чи маємо й той уступ (про повстане імени *Ἑλληνας*) уважати пізнійше всуненим до первісного коротшого концепту археологіі? Я думаю, що так. За тим говорить — окрім наведених моментів — ще й та обставина, що брак спільного на-

звиска не служить ще жадним доказом на *ἀμειξία* Греків в передтро-
янських часах. Прецінь сам Тукидид повідає, що Греки не мали
спільного імени *Ἕλληνες* навіть ще в часах Гомера¹⁾, тобто
кілька поколінь по троянській війні, а прецінь троянський по-
хід урядили спільно.

Найважнішою причиною слабости Греції в давніших ча-
сах було, по думці Тукидида, незнанє мореплавства. І через те
він додає при кінци гл. 3: „*ἀλλὰ καὶ ταύτην τὴν στρατείαν θα-
λάσῃ ἤδη πλείω χρόμενοι ξυνῆλθον*“ т. зн. „але й той похід
урядили спільно, як вже по мори почали більше їздити“. Значіне того реченя, а заравом партикули *καὶ* — котрої Е.
Шварц не може зрозуміти (на цит. м. стр. 207) — стає ще
яснішим, як його замінити на рівнозначне речене неґативне,
напр. так: „але й того походу не могли-б були виконати спільно,
як би не були вже вправили ся в морепластві“. Се речене
могло дуже добре стояти зараз по 3, 1. Воно не потребувало
зовсім до свого доповнення попередю згадки про назву *Ἕλληνες*.
І як раз тому мусів Тукидид всунений екскурз про назвиско
Греків закінчити тою самою гадкою, яку екскурз надто далеко
назад відсував, — щоб назад привернути звязь з тим, що слі-
дувало. Всунене екскурза наступило мабуть тоді, як потреба ко-
роткої оцінки грецької минувшини розвинула ся в душі автора
в постанову дати повний перегляд давнішого грецького житя
аж до пельопонезької війни.

З иньшими такими додатками, котрі навіть не підходять
під тему з 1, 2, стрічаємо ся зараз в гл. 4. Тут впадають
в око передовсім два моменти: 1) Получене гл. 4 з гл. 3 знов
сполучником *γάρ*; 2) Повторене тої самої справи, про котру чи-
таємо в гл. 4, в гл. 8, 2—3. Пор. в гл. 4 слова: *Μίνως γὰρ
παλαίτατος ὢν ἀνοῆ ἴσμεν ναυτικὸν ἐκτέτατο καὶ τῆς Ἑλληνικῆς
θαλάσσης ἐπὶ πλείστον ἐκράτησε καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων ἠρξέε τε
καὶ οἰκιστὴς πρῶτος τῶν πλείστων ἐγένετο Κᾶρος ἐξελάσας καὶ τοὺς
ἑαυτοῦ παῖδας ἡγεμόνας ἐγκαταστήσας· τό τε ληστικὸν, ὡς εἰκός, κα-
θήρει ἐκ τῆς θαλάσσης ἐφ' ὅσον ἐδύνατο, τοῦ τὰς προσόδους μᾶλλον
ἰέναι αὐτῷ — з висше наведеними словами гл. 8, 2—3:
*καταστάντος δὲ τοῦ Μίνω ναυτικοῦ πλωμώτερα ἐγένετο παρ' ἀλλή-
λους etc.**

¹⁾ τεκμηριῶ δὲ μάλιστα Ὅμηρος· πολλῶ γὰρ ὕστερον ἔτι καὶ τῶν Τροικῶν
γενόμενος οὐδαμοῦ τοὺς ξυμπαντας ὠνόμασεν οὐδ' ἄλλους ἢ τοὺς μετ' Ἀχιλλέως
ἐκ τῆς Φτιώτιδος.

Один і другий факт мусить природно мати свою причину. В тім разі, як покаже ся, одну і ту саму. І так насамперед сполучник γάρ зрозумілий лиш з огляду на 8, 2, бо аж тут читаємо властиво обяснене до слів 3, 5: ἀλλὰ καὶ ταύτην τὴν στρατείαν θαλάσῃ ἤδη πλείω χρόμειοι ξυνῆλθον (пор. повторене тої самої гадки при кінци 8, 4: καὶ ἐν τούτῳ τῷ τρόπῳ μᾶλλον ἤδη ὄντες ὑστερον χρόνῳ ἐπὶ Τροίαν ἐστράτευσαν). Вже та одна обставина веде нас до думки, що оте γάρ, про яке тут бесіда, первісно належало до 8, 2, і що уступ 8, 2 в первіснім концепті наступав зараз по 3, 5. Ся гіпотеза виясняє природно і найпростіше зазначене висше повторене тої самої думки в 4 і 8, 2—3 і брак звязи між 8, 2 і 8, 1. Вона відповідає також висше прийнятій правдоподібности, що Тукидид первісно мав на думці не перегляд цілої минувшини грецької, лише оцінку славної троянської війни. З тих причин сьмію твердити, що первісно гл. 8, 2 слідувала безпосередно по 3, 5 і то зі сполучником γάρ, отже: καταστάντος γάρ τοῦ Μίνω ναυτικοῦ etc. Але опісля постановивши обговорити справу основніше, Тукидид всунув екскурз про діяльність Міноса і про той стан, який Мінос поправив. Тим способом повстав уступ гл. 4 — гл. 8, 1, як з другого боку уступ гл. 8, 3 викликав яко свій антидот гл. 2, а вислов ἡ νῦν Ἑλλάς καλουμένη (2, 1) зродив уступ гл. 3, 2—3 про повстанє назвиска Ἑλληνες.

Який час відділяє списанє тих ріжних уступів від себе, сього я не в силі сказати, рівнож як і того ні, щб Тукидид змінив в попереднім концепті, додаючи нові гадки. Я хочу тут означити лиш психологічне наступство незалежно від себе подуманих комплексів гадок.

Але й уступ гл. 4 — гл. 8, 1 не творить однолітої цілости, як се вже й Е. Шварц завважав (цит. м. 209). В нїм заставляють уважного читача отсі моменти: 1) Безпосередне наступство реченя 5, 3 (ἐλήξοντο δὲ καὶ κατ' ἡπειρον ἀλλήλους) і доказ його з σιδηροφορεῖσθαι по 5, 2: δηλοῦσι δὲ τῶν τε ἡπειρωτῶν τινες ἔτι καὶ νῦν οἷς κόσμος καλῶς τοῦτο δρᾶν (тобто ληστεύειν). Істнованє розбишацтва в деяких грецьких країнах ще в часах Тукидида служить прецінь найсильнішим доказом на се, що в давніших часах розбишацтво цвило загально; отже не треба було того доказувати по 5, 2 в дальших параграфах зі спорадичного подекуди звичаю ношеня зброї в щоденнім житю. 2) Місце глави 7. Ся доказує колишнє процвитанє розбишацтва морського з географічного положеня деяких старих

міст, між тим як ся справа вже обговорена в гл. 5, 2. 3) Зміст, місце і полученє уступу 8, 1; бо по перше він говорить про народність старих мешканців островів, а не про їх розбишацтво — а ми сего надіємо ся по початковім реченю *καὶ οὐχ ἥσσαν λησταὶ ἦσαν οἱ νησιῶται*; — по друге, говорячи про мешканців островів, належить він своїм змістом до 5, 1; по третє його початок що найменше дивний, коли вже не недорічний, по гл. 5, 1 і по гл. 7, котрі як раз обговорюють розбишацтво морське.

Якже вияснити оті браки? Думаю, що й тут ключ проф. Цвіклінського найліпше додає ся: уступ не написаний одним тягом. На мою думку, се певне, що разом з екскурзом про Міноса (гл. 4) написаний і уступ гл. 5, 1—2, бо уступ про Міноса був би недокладним без 5, 1—2. Може рівночасно, а може й трохи пізнійше, — (в кождім разі одначе скорше як гл. 5, 3 — гл. 6 і гл. 8, 1) — доданий уступ гл. 7, бо він служить доповненєм до гл. 5, 2, що правда, доповненєм з трохи відмінного становища: гл. 7 доказує, що розбишацтво в давних часах не уважано навіть ганьбою, гл. 5, 2 говорить лиш, що воно взагалі існувало. Гл. 7 могла первісно лучити ся з гл. 5, 2 сполучником *καὶ*, отже звучала: *καὶ τῶν πόλεων ὄσαι μὲν* і т. д.

Уступ гл. 5, 3 — гл. 6, котрий з головною темою цілого екскурза (гл. 4 — гл. 8, 1) лучить ся реченєм *ἐλήζοντο δὲ καὶ κατ' ἡπειρὸν ἀλλήλους*, говорить властиво головно про убори на півострові грецькім і про дотичні анальоїї між давними Греками і варварами часів Тукидида. Се видко найліпше з речень 5, 3: *καὶ μέχρι τοῦδε πολλὰ τῆς Ἑλλάδος τῷ παλαιῷ τρόπῳ νέμεται περὶ τε Λοκροῦς τοὺς Ὀζόλας καὶ Αἰτωλοῦς καὶ Ἀκαρνανίας καὶ τὴν αὐτῆ ἡπειρὸν* і 6, 6: *πολλὰ δ' ἂν καὶ ἄλλα τις ἀποδείξειε τὸ παλαιὸν Ἑλληνικὸν ὁμοίωτροπα τῷ νῦν βαρβαρικῷ διατῶμενον*. Згадка про *σιδηροφορεῖσθαι* служить лиш до причіплення сього нового екскурзу до давнійшого про розбишацтво. Сей новий екскурз лежить, зовсім природно, ще дальше від первісної задачі археології, як тамтой. Вставку пізнати ще дуже добре по тім, як гл. 7 відділена від гл. 5, 2.

Уступ 8, 1 застановлює ся над національністю передгелленських мешканців островів. Його викликали певно слова гл. 4. *Κᾶρας ἐξελάσας*.

Але як повстав нинішній порядок уступів? Про се годі щось певне сказати. Одначе взагалі виглядає так, як би видавець Тукидида знайшов нинішню археологію, в части бодай,

лише в особних, неповязаних з собою нотатках і записках. Він всунув уступ гл. 5, 3 — гл. 6 не на своє місце, через те перервав звязь між 5, 2 і 7, а при тім на початку гл. 7 мусів змінити *καὶ τῶν πόλεων* на *τῶν δὲ πόλεων ὄσαι μὲν* etc. Може бути, що від нього походить і нездарний початок гл. 8, 1.

Обговоривши в гл. 8, 2—3 перемену первісних відносин на такі, в котрих уже троянська війна була можлива, Тукидид приступив до оцінки самої троянської війни.

По тім, що до тепер сказано, можна чекати з гори, що той уступ вже в своїй найпервіснійшій концепції був ширший і основнійший ніж інші уваги про минувшину Греції. І дійсно. Цілий довгий трактат про троянську війну (гл. 9 — гл. 11) має лиш один малесенький уступ (гл. 9, 2—3), що був пізнішою вставкою. Я вважаю його такою з отсих причин: 1) Уступ починає ся дивним *δέ καί*, замість чого ми чекали би реченя з *γάρ*, яко поясненя попередного реченя про силу Агамемнона: *Ἀγαμέμνων τε μοι δοκεῖ τῶν τότε δυνάμει προύχων καὶ οὐ τοσοῦτον τοῖς Τυνδάρεω ὄροικς κατελιγμένους τοὺς Ἑλένης μνηστήρας ἄγων τὸν στόλον ἀγεῖραι*. 2) На кінци уступу читаємо речене написане очевидно лиш для відновленя сим уступом перерваної звязи: *ἃ μοι δοκεῖ Ἀγαμέμνων παραλαβὼν καὶ ναυτικῶ τε ἅμα ἐπὶ πλεον τῶν ἄλλων ἰσχύσας τὴν στρατείαν οὐ χάριτι τὸ πλεῖον ἢ φόβῳ ξυναγαγὼν ποιήσασθαι*. Подібність сього реченя до висше наведеного, що стоїть при кінци гл. 9, 1, мусить кожному впасти в око. Поспішно ужите *ἃ*, котре — як се вже Шварц завважав, — не має жадної належитої реляції, а до того дуже непевно дочіплене *ναυτικῶ τε ἅμα*, показують виразно ціль того реченя. 3) Уступ оповідає про зріст Пельопідів наслідком відносин родинних, а не — як би можна було надіяти ся з того, що було попереду, — з причини розвою мореплавства. Отже по моїй думці се певна річ, що первісно по 9, 1 наступав безпосередно кінець 9, 3: *φαίνεται γὰρ ναυσὶ τε πλείστοις αὐτὸς ἀφικόμενος* etc. Вставка була потрібна, щоб ліпше вяснити підставу сили Агамемнона, бо мотивоване самим мореплавством було очевидно недостаточне, тим більше, як пригадати приняту Тукидидом 5, 1 звязь між мореплавством і розбишацтвом: *ἐπειδὴ ἤρξαντο μάλλον περαιοῦσθαι ναυσὶν ἐπ' ἀλλήλους, ἐτράποντο πρὸς ληστείαν*.

Обговоривши так часи передтроянські і троянські мусів Тукидид додати щось і про потроянський період. І він долучує уваги свої про нього — з огляду на головну тему 1, 2 — словами: *ἐπεὶ καὶ μετὰ τὰ Τρωικὰ ἢ Ἑλλάς ἐτι μετανίστατό τε καὶ*

κατοκίζετο, ὥστε μὴ ἠσυχάσασαν ἀδξήθῃναι. В тій дальшій частині не такий вправді нелад, як в попередних, але всеж таки можна ще виразно бачити різні верстви концепту.

І так ясно видно, що гл. 12, 4 *μόλις τε ἐν πολλῷ χρόνῳ ἠσυχάσασα ἢ Ἑλλάς βεβαίως καὶ οὐκ ἐπι ἀνισταμένη ἀποικίας ἐξέπεμψε* і т. д., а передовсім її кінцеве, зрештою маловажне, речене *πάντα δὲ ταῦτα ὕστερον τῶν Τρωικῶν ἐκτίσθη* ззовсім иньшого становища написані як 12, 1—2. В гл. 12, 1—2 робить автор зі стану Греції по троянській війні виводи про саму троянську війну і часи перед нею, а 12, 4 пише вже з становища чисто хронологічного оповідання, до того подекуди навіть суперечного з темою 1, 2; бож колонізація чужих земель — то свідомство високого розвою властивої Гелляди, а Тукидид постановив властиво доказати, що минувшина грецька взагалі незначна. Зрештою навіть прикре повторене того самого дієприкметника *ἠσυχάσασα*, два рази так близько себе, говорить проти рівночасности тих двох уступів.

Але коли так, то що йшло в первіснім концепті по гл. 12, 2? Чи глава 13? — Се може бути, бо навязане словами *δυνατώτερας δὲ γυνομένης τῆς Ἑλλάδος* вказує на такий попередний уступ, в котрім була бесіда про слабі сили Греції, а таким як раз були гл. 12, 1—2. Та проти того можна піднести отсі моменти: 1) Уступ гл. 13 — гл. 15 не написаний безпосередно під впливом і в дусі головної теми (з 1, 2), лиш обіймає досить спеціальну діпрессию про розвій грецької маринарки. Вправді діпресия причіплена до теми реченем: *δυνατώτατα γὰρ ταῦτα τῶν ναυικῶν ἦν, φαίνεται δὲ καὶ ταῦτα, πολλαῖς γενεαῖς ὕστερα γενόμενα τῶν Τρωικῶν, τριήρεσι μὲν ὀλίγαις χρώμενα, πεντηκοντόροις δ' ἔτι καὶ πλοίοις μακροῖς ἐξήρτυμένα ὥσπερ ἐκείνα;* але й те речене само викликає проти себе сумніви, бо перериває оповідане про розвій флот, а надто починає ся знов неможливим γάρ. Зрештою подібність думок 14, 1 (кінєць): *ταῦτα γὰρ τελευταῖα πρὸ τῆς Εὐρῆου στρατείας ναυικὰ ἀξιόλογα ἐν τῇ Ἑλλάδι κατέστη,* — де знов маємо неорганічне γάρ — і 15, 1: *τὰ μὲν οὖν ναυικὰ τῶν Ἑλλήνων τοιαῦτα ἦν, τὰ τε παλαιὰ καὶ τὰ ὕστερον γενόμενα* — де, як учить звязок думок (наступає речене *ἰσχὸν δὲ περιεποιήσαντο ὁμῶς οὐκ ἐλαχίστην οἱ προσσχόντες αὐτοῖς*), під *τοιαῦτα* треба розуміти як раз невелику вартість тих флот — вказує на те, що і тут маємо до діла з ріжними нерівночасними верствами концепту.

2) Деякі місця уступу 13—16 се в значній частині повторення з попередних розділів, котрі ми признали первісними, ба, вони подекуди навіть суперечать тамтим. Я зазначую коротко факти: а) В гл. 13, 5 оповідає ся про Коринтян то само, що передше 4, 1 сказано про Міноса. Пор. 13, 5: *ἐπειδὴ τε οἱ Ἕλληνες μᾶλλον ἐπλωζον, τὰς ναῦς κτησάμενοι* (sc. οἱ Κορίνθιοι) τὸ λησικὸν καθήκον καὶ ἐμπόριον παρέχοντες ἀμφοτέρω δυνατὴν ἔσχον χρημάτων προσόδω τὴν πόλιν з 4, 1, а також 8, 2. (Оба місця вже висше наведені). б) Значінє мореплавання для розвитку соціальних і політичних відносин Греції зазначене було вже досить при обговорюваню троянської війни. Прецінь по думці Тукидида троянська війна була б не можлива без попередного розвитку мореплавання (пор. 3, 5 і 8, 2 — 9, 4): отже 15, 1 се повторене, що належить виключно до дігресії про розвій флот. в) В попередних розділах представляє Тукидид справу так, немов би мореплавання було тою силою, що старий стан розбишацтва і кочовництва замінила на стан зносин торговельних, добробиту і постійних осідків. Се виходить з порівняня 2, 2 з 8, 2—3. Тимчасом 13, 1 показує й відворотний вплив матеріального добробиту на розвій мореплавання, а з 13, 5 довідуємо ся надто, що давно перед повстанєм морської торгівлі була в Греції континентальна торгівля, котра теж не мало приносила доходу дотичним містам.

Така сама недокладність містить ся і в гл. 15, 2. Ми вже чули висше про Агамемнона, що він панував над цілим Агіосом і многими островами, отже що вже тоді в Греції були знані відносини державної залежности, а деякі міста лучили ся часто до сильних підприємств. Тимчасом 15, 2 читаємо, що аж по конець VI віку — винявши лелянтийську війну — Греки οὐ ξυνεισητήκεσαν πρὸς τὰς μεγίστας πόλεις ὑπήκοοι, οὐδ' αὖ αὐτοὶ ἀπὸ τῆς ἴσης κοινὰς στρατείας ἐποιοῦντο, κατ' ἀλλήλους δὲ μᾶλλον ὡς ἕκαστοι οἱ ἀστυγείτορες ἐπολέμουν. Так ріжних поглядів не міг написати той самий письменник в тім самім часі. А що приймати так великі іптерполяції не можливо, то лишає ся лиш один вихід: признати уступ 13—15 пізнійшою, не приладженою добре до попередного тексту вставкою.

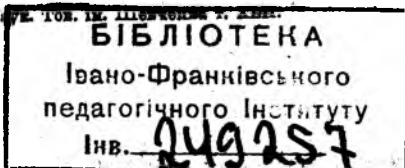
За сею думкою промовляють ще отсі моменти:

1) Подвійна згадка про тиранів, відповідна і з первісною темою (1, 2) згідна в гл. 17 і принагідна, але в кількох причин дивна в гл. 13, 1. Бо якже розуміти звязь між економічним розвитком Греції й повстанєм тираній в отсих словах гл. 13, 1:

βυνατωτέρας δὲ γιγνομένης τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν χρημάτων τὴν κτῆσιν ἔτι μᾶλλον ἢ πρότερον ποιουμένης τὰ πολλὰ τυραννίδες ἐν ταῖς πόλεσι καθίσταντο τῶν προσόδων μειζόνων γιγνομένων (πρότερον δὲ ἦσαν ἐπὶ ῥητοῖς γέρασι πατρικαὶ βασιλείαι) ναυτικὰ τε ἐξηγεῖτο ἢ Ἑλλάς καὶ τῆς θαλάσσης μᾶλλον ἀντειχόντο? Над сим місцем пошло собі годову вже дуже багато учених, але доброго висноження ще ніхто не дав. Я ближше в сю справу не хочу вводити. Може бути навіть, що ще найліпше було б признати слова τὰ πολλὰ τυραννίδες ἐν ταῖς πόλεσι καθίσταντο τῶν προσόδων μειζόνων γιγνομένων, πρότερον δὲ ἦσαν ἐπὶ ῥητοῖς γέρασι πατρικαὶ βασιλείαι інтерполяцією. Та для нас тут вистарчає зазначити, що нині між отсим місцем, де говорить ся про користний вплив тиранів на розвій Греції, і згадкою про тиранів в гл. 17, де читаємо при кінци: *ὅτω πανταχόθεν ἢ Ἑλλάς ἐπὶ πολλὸν χρόνον κατείχετο μήτε κοινῇ φανερόν μηδὲν κατεργαζέσθαι, κατὰ πόλεις τε ἀτολμοτέρα εἶναι*, ми також домагали б ся більшого вирівняння.

2) Подвійна згадка Йонців: 13, 6 і 16. Бож в 13, 6 виходить, що розцвіт сили морської малоазійських Йонців припадає як раз на час Кира і подекуди навіть звязаний з йогож завойованнями; в гл. 16 знов являє ся панованє Кира головною запорою розвою тих самих Йонців. Сі розважання провадять нас на думку про звязь гл. 16 з гл. 12, 1—2, де власне була бесіда про те, що й по троянській війні, хоч цвило вже мореплаводство і торговля, стояли ріжні перешкоди на дорозі розвоєви грецької сили. Очевидно, я не тверджу через те, що коли небудь гл. 16 безпосередно ішла за гл. 12, 2. Може бути, що їх відразу розділяла яка коротка згадка грецької кольонізації і грецького мореплаводства. Але що нинішний уступ гл. 12, 3 до гл. 15 не подуманий рівночасно з 12, 2 і 16, то, гадаю, достаточо доказано.

Та я не тверджу також, що уступ 12, 3 до 15 творить одноцільний трактат. Се видко ясно, що уступ про розвій флот сицилійських тиранів, Керкирайців, Айтінетів і Атенців доданий пізнійше — через що потреба було рекапітуляції (*τὰ μὲν οὖν ναυτικὰ τῶν Ἑλλήνων τοιαῦτα ἦν, τὰ τε παλαιὰ καὶ τὰ ὕστερον γενόμενα*), щоб мати поміст до дальшого реченя: *ισχὴν δὲ περιεποίησαντο ὅμως οὐκ ἐλαχίστην οἱ προσσχόντες αὐτοῖς*. Се реченє могло первісно стояти лиш по реченю: *φαίνεται δὲ καὶ ταῦτα* (sc. *ναυτικὰ*), *πολλαῖς γενεαῖς ὕστερα γενόμενα τῶν Τρωικῶν, τριήρεσι μὲν ὀλίγαις χρώμενα, πεντηκοντόροις δ' ἔτι καὶ πλοίοις μακροῖς ἐξηγεύμενα ὥσπερ ἐνεῖνα* (sc. *τὰ Τρωικὰ*). Топер *ὅμως* стоїть зовсім без

реляції, бо *τοιαῦτα* в 15, 1 дістає своє значінє аж через віднесенє до реченя *φαίνεται δὲ καὶ ταῦτα* etc.

Реченєм *οὕτω πανταχόθεν ἡ Ἑλλάς ἐπὶ πολὺν χρόνον κατείχετο μήτε κοινῇ φανερόν μηδὲν κατεργάζεσθαι κατὰ πόλεις τε ἀτολμοτέρα εἶναι* кінчить ся та часть археології, що почала ся в главі 2. Принайменьше дуже правдоподібно, що Тукидид думав в сїм реченю не лиш про *τὰ μετὰ τὰ Τρωικά*, але про цілий розвій Греції аж до перських воєн. В такім разі треба розуміти під *πανταχόθεν* всі ті моменти, котрі здержували зріст Греції, отже почавши від гл. 2: а) *μεταναστάσεις*, б) *ἀμειξία*, в) *ἀρσεία*, г) *ἀχρηματία*, д) *ἀκοινωνία*, е) *Πέρσαι*, ж) *τύραννοι*.

Слідує уступ гл. 18—19, котрий також викликає деякі уваги що до свого місця: 1) Він не підходить під тему археології, що зазначена 1, 2 і закінчена реченєм *οὕτω πανταχόθεν ἡ Ἑλλάς* etc. 2) Місце глави 20, що починає ся словами *τὰ μὲν οὖν παλαιὰ τοιαῦτα ἤδρον, χαλεπὰ δὲντα παντὶ ἐξῆς τεκμηρίῳ πιστεῦσαι*, не може бути первісне по гл. 18—19, бо в тих бесіда про часи безпосередно перед пельопонезькою війною. Натомісь гл. 20 дуже добре пристає до гл. 17, котра власне закінчує огляд давної минувшини. 3) Уступ 18—19 порушує час перських воєн, а бесіду про се маємо також у главі 23, котра, як ми се вже више бачили, становить з першим реченєм гл. 1 найпервіснійшу частину вступу. З'являє ся отже питанє, чому Тукидид не вважаючи на гл. 23 всунув ще гл. 18—19. Се легко пізнати. Уступ 18—19 написаний виключно з становища огляду історичного розвою подій. Між тим як Тукидид у попередних уступах все ще оглядав ся на тему 1, 2, тобто зазначував пильно малозначність подій минувшини в порівнаню з пельопонезькою війною, в гл. 18—19 оповідає він вже лише просто про те, як до того прийшло, що Греки змогли нарешті при кінци V віку пер. Хр. розпочати війну, яка мала бути *ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων*. Пересунене становища автора, як ми бачили, відбувало ся поволи. В гл. 18—19 нема вже й сліду порівнуваня. — До моментів, що найбільше причинили ся до зросту Греції, зачисляє Тукидид розвій мореплавання (13—15), усунене тиранів, побіду над Персами, а вкінци утворене союзів (18—19). Здає ся, що автор хотів у гл. 18—19 пояснити ближе свій вислов з 1, 1: *ἀκμάζοντες τε ἦσαν ἐς αὐτόν ἀμφότεροι παρασκευῇ τῇ πάσῃ*. Бо він пише 18, 3 (при кінци): *ὥστε ἀπὸ τῶν Μηδικῶν ἐς τόνδε αἰεὶ τὸν πόλεμον τὰ μὲν σπενδόμενοι τὰ δὲ πολεμοῦντες ἢ ἀλλήλοις ἢ τοῖς ἑαυτῶν ξυμμάχοις ἀφισταμένοις εὐ παρεσκευάσαντο τὰ πολέμια καὶ ἐμπειρότεροι ἐγένοντο μετὰ κινδύνων τὰς μελέτας ποιοῦμενοι*.

Одначе сьвідомість того, що уступ 18—19 доданий з становища незгідного з головною темою (1, 2) а надто подекуди в кривих відносинах до гл. 20 і 23, видко ще добре з того *каі* перед *ἢ ἐν Μαραθῶν μάχη*: воно має задачу з одного боку визначити ті новіші події як ліпше знані в порівнянню з давнішими, з другого боку зазначити їх згадку в тій звязи яко збочене від диспозиції¹⁾.

З главою 19 кінчить ся т. зв. археологія Тукидида. Так була-б вже й моя задача скінчена. Та я хочу ще додати кілька уваг про гл. 20—22, бо вони тісно звязані з археологією, а надто і що до своєї композиції виказують той самий характер, що археологія.

І так наперед очевидно, як се вже висше зазначено, що гл. 20 первісно вязяла ся безпосередно з гл. 17. Чи ціла гл. 20 нараз написана, се трудно рішити. Але здає ся, що уступ: *Ἀθηναῖοι γοῦν* — — — аж до *καὶ ἐπὶ τὰ ἐτοῖμα μᾶλλον τρέπονται* був вставкою. На се вказує бодай загальне кінцеве реченє: *οὕτως ἀταλαίπωρος τοῖς πολλοῖς ἢ ζήτησις τῆς ἀληθείας καὶ ἐπὶ τὰ ἐτοῖμα μᾶλλον τρέπονται*, котре — з огляду на його велику подібність до реченя *οἱ γὰρ ἄνθρωποι* etc. — найліпше розуміти яко закінчене екскурзу про вартість традиції. На всякий случай безпосередне продовженє першого реченя гл. 20 маємо аж у гл. 21 в словах: *ἐκ δὲ τῶν εἰρημένων ὁμῶς τοιαῦτα ἂν τις νομίζων μάλιστα ἄ διήλθον οὐχ ἁμαρτάνοι* etc. За таким розумінєм промовляє: 1) *δέ*, що кореспондує з *μέν*; 2) *ὁμῶς*, що відповідає гадці *χαλεπὰ ὄντα παντὶ ἐξῆς τεκμηρίῳ πιστεῦσαι*; 3) загальне *τοιαῦτα*, що має очевидно ту саму вартість як *τοιαῦτα* в 20, 1.

І дальше реченє 21, 2: *καὶ ὁ πόλεμος οὗτος καίπερ τῶν ἀνθρώπων ἐν ᾧ μὲν ἂν πολεμῶσι τὸν παρόντα ἀεὶ μέγιστον κρινόντων, πανσαμένων δὲ τὰ ἀρχαῖα μᾶλλον θανασιζόντων, ἀπ' αὐτῶν τῶν ἔργων σκοποῦσι δηλώσει ὁμῶς μείζων γεγεννημένος αὐτῶν* дивне з кількох причин. Уже Е. Шварц завважав, що *gen. abs.* з *καίπερ* підносить новий момент, який грає свою ролю при оцінці історичних фактів, а про який ми в попередних уступах нічого не чули. Та при тим і полученє того реченя з попередним неясне. Бо щож має значити оте початкове *καί*? Мені видить ся, що реченє взагалі викликанє потребою якогось містка

¹⁾ Розуміє ся, супроти того гіпотеза Гольцафля (*Philologus* 47, 165—168), немов би то на місці нинішних гл. 18—19 стояла первісно історія т. зв. п'ятьдесятиліття (кн. I, 89—118), очевидно, зовсім неімовірна.

між археологією і гл. 23, котра первісно, як вже нераз сказано, дучила ся безпосередно з 1, 1; бо й справді думка речення 21, 2 та сама що 1, 1 тобто: пельопонезька війна є *ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων* (1, 1), бо *μείζων αὐτῶν* (21, 2).

І справді тепер могла наступити зовсім гладко гадка гл. 23, 1: *τῶν γὰρ πρότερον ἔργων μέγιστον ἐπράχθη τὸ Μηδικόν* etc. Але автор хотів ще доконче пояснити, о скільки з його власної праці буде можна пізнати *αὐτὰ τὰ ἔργα*, тобто: яка ріжниця межи ним і тими льоїографами, що він їх власне зганив. Сей мотив викликав гл. 22, а через те в гл. 23 муіло замість *γὰρ* явити ся *δέ*. Таке вияснене звязи тих уступів, здає ся мені, буде найприроднійше.

Моя праця тим способом вже скінчена. З неї виходить ясно:

1) що так зв. Тукидидова археологія не є одноцілним, добре обдуманним і остаточно викінченим оглядом грецької минувшини;

2) що Тукидид тих уступів і думок, з яких вона нині складає ся, не написав одним тягом, лише громадив їх поволи і поодинокю в ріжних відстугах часу.

3) що Тукидид постановив перед історією пельопонезької війни дати повний перегляд грецької минувшини — по всякій імовірности — аж тоді, як почав уважати цілу 27-літню війну одною цілістю, бо лиш тоді можна зрозуміти, як Тукидид міг писати про свою працю отсими словами: *δοσι τε βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αὐθις κατὰ τὸ ἀνθρώπειον τοιοῦτων καὶ παραλληλίων ἔσεσθαι, ἀφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκοῦντως ἔξει. Κτῆμά τε εἰς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκοῦειν ξύγκειται*. Мені здає ся, що без сьвідомости страшних наслідків пельопонезької війни для Атен в р. 404 пер. Хр. Тукидид сих слів не міг написати.

Вкінци ще одно. Може отся моя робота прецінь декому зверне увагу на те, що се несправедливо, задля одноцільної інтерпретації звалювати на совість і талант великого мислителя і письменника ті численні льоїічні недокладности й суперечности, яких жерелом виключно зверхний стан його твору¹⁾.

Берлін, у цвѣтнн 1901.

¹⁾ Що правда, найліпше найновіше виданє Тукидида з німецькими объясненями — Classen Steup: Thukydides, I. Buch, 4 Aufl. Berlin 1897 -- показує вже дуже користний зворот до лучшого в тім згляді.

Причинки до історії рекруччини в Галичині

при кінці XVIII і до половини XIX столітя.

МАТЕРІАЛИ і ЗАМІТКИ

подав Михайло Зубрицький.

Заведене примусової рекруччини в Галичині ще до загального військового обов'язку було незвичайною появою і великим тягаром для рільничої людности краю непривичаєного за Польщі служити військово. В камеральних селах сей тягар був ще розмірно тяжшим, бо там люди не мали над собою панів, а панщина була в камері далеко лекша, як по панських селах. Військова служба вносила цілковитий переворот в жите сільського молодця. До сього часу жив він собі безжурно, помагав родичам при рільній господарці, пас худобу і не знав нічого про свѣт божий. А тут нараз почали його силоміць тягнути перед панів, а перед сим веліли йому обтяти довге волосє, яке мати до сього часу старанно вичісувала і яким він в неділю і свята та на весілях пишав ся, коли було довге і густе, а ще більше, коли в кучері звивало ся. Від сього часу починали ся його муки і стражданя. В касарни заставав або „німину“, або старших вояків, що в часі своєї служби вже поломили собі мову і якимись дивними йому показували ся. З часом і молодий рекрут на таке саме наломлював ся, а заки се наступало, набідовав ся богато, зносив насьмішки і наругу, а дуже часто і бійку. Додаймо до сього тяжкі кари за незначні провини, як ходженє улицею, або через те що військова старшина не знаючи руської мови не могла з рекрутом по людськи розмовити ся, не один мстив ся на жовнірах за те,

що його не розуміють. Дослужити ся висшої шаржі було дуже тяжко. З Мшанця (пов. Староміський) один вояк (уродж. 1820 р.) став був капралем і коли вернув домів, всі його називали „капральом“; був він бездітним і приняв зведенята; по нім і його приймича називають „Капральовим Юрком“. Тепер є в селі більше молодших газдів і парібків, що були в війську капралами, а ані одного вже так не називають. Утяжливі походи і безнастанні битви в часі наполеонських воєн десятковали військо; і у нашій країні оплаковала неодна мати, жінка, родина сина, газду, кривного. Коли почала іти раз по раз чутка в село, що сей і той погиб в огни, чи в шпитали, всіх обгортав пострах, і не один думав собі, коби як викрутити ся від того тяжкого обовязку. Коли вже час прийшов ставати, утікав парібок і ховав ся перед тими, що мали доставляти рекрутів. Військова служба була і тим тяжка, що довго тревала, бо з першу 24 літ. В Мшанци ще жиє один 83 літній чоловік, що присягав на 20 літ військової чинної служби, а 6 до краювої оборони. Хто вибув при війську 24 літ, стратив марно молоді літа, не зазнав в касарни ніякої утіхи і вертав в рідне село майже немічним старцем. Всі ті обставини рекрутського життя зложили ся на понурий і страшний образ, що переймав кожного молодця острахом перед військовою службою.

Австрійський уряд по при иньші цілі також для переведеня правильної рекрутації завів конскрипцію в перве 1788 р. В метриці роджених в перве подибую в текстї таку нотатку: „Nucusque descriptum ad conscriptionem 788 agitatam. Від сього часу аж до 1843 р. зазначено часто що року, а де коли що другого року, що відбула ся конскрипція. Її переводили офіцири, а їх деколи контролювали циркулярні комісарі, що також зазначено в метриках. Доставляти молодців до бранки повинні були фєрвальтерії і домінії, під їх властями були вийти по селах і ті мали їм помагати приставляти рекрутів; а коли які утікали перед бранкою і ховали ся, мали таких ловити. До помочи прислалі з фєрвальтерії гайдуків, яких пізнійше заступили жандарми. Коли вийт не приставив утікачів, був караний, звичайно венпали йому 25 буків (Павло Сисин з Мшанця будучи вийтом якогось пустив і на сам Великдень дістав 25 буків). Один газда в Мшанци оповідав, що його прадїд настав був вийтом і якоесь не міг зловити і приставити рекрутів. За те, коли прийшов до Лімної „на цесію“, вибили його раз, а пізнійше і другий раз. Побачив газда, що з панами не жарти, вернув домів і мовить до сина: „Будь ти вийтом, бо я не вибуду,

мене убють“. Став син вмiсто вiтця вiйтом, приставив двох рекрутiв, що утiкали i його вже не били. З боязни перед карою вiйт старав ся конечно виловити утiкачiв, а тi знов стерегли ся дуже. Повiдають, що тогди такий утiкач не хотiв дати другому огню в фiйку, бо бояв ся зради. Молодих людей iмали навiть в церквi i в такi свiята, як Рiздво i Великдень. Не один обещав ся i думав, що в таке велике рокове свiято нiхто його не буде ловити i не раз грубо перечислив ся.

Коли хованка не помагала увiльнити ся вiд вiйськової служби, парiбки самi навмисно калiчили своє тiло. В Мшанци оповiдають, що мати випекла малiй дитинi розпаленим дротом око, щоб, коли виросте, не здав ся до вiйська. Вiдтинали також другий палець на правiй руцi, або iх виломлювали на бiк. В Мшанци застав я двох чоловiкiв, що вiдтяти собі пальцi на руцi; один з них недавно помер i перед смертю велiв собі вложити вiдтятий кусник до домовини. Не так давно умер инший гiзда, слiпий на око, а ослiп вiн через те, що проколов око iглою, щоби не йти до вiйська. Про гiзду, що вiдтвяв собі пальцi i вже умер, оповiдали таке: „Лисчин Павло служив вже в вiйську (1848 р.), вернув на урльоп, а дома була вже i жiнка i одна дитина. Домiв вернув, але знав, що треба буде невдовзi знов йти. А дома докоряла йому теща, що знов пiде i лишить на клопотi жiнку i дитину. Най би що з собою зробив, як другi люди, щоби його вже не кликали. Тай i вiн сам не рад був йти. Рада в раду рiшив ся вiдтяти палець. Вийшов на двiр, положив палець на ковбицю, а брат його старший поставив топiр на середний чиколонок, ударив довбнею по топорi i палець вiдпав, лиш ще телiпав ся на спiднiй шкiрцi. Кров пiшла цюрком, ледви затамовали. Та се йому не помогло. За окалiчене себе засудили його на вязницю i велiли дальше служити. Був в угорськiй кампанiї i, як сам оповiдав, бачив самого Кошута, як клепавав австрiйських воякiв по плечах i хвалив iх за хоробрiсть“. В Галивцi (старосамбiрського пов.) одного гiзду зовуть „Беззубого Иван“, бо його отець вибив собі зуб на передi, щоби не йти до вiйська.

Против калiчення членiв тiла молодими парiбками уряд виступав i за доказану вину остро карав. Певно старав ся також сьому запобiгти, щоби такi приключки не лучали ся — мабуть видавав накази до вiйтiв, щоби людей остерiгали i удавав ся до консисторiй, щоби i вони через духовенство вiдводили молодцiв вiд калiчення свого тiла. На сесю гадку наводить мене отсей обiжник перемиського консистора з 1836 р.:

N. 841. Consistorium hocce pervenit in notitiam, quod plurimi juvenes ad militiam idonei, ut se servitio militari subtraherent, variis modis tum oculos vitiando, tum digitos in manibus abscidendo, tum dentes eximendo, tum adponendo herbas nocivas pedibus, ut vulnerentur, sponte sibi noceant, corpusque suum vitient, atque malefactum hoc nequidem pro peccato habeant. Cum id non aliunde provenire videatur, quam quod curati parochianos suos de gravitate peccati ejusmodi laesionum edocere intermittant, soli fors oblit, quod hi omnes casus ad mutilationem sui ipsius spectent, et ad casus reservatos pertineant; hinc officio decanali commitimus, ut subordinatos sibi curatos attentes ad id faciat, quatenus populum de gravitate hujus sceleris et inde fluente irreverentia erga benignissimum Creatorem, infidelitate erga patriam et imperatorem edoceant, atque fine impertiendo absolutionis sacramentalis ejusmodi peccatoribus licentiam ab Ordinaratu expetant. Premisliae die 24 Martii 836. Joannes Episcopus^a.

Іван Андрусик, старший газда в Бистрім (Старосамбірського пов.) оповів мені в осені 1899 р. таке:

„У нас давнійше їмали молодих парібків і відставляли до воська. Аби устеречи ся від бранки, молодці утікали і ховали ся по лісах, або пробували по других селіх. Коли бранка проминула, кождий вертав домів і був спокійний до другої бранки. Як який утік, то печатали стайню, аби худобі не давали їсти, доки не верне ся парібок, що утік. Тогди люди продирали стріху, обо просували поденок (стелю на стайні) і тою дірою влазити, щоби худобу покормити і напоїти. Якого їмили, такого віддали, не питали, чи йому що хибує, чи каліка, чи ні, коби був жовнір. З фервальтерні прийшов наказ, що громада має доставити тільки а тільки рекрутів, а війт вже мусів їмати; а коли сам не міг собі дати ради, то приходили з фервальтерні гайдуки до помочи. Сухарів Щифан з Бистрого на сам сьвятий вечер утікав до Горішніх Устрік за Літовища. Подивив ся на двір і увидів, що йдуть гайдюки з Лімної, а хлонів вісімнадцять з громади з війтом і обстали довкола хижі, аби його їмити. Він босий вихопив ся, виліз на під, а з поду крузь пошов, скочив на землю і побіг аж за Літовища до Устрік, та зайшов до газди Різак. Босий біг в змї кілька миль. Різак велів нанести коновцями в цебер води і Сухар мочив ноги, коли вода загріла ся, він велів сьвіжої принести і так парібови нічого не стало ся.

Пізнійше були такі три роки, що приходив наказ до громади: „Дайте якого слугу, як не здалиш до роботи, або не шанує ся, або як де два брата, а не живють згідливо, то одного дати до воська і то модшого, а старший най лишить ся дома. Так було три роки, а відтак

почали всіх брати. З села вели парібків аж до Стрия, і там присяжний був з ними цілий тиждень, а неріз і довше. Тоди кликали неріз і що місяця, парібок ставав і 12 разів через рік перед комісію і все був в першій класі. І тодги почали відтнвати собі пальці. Як їмали до воська, то парібки не відрубували пальців, бо кождий мав надію, що утече і сховає ся; а як почали всі ставати перед комісію, то бодай тим ратовали ся, щоби не йти служити при воську“.

Петро Грицуна з Мшанця (родж. 1829 р.) пішов до Турки ставати перед комісію і з відти утік, тай ховав ся. Прийшли з Лімної гайдуки і питали ся матери: „Де ти син?“ Та мати не повіла, мовила, що не знає, де він обертає ся. Матір вивели до вїята, до Сивакового Василя і там вилляли на ню на дворі може з 20 коновець студеної води, а се було в зимі і був мороз. По часі вже забезпечив ся, вернув домів і спав з молодшим братом, Грицьом, в постели на дворі перед стайнею. Гайдуки прийшли в ночи, їмили, повели з собою і таки мусів служити в вїйську. А ставав перед сим до комісії в Самборі, Стрию і Турці.

Вітиків Щифан служив парібком (родж. 1837 р.) в Поділю в Рогини коло Товмача 9 літ у одного їазди, а не знав, що у нього в будинці є подвійна стїна. Їякось раз заверг ся рискаль, всюди глядав і не міг найти. Їазда велїв йому лїпше глядати і він нишпорив всюди, та найшов, що попри одну стїну хатну була ще друга дуже близько, а межи ними був малий сховок. Стефан оповїв про се їазді, а сей повїв йому, що він там ховав ся, як його хотїли їмити і до вїйська віддати. Отвір з верха накрито, як і хижу, повалинами. Коли небеспека була велика, він лїв на під, підїймав повалину, спустив ся в долину і там пересидїв беспечно, поки не відїйшли ті, що його хотїли їмити.

Про хованку Дмитра Петричковича, їазди з Мшанця (род. 1808, умер 1848 р.) оповїдають ось що:

Прийшло ставати, а стрик Митро мовит до вїтцїа си: „Я не будї ставати, я до воська не піду. Я сїа вїховаю“. А лїдо мовит: „Та як би ти сїа вїховав, кой не тїлько льюде сїа ховают, тай мусьат їїх колїсь поїїмати“. Пак не сїдїв дома, як знав, же го будут їмати, все їшов на другї села, ходїв по лїсох, бив змислївиць, тай по весїлю грав, музїка бив. Як го хто найме на весїльїа грати, то всі знали, же він сїа ховат, то ставили сторїжа, би сїа дивїв, би гайдуки не приїхали. В своїм селї то найбїльше тот Псїків Николїай бив за сторїжа. Раз прийшов відкїсь пїаний, тай си лїг спати, а гайдукам хтось пропо-

вів, же дома є. Оні тільки, куждий день в селі билн. Приїхали на обору, а єден на коні сїдїв. Він спав на столї, тай дію, вже отиць му, кличе: „Вставай хлопче, бо гайдўки оті суг по оборі!“ Тай він сьа схопив і пустїв сьа утїкати. Хотїв в вікно вискочити, дивит сьа, а гайдўк стоїт простїв вікна; він у друге, а вно і простїв другого стоїт. А він тогди в двері, вибіг через хїжні двері, а на сїнних стоїт два гайдўки. Він надбіг, тай перевернув тих двох гайдўків і босий утїк горі Таньовов (частина ліса на горі Матурі). А тот, що на коні сїдїв, та за ним став йїхати, і мовив: „Не втечєш, пропа́ло!“ А тот сьа вовернув, а гайдок близько нього, туй, туй го їмт. А тогди як ввалив коньа по храпах палицьов, а кїнь сьа в зад снѳав, а він утїк. Прибіг до Петрищового, тай післав домів; принєсли му ходаки і бдїч. Обув сьа і загорнув сьа, тай пішов в Мїхновиць до Ухальового Синька. Він таке жє змісливиць бив. Там пересїдїв юж не знати кїлько.

Юж не йшов домів, ай прийшов до Шевяка, ліг си спати на стїв, він все найбільше спав на столї, бо з відтам найбільше чути, як дубонїли на оборі. Тай там спит, а старий Шевяк вийшов на двір о півночи, ввійшов назад до хїж і повідат: „Мїтре! ци спиш, ци що робиш?“ А тот мовит: „А шож такє?“ А тот повідат: „Гайдўки оті суг на доробї. Тот сьа схопив, тай не втїкав па передні двері на доробу, ай на вадні двері втїк, а гайдўки ввійшли до хиж, засвїтіли си тай повідают: „Хто ту спав на столї?“ А Шевяк мовит: „Я спав“ — „Неправда! А нонде на припїчку друге лужко на когє?“ А Шевяк мовит: „Нонде син спав, а я на столї. А гайдўки повідают: „Альбо син ти оні спит в постїли, не брешї старий! Ту спав Митро Петричкович, дес го задїв? А Шевяк мовит: „Я го не відїв і не спав нонде нихтє“. — „Як то не спав, кой ши такой лужко тепле“, повідают гайдўки. Тай пішли, глядали, всьу хїжу, будїнок обтрьасли, ци не знайдут, під жолоб у стайни, по стайнях, в коморі. Не найшли, тай пішли гет. А він утїк в Бїстре до Андрусенка під лїс. Пак юж прийшов домів, посїдати вечєрвати, а дідо повідав: „А вже чий не прийдут тепер гайдўки гнїть“, бо вже два рази го йїмали, то си беспєчно вечєрвав. Тотє так си бєсїдуют при вечєри, а вни наперед вікни. Аж ту отиць му подивїв сьа в вікно, тай мовит: „А оті вже їдуть, певно они“. А він вже не дивит сьа, ци то гайдўки, ци хто, знав, же вїкати трєба, тай борзїйко топїр з за лави, тай зачеклював топором крузь вікно в хїжи за повалину и вїлїз горі топорїщом, аж на під, вїхопив сьа. Єден сьа гайдук дивїв крузь вікно до хиж, а другий до хиж їшов. Ввійшов, а йогє нїма, а дєбре відїв, кой сьа дивїв крузь вікно, же є в хїжи. Мовит: „Дес старий задїв сїна?“ А отиць му повідат: „Билє сьа дивїти, та втїк“. Глядав по хїжи, по під лави, всьадн, дивїв сьа до потачи, де кўри сїдьат. Аж

тот го заклікав, що дивів сьа в вікно, мовит: „Ході гет, бо він утік“. Тот вийшов з хати, мовит: „де втік?“ — „на під“. Они вилізли на під, глядають його, а ту сьа дивят: продёр пошов, утік. Тай пішов гет. Тай потому ще раз учули, що дес на шинку пив з своїми камбратами, з Попівниним старим і Прістаршовим Митром. Они си едволітці біли і разом їх до воська імали. Хтось проповів гайдюкам, же вни сьа там всі триє напивають. Гайдюки застали на двероох, а він у двері, перевернув гайдюки і втік, а тих двох поімали. Попівнин служив, а Прістаршив ні, не знаю, чому. Юж не бив стрик ніколи дома, як го наполошили, даде по інших селіх сідів, а знав сьа з змисливими, з Гібельом з Білича, з Стіранков з Стебника, а гайдюки все про тогò приходіли. Прийшли, його нима дома. Повідають му до вітця: „Дес задів сина?“ А він повідат: „А я знаю, де?“ Тай го сковали і звели ту до коршми в село, тай ту біли: „Повідж, та повідж, ти знаєш, де син!“ А він мовит: „Хоть бис ми, пане, і голову стьав, то не повім, бо не знаю“. Тай го пустили. Прийшли зась, нима дома. А жона му саджала хліб, а оні повідають: „Де ти газда“, а вона мовит: „Я не знаю“. Як стали бити гаралами, аж тот хліб упав на земљу, що саджала. Тай пішли гет. Пак прийшли зась перед Великідньом. Ткала полотно, тай повідають: „Де ти газда?“ Она мовит: „Я не знаю, де є!“ — „Повідж, та повідж“, а вона не повідала. Тай взьали, тай вірізали полотно з кросен, тай взьали в Лімну. Потому прийшли зноваль, тай не біло його дома. Юж так усьо зніщило сьа, не біло ніякого газдівства, усьо заглядидо сьа, бо він ніколи дома не бив, все сьа ховав, втікав, сім років сьа ховав. Не біло що взьати гайдюкам, хобá тотá гуска сіділа на ёйцоох тай тотó взьати. Він юж видів, же й доки сьа будé ховати, тай взьав, тай си зробив ганч. Такий бив чéрес груди рубиць червоний ги бич, такий больак. Тай мовив: „Хотьби йїміти, то нья пўстьват, бо не буду здалій“. Дáхто по під бороду мастів, то така вода біла, куповали. Зачалó ги збирати, так боліло чéрез дві педілі, або й три, потому зачалó присихати, так як би спалило сирвасом, такé якéсь стало червоне і такé вже лишіло сьа, ги би віпик, чи рубиць. Хто такий ганч си зробив, то на пёвно знали, що юж не будé з нього жовнір. Вже сьа пак стрик так твёрдо не ховав, тай йїмили гайдюки його і Цігана Івана, разом поковали, тай повели на Старе місто, а потому там ще імили трéтого в Рóзлучи і привели до Ваньович всіх трьох і там вже почували; гайдюки окремо, а вни зпов поковані в іншій цімрі окремо. Тай Митро в ночі зсунув чéреа рўку ланцухі, тай мовит до Цігана: „Я втічу“. А Ціган повідат: „Ей Митроїку, дай си покі, вже ганч маєш, пёвно тьа не відберут; а як втечеш, як тьа даде йїмят гайдюки, то тьа можут убити“. Він такой вже там переночував розкванний до дня. Ціганови жаль біло

що він утечє, а його відбєрут. Розвіднило сьа і гайдўки прийшли і порозковували їх, а стрик кувїв горівки всїм трьом, розлўцькому і Цїганови і кортіло го сьа бр́ати з р́олзлўцьким, бо всї повід́али, що тот р́олзлўцький лужий. Але стрик сьа не брав с тим, бо сьа бояв; а Цїган дїст́ав вох́оту бр́ати сьа, як вже вїпив горівки. Та як сьа поїм́али, як тот р́олзлўцький став цїгана тїснути до сєбе, а цїган м́овит: „Та вже раз мечї“, а він не мет́ав, хоб́а та́кої тис до сєбе, аж сьа цїган просив: „Пусти н́а вже!“ Таї Митр́о пїт́ат сьа Цїгана: „Та як там?“ А Цїган повід́ат: „Митройку! дай си н́окї, не йди сьа з ним бр́ати“. А Митр́о повід́ат: „Та чому?“ Цїган повід́ат: „Бо вно публїка та́ка, не звєрт́ат, ни нич, тисне та тисне! Як н́а потїс, то ми сьа вїдїло, же ми б́очи з голови вїлїзут“. А стрик того не пїт́ат, ай пїшов сьа бр́ати з ним. Таї тот став тїснути, як Цїгана, а стрик як в́зъав й́огó, як ним свїснув, то аж му сьа ходакї на ноѓах пїрв́ати. По тїм е́нтересї гайдўки їх поко́р́али і повезлї до Самбор́а. Цїгана вїдобр́али і т́огó р́олзлўцького, а Митр́о вїйшов домїв, бо аќурат тот ганч служїв й́ому, бив не зд́алий до в́оська.

(Оповїв в Мшанци, старомїського повїта, дня 4 сїчня 1900 р. братанич Дмитра Петричковича, Яньового, Василь Петричкович Лисчин, 40 лїтний ѓазда, а записав М. З.)

Дмитро Терлецький (пише ся Олїщак), ѓазда в Мшанци оповїв в осени 1899 р. про рекрутчину таке:

Ст́арий Климович (Федьо Когут, род. 1792 † 1853 р.) утїкав на Рїзтво перед в́оськом у Бїлич (старомїського пов.), там мав знакомого чоловїка. На сьвятий вечер вїтопили, повечеряли і полїгали сиати, а на Рїзтво рано всї пїшли до церкви. Климович лишив ся в хижї. Вияв гуску варену з горця, а на вїї мїсце вложив ѓаздин ходак. Коли вернули з церкви, а він пит́ат ся: „Цї вт́ямили ви ту, ѓаздинцю, Гусаковського?“ — „Нї, не вт́ямила!“ — „Ну, то ще вт́ямиге Ходаковського“. Таї з тим пїшов з хиж. За тото ще і тепер на́поминають деколи, як засварять ся, Климовичови, а то вже внук, а він того дуже не любить.

Син Климовичового Федя Яким утїкав на Великдень на Шапку (гора над Мшанцем, частина Жукова), а Лукачїв Иван ходив з топором по бандрївськїм лїсї (село Бандрїв, Лїського пов. граничить з Мшанцем), аж дїст́ав корч в ноги, таї перестав ховати ся, але то було недавно, в 1850 р. В е́ден час їмив вїт 40 парїбкїв і вїдставив до Самбора, всїх забр́али, а тогди ще коси плели. Всї поутїкали з в́оська і не було никого дивинтиря, хїба Мисїв Митро (род. 1787 † 1847 р.), ховав ся, вїбрав собї яму в снопах на ст́айни і там сидїв. Якось довїдали ся, їмили й́огó, дали й́ому 60 букїв і бїльше вже не йшов до в́оська. Й́огó братанич ще ту жис, вже старий чоловїк і зовуть й́огó „Дивинтирїв“.

Другі, що повтікали, ховали ся, як хто міг. Тогди втікали, бо вперед не брали до васька. Їмав віт, приходили гайдуки з Лімної. Тогди, хто не хотів, збитковав ся над людьми. Шляхта не йшла; хто показав літимацію, того увільняли. Через того кождей шляхтич виходжував літимацію для себе і своїх потомків. Вовканичів Данько вислужив 24 років поспіль. Повідають, що син вблюзовав з васька свого вітця. Пішов до васька, а дома лишив малу дітину. По літах взяли його сина і до тої самої кумпанії, де отець служив, записали. Отець питат ся його, звідки він є? Тот ся сповів. Коли старий учув назване своє село, питав ся: „А чий ти?“ Він повів, а тогди отець мовить: „Та ти мій син“. Почав його обнимати, а відтак оповів всьо капітанови. Тот велів йому зняти рштіунок і дати синові, а отець пішов домів“.

Тут ще додаю, що Климовичів Федько мав чого бояти ся війська. В парохіальнім протоколі, чи списі парохіян під числом дому сеї родини найшов я записку, що вітця Федя Івана Климовича взяли десь коло 1803 р. в рекрути, а вже був женатий і Федько мав кільканадцять літ. Сей Іван Климович вже не вернув в село, а бодай в протоколі нема про него споминки. Таких записок в протоколі „wzięty w rekruty“ є багато, а не один не вернув домів. Такі записки робив тодішній парох у Мшанци, о. Іван Демяновський, лиш в початкових роках сего столітя.

Нераз і таке приключало ся, що до війська брали молодців не зважаючи на те, чи полишена родина зможе дома без них при господарці обійти ся. Се дотикало особливо старих родичів. Низше подаю просьбу Стефана Сисиного, тазди з Мшанця, вислану 1793 р. до фервальтерії в Лімній з просьбою, щоби йому не брали молодшого сина до війська, бо вже старший служить, а він має значнійше таздівство і сам не може його обходити. Фервальтерія сповнила його проханне, наказала громаді полишити в спокою молодшого сина в тім разі, коли наведені Стефаном Сисиним обставини правдиві. Лімнянський крайник мав приїхати до Мшанця і пересвідчити ся про правдивість поданої просьби.

Cesarsko krol. urządzie prefektury Łumnianskiey panie y dobrodzieju.

Ja nizey podpisany poddany wsi kameralney Mszanca, krainy Lipeckiey, ekonomiy y cyркулу Samborskiego, z wielgim y znosnym moim placzem, ze juz od latt szesciu syna mego wzięto do rekrutow, Andrya, to ieszcze nie dosyc mego placzu y lamentu, ale ieszcze y teraz gromada drugiego, Liesia. Zaczym ja nizey podpisany udajac podług monarchicznych rządow do pirszey instancyi urzędu krajniczego, yako

y od pirszey instancyi, przeswietnemu cyrkułowi owiadomic mozna ze takowych synow nie mam, ze byli hultaie albo włuczęgi, ale mieliby przy czym gospodarowac, ale nieprzyziaciele gospodarowac nie daio, za czym ja nizey podpisany nizey punktamy wyrazam :

1mo Mam chałupe ze dwoma komorami y stodołe, co te budynki mnie kostuio złt pols 400 ; 2do wołow par dwie, ktore kostuio złt poll 456 ; 3tio krow 5, kostuio złt pols 160 ; 4to koni dwoie, kostuią złt poll 128 ; 5to gruntu prentuw scesc to iest pułtory cwierci y inne rzeczy ruchome y nie ruchome y zelazne do gospodarstwa zdadne nie otaksowane summo ; na tym gruncie zasiewam korcy 16, podatki skarbowe wypełniam, powozy odbywam, a muy syn w takim gospodarstwie gospodarowac nie moze przez nastemcow¹⁾ y nieprzyziaciół, za czym ja uciekam się pod protekcją pirszey instancyi krajniczey iako y przeswietnego cyrkułu, aby był od tego łapania uwolniony, poniewaz ja iusz wielgiey starosci zostaie, wielgiey słabosci zostaie, a iezeliby mnie nie zawierzono memu pismu wyz wyrazoney specyfikacyi moiey fortuny, tedy ja dopraszam się o komissio na grunt dla uznania moiey sprawiedliwosci. Co teraz krotko wyrazam, za łaskie dla mnie swiadczone maiestatt Boski za mile zdrowie y mile panowanie panow y dobrodziejow ubłagiwac będe do zgonu.

Sig. Mszaniec d. 9-bris 1793 roku Stefan Sysyn †

My nizey podpisani, wysłuchawszy wyzey wyrazoney specyfikacyi Stefana Sysynego, barz sprawiedliwie specyfikowano y zawierzyc mu mozna, y na kuzdym miescu zeznac gotowizmy, y nato się podpisuiemy Dominik Zielonka mp, Jan Kalinowicz, woyt, Płoszczansky, Ję Steckiewicz mp. pisarz mszaniecki.

Pokorna prozba do cesarsko kroll. urzędu prefektury Łumnianskiey od Stefana Sysynego, podanego wsi kameralney Mszanca podana w Łumny.

Podług opysanie gruntu y ostatnych gospodarzskych rukoyności y substancie ma supplikant pzi przitomności krajnika w Mszanciu dla przekonania tego skutecznego maiątku ogłosc się i jezely tak iest, jak podano, tak sprawedlywosc, słusznosc, y nawed rozkaz monarchiczny tego wymaga, zeby następcą gruntu w tak znaczney substanciy od rekruttowania uwolnieniem zostal, czim gromadzie nyneiszim za rozkaz urzędowny słuzie powynno. Sig. w Łumnie dnia 12 X-bris 793 Jann. Frydl krajnik.

(Урядова печать на ляку вгнєсена).

Пізнійше і сама громадська зверхність вставляла ся за молдом чоловіком, що мав ставати до бранки, коли уважала, що

¹⁾ ворогів.

він потрібний дома до провадження газдівства. Так мшанецька громада вставляла ся 1820 р. за Луцьом Москальом.

Zaświadczenie.

Niżey podpisany urząd i gromada wsi kameralney Mszanca zaświadczamy Łuciuwi Moskalowi mieszkającego pod Nm 40m, ktoren od ożeniania swego po oycu posiada gruntu, iako własciwy gospodarz, trzy przęty pola i pół, z łazami, ogrodami, sianożęciami, pastwiskami, placami, i innemi przynależytosciami do tegoz gruntu. Obsiewu na tym gruncie roznego gatunku zboża wysiewa corocznie 15cie korcy; bydła ma wołow para jedna, krow trzy, klacz jedna, owiec trzy, wszelke ruchome i nieruchome gospodarstwo. Więc my gromada zaświadczamy i zeznaiemy, sumiennie i sprawiedliwie, że Łuc Moskal u swego oycy sam jeden na gospodarstwie zostaje, zadnych nie ma braci, ani siostr tegoz oyciec cierpi choroby kazdego miesiąca na głowę przez sześć dni, gdzie tey choroby iuż od kilkunastu lat cierpi. A zatem upraszamy iak nayupokorniey cała gromada, aby Łuc Moskal, ktoren iest konsygnowany do woyskowego stanu był na swoje gospodarstwo przywrocony. To zaświadczamy znakom krzyża świętego podpisuiemy się. Datum Mszaniec dnia 26-o Augusta 820 Łukasz Mysiow † woyt, Fedio Siwak † przysięzny, Hnat Paraszczak z gromady, Łesio Sysyn † dto, Andriy Siwak † dto, Petro Mysiow † dto, Jakim Opalak † dto, Michał Markar † dto, Hryc Berdyc † dto, Hnat Michalkow † dto, Senko Demuszka † dto, Hnat Bielak † dto. Imieniem całej gromady (печатка) Vidit Verwaltung den 28 Aug. 820, Rybicki Verwal.

Коли молодець ішов в рекрути, полишав дома по собі смуток і жаль до людей, що як не будь спричинили ся до його вловленя. Родина думала, що молодий парібок пішов собі по смерть. Страх селян був оправданий тим, що в часі наполеонських воєн багато жовнірів гинуло в битвах, в шпиталях і під час тяжких походів. Як бачимо з просьби Стефана Сисиного люди нарікали на других, повідали, що вороги наступили на них. Особливо відказували на війта, присяжного і тих, що їм помагали ловити рекрутів. А таки вони були невинні, мусіли ловити, бо инакше війт сподівав ся брати буки в Лімній за те, що невідставив парібків до бранки. Понизше подаю три документи на свідощтво, як нераз родина вороговала против тих, яких посуджувала про участь при зловленю її члена і відданю в рекрути. З першого бачимо, що отець відданого в рекрути загорював перед сусідом прогін так, що се не міг ані вийти, ані виїхати зі своєї обори. В другім посвїдчає присяжний, що Іван

Волощак Пашків робив шкоду на луці і в збіжю Іванови Волощакови Мудрому. Коли громадські урядники вийшли оцінити шкоду, Іван Пашків грозив Іванови Мудрому, що його вбере в кайдани, бо він Пашкового Федя зігнав з фундаменту і видав в рекрути. В третім наказує фервальтер вїтові з Мшанця, аби чотирьох газдів погодив: вони ходили по вівці, накупили, пригнали в село, а потім не могли обчислити ся і вівцями поділити ся, бо один одному уривав часть грошей за се, що винив його в виданю сина в рекрути. Для поясненя додаю, що як давно, так і тепер, ідуть в великім постї деякі газди з Мшанця і сусідніх сел в косівські гори купувати вівці. Перед Юрьом приганяють домів гуцульські вівці, а потім дома продають їх по найбільше „Куртакам“ з під Дуклі.

Przeswietna prefekturo łomnianska!

Urząd wieski wsi kameralney Mszańca, na zażalenie Jana Wołoszczaka, nie mogąc swoją (jakową ma) mocą y powagą zawziętość y upartość Piotra Wołoszynowskiego, kontrującego, przekonać, a zatym, do urzędu przeswietney prefektury owego pokrzywdzonego Jana Wołoszczaka po zupełną satysfakcyę odsyła.

Treść całej tey okolicznosci jest takowa.

My gromada Piotra Wołoszynowskiego syna, za wyraznym militarym rozkazem, wydalismy w rekruty, z którego postempku Piotr Wołoszynowski zaciągnął zawzięcie na niewinnego Jana Wołoszczaka a sąsiada swego, iż niby ten był przewodem, gdzie iego syn nocował, co jest oczywista nieprawda, bo w tey okolicznosci Jan Wołoszczak, jako był niewiadomy, tak też nic nie winien. Takowym tedy przesądem Piotr Wołoszynowski napelniony, zagroził oborę aż do wody, a tym samym w to potrafił, że Jan Wołoszczak niema przejazdu do swego domu. Na dniu tedy dzisieyszym, to jest 22 Julii bieżącego roku, pokrzywdzony Jan Wołoszczak sprowadził nas, nizey podpisanych, abyśmy obydwóch stron pretensyę uważywszy, zgodę y iedność na potomne czasy ustanowili. Gdzie my przyszedłszy, a przemierzywszy ich obory obydwie y zagumienki, tak się pokazało: że luboć wywóz, ktorym obydwaj, to jest: Piotr Wołoszynowski y Jan Wołoszczak iezdzić powinni, niby здаіе się być na gruncie Piotra Wołoszynowskiego, ale że na gruncie Jana Wołoszczaka stoi komora Piotra Wołoszynowskiego, y te placy y wygon z dawna tak są ustanowione; a zatym my, uważając, iż ponieważ od lat 200 y więcey ich antecessorowie tak mieszkali, y tym wygonem, bez zadney kontrowersyi, iездzili, nakazywaliśmy, ażeby y teraz, y na potomne czasy ta naydawniejsza usta-

nowa trwała. Lecz gdy Piotr Wołoszynowski, naszym nakazem pogardził, a nadto ieszcze oczywiście powiedział, że mnie na to nikt nie usiłuie, ażebym go, to iest Jana Wołoszczaka, tym wygonem, którym dawnieysi y naydawnieysi ich antecessorowie iездzili, pusił, a choćby y sam wielmożny prefekt ziechał, tedy ia to nie uczynię. My więc uważając z iedney strony Piotra Wołoszynowskiego oczywistą i nie potrzebną upartość, a konieczną potrzebę wyjazdu Jwanowi Wołoszczakowi z drugiej strony, ile ze ten ani obornika wywieść, ani drew przywieść, ani też krescencyę z pola zprowadzić niema którędy, a to iedyńie przez przeciwnika swego zawziętość, a zatym taką niezgodę na pomiarkowanie, decyzję y uskutecznienie przeswiętney prefekturze odsyłamy y iako naypokorniey dopraszamy się, aby łaska jej nastąpiła, tę kontrowersyę podług dawnych y starych ludzi zdania zaspokoić. Na koniec y to dokładamy, że rzeczywiście na przeciwko Jana Wołoszczaka gruntu niema sposobu wygon wyrobić, bo nad wodą brzeg wielki y skała gruba, a nadto Jan Wołoszczak na daremnie by pracował y expens podeymował, kiedy bez tego przy zachowaniu sprawiedliwości, która u ich antecessorow trwała, obeysć się może. Czekamy tedy rozporządzenia y zostaiemy przeswiętneho urzędu nayniższemi podnożkami.

Ignacy Paraszczak † woyt prawny, Bazyli Senkow † przysiężny, Jakob Dryhnicz † z gromady, Leonty Wataszczak † z gromady, Leonty Paraszczak † z gromady, Jędrzey Dryhnicz † z gromady, Jan Pozniak † z Strzylek, Teodor Krawciowicz † z gromady. Pokorna Prośba, dnia 23 Julii 799 roku podana.

Nakazuje szie woitowi bystrzeckiemu, ażeby interes Iwana Wołoszczaka ze wszy Mszańcia przeciw Petra Wołosznowskiego indigował y relacie pod sumieniem y pod przisięgo swoje do kraini Rozluckie na sobote podawał. Łomna dnia 13 Julii 799 Richter krainik.

Niżey podpisany za wyraznym przeswiętney prefektury Łomnianskiej rozkazem, pod dniem 13 Julii bieżącego roku na moją osobę wydanym, w kontrowersyi między sąsiadami, sobie naybliższemi, Janem Wołoszczakiem y Piotrem Wołoszynowskim, na wygonie zachodzący, na dniu ninieyszym na plac kontrujących przyszedłszy, a dla lepszego dowiedzenia się, czyli wyindagowania rzeczy, sprosiwszy urząd tamteyszy mieyscowy wieyski, y ludzi sędziowych y na podobnych akcyach często znajdujących się, sumiennie udecydowaliśmy, ażeby wygon, który służył od czasow naydawnieyszych Jana Wołoszczaka y Piotra Wołoszynowskiego antecessorom, był od teraz w naydalsze czasy, to iest tak teraz kontrującym, jako też ich naypozniejszym stron obydwuch successorom, wolnym do przejazdu y wychodu, i ażeby na potym

Piotr Wołoszynowski, ani ktoren z sukcessorow iego rzeczony wygon nie ważył się zagrozić, a tym samym Janowi Wołoszczakowi przejazdu do własnego pomieszkania zabraniać. Ktore rozporządzenie, na mocy prefektualney rezolucyi uczynione, gdyby się ktora strona ważyła na potym przełamać, czerwonych złotych pięć na pollicyę samborską, bez żadnego względu y respektu na osobę, dać powinna. mocą wyż wzmiankowanego urzędu, nam daną ustanawiamy. A takową ustanowę wiecznie trwać mającą, dla lepszey wiary, w obecności mnie zesłanego urzędu wieyskiego, y ludzi godnych, do tego interessu objasnienia sproszonych, wszyscy ile pisma nie umiejętni znakiem krzyża świętego podpisuiemy. Dan w urzędzie wieskim wsi kameralney Mszańcu dnia 24 Julii 799 roku. Bazyl Terlecki † przysiężny Bystrego, na zaiednanie tey rzeczy zesłany, Ihnat Paraszczak † woyt Mszan. Jacko Dryhnicz † z gromady, Fedio Krawciowicz † z gromady, Ihnat Wołoszynowski † z gromady, Jan Wołoszczak † z gromady.

My kontrując jako do tey ludzkiey ugody przyimuiemy się, y wypełniać ją z naszymi sukcessorami gotowi iesteśmy, tak dla lepszey wiary ile nie umiejętni pisma przy ludziach wyz wymienionych strony obydwie znakiem krzyża świętego podpisuiemy się. Loco, die, mense et anno ut supra. Piotr Wołoszynowski † Jan Wołoszynowski † Jan Wołoszczak † Vidit dublaner Caal-Verwaltung, und wird dieser Vergleich gutgeheissen und von amtswegen bestättiget. Łomna den 27 July 799. Richter, Verwalter.

Attestatt. W niedostatku stempla. My urząd wsi Mszańca ninieyszym pismem naszym danym Janowi Wołoszczakowi Mudremu zaświadczamy w takowy sposob, iz Jan Wołoszczak Mudry prosząc na wizyą w lonkie y zboze robienia skody od Iwana Paszkowego od wołów y cieląt my urząd iako do tego należy do otaksowania wychodzi Iwan Paszko zadał Paszko Janowi Wołoszczakowi, ze ty Fedia Wołoszczaka wygładził z fundamentu y do rekrutow wydałes, to ia ciebie w kaydany wbiore. Ktore to zaświadczenie dla lepszey wiary i wagi podpisuiemy się. Datt Mszaniec d. 18 augusty 1800. Lukasz Misiow przysiężny † Ję. Steckiewicz pisarz grom.

Woytowi y przysiężnemu wsi Mszańca pod surową odpowiedzialnością nakazuie się, ażeby Iwana Pozniaka, Lesia Pozniaka, Andria Petryczkiewicza y Mychayła Dyłnego do siebie przywołał, obrachunek złożonych przez nich wszystkich pieniędzy na skupienie owiec, tudzież mianych expensy, w drodze tam y nazad łożonych, uczynił, y natychmiast sumienie każdemu należącą częśćkę owiec znajdujących się wydzielił, ażeby potym kazdy z swoją własnością postępował sobie pod-

lug woli. Co się zas tyczy iakoweys pretensyi Andria Petryczkiewicza z przyczyny, ze syn onego do rekrusow wzięty, przeciwko Iwanowi Pozniakowi miany, z takową w poznieyszym czasie roztrychnąc się może, y ta okoficzność bieg podziału kupionych owiec nie tamuie, owszym gromada sama względem paswisk spokoynieyszą zostanie. Łomna dnia 19 czerwca 809 (підпис не читкий).

З поданого низше документу бачимо, що деколи жінка лишала дім мужа, коли його взяли до війська, і вертала до своєї родини. Дома думали, що найскорше жовнір вже домів не верне. Такелучило ся як раз з Федьом Волощакком Пашковим.

W niedostatku stempla. Między pracowitym Hryciem Kardaszem obywatelom bandrowskim z iedney stanęła ugodą, a to w takowy sposób: ponieważ Fedio Wołoszczak wzięty do rekrutów, a brat zony iego bierze iako siostry swoje do siebie, ponieważ sama się zachodzić nie może, y odbiera posag swoy, byki otaksowane za talerow bitych 12, ponieważz oyciec ie nie obiecał tylko talerow bitych 9, tak podług taxy Hryc Kardasz powinien zplacic talerow bitych trzy Nro 3 na długi pozostałe; z chleba iakowego ziarna znaydowac może przy urzędach podzielic się powino: iedne pułkie Ilkowi Wołoszczakowi bratu Fediomemu, a drugie pułkie Marysi, zonie Fedia Wołoszczaka, tychże talerow bitych trzy Hryc Kardasz o Strytenu ruskim oddac powinien w roku da Bug przysłym 1795, krowe także odbiera z cielenciem. Ktora to komplenacya jawnie y dobrowolnie ugodzona y dla liepszey wiary y wagi nle umijąc pisma znakiem krzyzem s. podpisuię. Działo się w domu dnia 22go marty 1794go roku.

NB zyta w polu wiele się kup znaydzie, w puł podzielic się należy.

Hryc Kardasz z Bandrowa †, Hryc Siwak z gromady †, Fedio Krawciowicz przysię. †, Hnat Paraszczak woyt prawny †, Lies Wataszczak z gromady †, Hryc Wołoszynowski †.

Przy tey komplenacyi bytnonosc — Ję. Steckiewicz pisarz.

Hryc Kardasz posag siostry swoiey zda Pan Bog, ze Fedio Wołoszczak przyydzie, powinien dotrzymać. Krowa sira z cielenciem duchowny wziol za długi za Fedia Wołoszczaka.

Productum in officio Praefecturae Łomnensis die 8 April 794. Johann Frydl Verwalter.

Федьо Волощак писав лист р. 1795 з міста Пшебору, з полку імени Кавніца: наказував жоні, щоб не спустошила будинків, і обіцяв, що скоро верне домів, коли спокій настане. Та бажане його не сповнило ся, домів не вернув, а бодай в списі парохіян нема по нім слідів: певно згинув десь в війні, або в шпитали.

Рекрутчина дала ся добре в тямку простому народови і з сего приводу народня фантазия переляла своє горе і свої стражданя в пісни, що приходять під назвою „рекрутських“. Мені повело ся одну таку пісню рекрутську записати в Мшанци. Ось вона така :

Впала (в) село новина,
Кличут віта до двора ;
„Ходи віте до двора,
Бо вже варта готова.
Є в удови єден син,
То хороший з курви син“.
Кадав його зйімати,
Назад руки звязати.
Они його зйімали,
Назад руки звязали.
А він утік в комору,
А з комори на гору,
Тай із гори на остріх,
І сховав ся в житний сніп.
Як сховав ся в житний сніп,
Найшов його сам пан віт.
„Ви, присяжні, не стійте,
Назад руки звяжіте“.
Они його звязали
І в кайдани сковали.
Дали йому черевик
А він у тім не навик.
Дали йому камаші,
Заплакали всі наші.
І дали му білий плащ,
„Тепер, мамцю, за мнов плач!“
І дали му тай кабат,
Заплакала сестра й брат.
І дали му катанки,
Заплакали коханки.
Дали йому щіточки,
Заплакали діточки.
Дали йому торбу й ївер,
Його тато з жалю вмер.

Сю пісню записав я 26/11 1899 від Гриця Терлецького Оліщака в читальни в Мшанци. І другі газди собі пригадували

поодинокі уступи, але цілої не могли собі пригадати. Повідали також, що се бабська співанка, бо її баби співали на вечірках (в Мшанци співвають жінки, яко свахи на весілю при поодиноких його частях і на вечірках в пилиповець і зимні мясниці, коли посходить ся їх більше до одної хижі прясти; дівтаки галайкають, як пасуть худобу, а парібки співвають терлички лиш на весілю; терличками називають короткі співанки коломийкового розміру, по найбільше сороміцького змісту; жінки таких співанок не співвають).

Дальше розпорядженє окружного уряду в Самборі з 1853 р. звиває громадські зверхности впливати на те, щоби молоді парібки перед бранкою не женили ся. Вчасна женячка на гадку сього уряду і намістництва шкідлива для потомства жовніра, а полишена родина проживає часто в прикрих обставинах. Заразом пояснюєть ся, що громади мали обовязок поносити кошти стриження рекрутів, або обстрижених приставляти до бранки.

Nro 18218. Circulare. An sämtliche Obrigkeiten des Samborer Kreises.

Unter den bei der gemeinschaftlichen Concertations Verhandlung des k. k. Guberniums und des h. k. k. Armee Comando wahrgenommenen Gebrechen der diessjährigen Rekrutenstellung ist oft auch hervorgekommen, dass viele Militairpflichtige schon im Knabenalter verheiratet, als Familienväter entkräftet zum Verderbniss der künftigen Generation und zum Nachtheile des Wehrstandes auf dem Assentplatze erscheinen.

Zur Steuerung dieses Übels wird den Obrigkeiten im Grunde Gub. Erlasses vom 10ten v. Mts Z. 34048 verordnet, ihre Gemeinden zu belehren, dass diese sehr überhand genommenen frühzeitigen Ehen abgesehen von den hiedurch für die künftige Generation erwachsenen Nachtheilen, bei der Militairstellung nicht berücksichtigt werden und demnach sowohl für die Gemeinde, als auch für die zum Kriegsdienste Gestellten mit dem offenbaren Nachtheile verbunden sind, dass die Ersteren die ohne Lebensunterhalt zurückgelassenen Familien der in der Armee dienenden Gemeindeglieder zu ernähren, die Letzteren aber ihre Angehörigen einem ungewissen Schicksal preisgegeben zurückgelassen bemüssiget werden. Der gute Erfolg dieser Belehrung dürfte nicht zu bezweifeln sein, wenn auch die Herren Amtsvorsteher nicht ermangeln werden bei Gelegenheit ihres täglichen Verkehrs mit den Gemeinden durch eine fassliche Darstellung der oberwähnten Nachtheile auf dieselben einzuwirken.

Schlüsslich ist gemäss der bezogenen h. Gub. Vdng auch den Gemeinden zu bedeuten, dass die Vergütung für das Haarschneiden bei den Rekruten, welches desshalb nothwendig ist, um deren Köpfe gehörig ärztlich untersuchen zu können, in einem mässigen Betrage von den Gemeinden zu leisten ist, wenn es diese nicht vorziehen sollten, die Rekruten schon mit geschorenen Haupthaaren auf den Assenplatz zu stellen. Jedenfalls sind aber die Gemeinden verpflichtet ihre Rekruten in einem möglichst reinen Zustande und mit gescherenen Haaren vorzuführen. Vom k. k. Kreisamte. Sambor am 6ten September 1853, Balko m. p.

От і все, що я міг зібрати і випитати у людей на селі про рекрутчину. Про неї бесіднують всюди по наших селах. До цілковитого прояснення сього тягару, що довгі літа тяжко допікав селянам, треба бажати, аби свідомі люди, проживаючи на селі, записували оповідання з уст народа. Ті часи вже минули і тямка про них лишила ся лише в споминах старших людей. Молодше покоління вже не застало давної рекрутчини. З часом забудуть на селі про се оповідати і загірять ся спомини про рекрутчину. А шкода би було, бо і вона мала значний вплив на духовий, політичний і економічний розвій нашого народа.

Мшанець 18 червня 1900.

Словаки чи Русини?

(Причинки до в'ясненя спору про національність західних Русинів).

Подав **Володимир Гнатюк.**

I.

Література про Бачванських Русинів незвичайно убога; крім праці Fährnich-a Händlowik-a: „Ethnographische Notiz zur Geschichte der Saporoger Kosaken sammt Tracht-Abbildung, 1789“ — якої я при найліпшій волі не міг роздобути¹⁾ — що має подавати про них інтересні і найстарші звістки, все иньше, се тільки відривки, дуже часто навіть баламутні. Не маючи претенсії на повне зібране їх, все таки уважаю корисним подати тут важніші виїмки для доказу, що Бачванських Русинів уважано аж до найновіших часів Русинами і вікому не приходило до голови відмовляти їм їх національності, до якої вони признають ся. Поминаю тут звістки Черніга²⁾, Головацького³⁾, Правди⁴⁾, Діла⁵⁾, Київської Старини⁶⁾, В. Лукича⁷⁾, Ол. Барвінського⁸⁾, — про які я згадував уже у своїй

¹⁾ Я шукав за нею по бібліотеках львівських, віденських і пражської університетській, але всюди дістав відповідь, що там її нема. Може бути що знайдеть ся ще в якій угорській бібліотеці.

²⁾ Ethnographie der oesterreichischen Monarchie, т. III, ст. 149.

³⁾ Науковий Сборникъ.

⁴⁾ Правда, 1878.

⁵⁾ Діло, 1881.

⁶⁾ Киевская Старина, 1881 (Поселенія Запорожцевъ въ Банатѣ) і 1883 (Задунайская Сѣчь).

⁷⁾ В. Лукич, Угорська Русь.

⁸⁾ Барвінський, Історія Руси (видане Просьвіти).

попередній праці)¹, — Сабова²), та різних статистиків, як Єкель-фалуші³), Ляйпена⁴) і ин., що в своїх працях зачисляють кольоністів Коцури, Керестура і в. до Русинів, я зупиню ся на тих матеріялах, якими я не користувався попореднього разу.

Найстаршу згадку по праці Гендльовіка про Бачванських Русинів подаємо в Шафарика, в його книжці „Slowanský Národopis“ (1849). Він згадує про них аж два рази і в обох разях признає Русинам дві оселі в Бачці та одну у Срми⁵) (иньші оселі, здаєть ся, ще тоді не були потворили ся); знає одначе також словацькі оселі в Бачці і вчислює їх.

По ній іде згадка Черніга, на якій опирали ся пізнійші звістки вище зацитованих авторів, вона одначе зовсім хибна, тому й поминаю її.

Дуже інтересний лист керестурського селянина, надрукований в „Зорі“ 1880 р.⁶) (ст. 30). З нього бачимо, що він не тільки уважає себе і своїх братів Русинами, але чує свою національну сполуку з галицькими Русинами тай диче до них такою любовю, як дитина до своїх батьків. Важний також факт, що він свою національну сполуку хоче чимсь задокументувати, тому й замавляє собі книжки і то в більшім числі примірників, аби міг почастивати ними своїх приятелів. Подаю сей лист в повній основі :

1) Руські оселі в Бачці (в полудневій Угорщині).

2) Е. Сабовъ, Христоматія церковно-славянскихъ и угро-рускихъ литературныхъ памятниковъ.

3) Dr. J. Jekelfalussy, Orts-Lexikon der Länder der ungar. Krone. Vdp. 1892.

4) E. Leipen, Die Sprach-Gebiete in d. Ländern d. ungar. Krone. Відень, 1896.

5) „Wně zajisté tohoto ohraničení slyšeti nářečí maloruské w roztraušených osadách Rusinůw w Uhřích, we stolicích před i za Tysau ležících (dwě osady, Kucura a Kerestúr, až w Báčské, a jedna, Šid, až w Sremské stolicy za Dunajem) w Moldawě, Walachii, Bessarabii a Tawrii“. Ст. 24.

„Slowáci (живуть) w stolicy Báčské (Petrowce, Hložany, Kisač, Kulpin, Bajša, Lalič, Piwnica atd.); Rusňáci čili Rusni w Báčské (Kucura, Kerestur) a Sremské (Šid)“. Ст. 51.

6) Сей лист надрукований з примітками редакції п. н. Русини в Банатѣ. Ті примітки, як безвартні, пропускаю. Редакция запевнює, що вона поміщує лист дословно і додає: „Дѣйстви, цѣкава то рѣчь пѣзнати, якъ пѣдъ впливомъ языка церковного и языка сербского уобразувавъ ся языкъ рускій въ устахъ банатскихъ Русинѣвъ“. До кого лист був писаний, тепер трудно довідати ся; можна одначе на підставі самого тексту припускати, що їх було більше. Шкода, що не передано їх до якого архіва. Селянин, автор листа, жив іще 1897 р. в часі мого побугу в Керестурі і я мав нагоду навіть із ним говорити, не знаючи про сей лист тоді нічого.

„Велице вамъ благодарю, Пречеснѣйшій Пане, и цѣлуемъ вашу ревнительну и трудолюбивую десницу, которою вы изволили писати намъ найдалей ко югу живущимъ Русинамъ. Коли смо получили ваше письмо и кнѣжочку и коли емъ братомъ и приятелѣмъ показаль и кедъ сме читали сію кнѣжку и ваше письмо, такою радостію намъ було, якъ кедбы намъ Ангель зъ неба радость принѣсь. И за то, за сію кнѣжку, тысячу кратъ вамъ благодаримъ и любимъ вашу десницу и жelaемъ вамъ сей годъ щасливый и да будетъ зъ вами, Пречеснѣйшій Пане, щедролубіе Божіе, миръ и любовь. Бога Отца и Сына и Духа святаго со всѣми вами на вѣки и да сподобить васъ Богъ бути преимущественнымъ священникомъ для народа русаго на славу Божію Аминь.

„Хочете довѣдати отъ насъ найдалей ко югу живущихъ Русиновъ въ Угорщинѣ, въ Бачь-Бодроцкемъ комитатѣ и въ Бачь-Бодроцкей Вармедѣ. Перше мѣстечко Керестуръ зо¹⁾ пять тысячъ жителями и то сами Русины; друге мѣсто Коцуръ, два милѣ отъ насъ на востокъ зо два тысячъ и пять сто жителей Русиновъ, (але тамъ есть Нѣмци и Мадяры). Керестуръ и Коцуръ населѣли штвартого року царованя Маріи Терезіи, то есть 1744 року, а населѣли зъ помежи Татровъ зо столѣца Спискей и Мармароскей и изъ Макова (которыхъ и днесъ у насъ Маковчанами зовуть). А многи пришли изъ Галичины и мой дѣдо буль зъ Галичины изъ подъ рѣки Вислы, за то его назвали Виславскій.

„Познѣйше населѣли Малорусины до Нового Саду, познѣйше зъ другой страны Дуная отъ гранѣци Турскей. Есть у Шиду до тысячъ Русиновъ, друге село Миклошевци и тутъ до пять сто жителей, трете село Бачинци 600 жителей, штварте село Беркасовъ до два сто Русиновъ и у старимъ Вербасу есть мало. Теперъ селятъ до Господинцохъ²⁾ и до Дюрдѣва и тоти нови насельєня найвецей зъ Керестура и зъ Коцура, бо у насъ у Керестуре и прешлого року примножило ся 107 души. Року 1875 родилися 225 дѣти, а всихъ стари и млади 118 умарли. Браковінчали ся 67 пары и такъ у Керестуре каждый рокъ ся примножить преко сто, кедъ нѣтъ на людехъ даяка хорота.

„У насъ обычай має младежь во церкви читати изъ кнѣжки и за то васъ просиме, Пречеснѣйшій Пане, да намъ пошлете де-

---

¹⁾ Тут редакция не розібрала очевидно в чому річ і по „зо“ дала „30 пять тысяч“, коли тимчасом в оригіналі мусіло стояти другий раз написано „зо“, з якого вона зробила „30“.

²⁾ Ред. знов перекутила сю назву; має бути: Бачинцохъ.

сять кнѣжки молитвослововъ по 60 крайцаровъ и десять кнѣжокъ Житіє мудрости чеснаго челоувѣка по 10 кр. и два кнѣжки геометрії и два кнѣжки аритметики и кнѣжки най приду Nachname. Просиме васъ, абы сте намъ обявили, кедъ виходять даяки Новины¹⁾ на рускомъ языку, якъ што булъ Вѣстникъ²⁾ даколи. А кедъ будете адресоваць на мене, то: Виславскій Дюра, Бачь-Бодрокъ комитатъ, село Керестуръ, домова нумера 88“.

Дальша важвѣйша звѣтка про Бачванських кольоністів була надрукowana в праці д. М. Павлика „Про русько-українські народні читальні“ (Наукова Бібліотека, кн. 2—3. Львів, 1887. Ст. 126—129). Я наводжу її також у цілости, мушу одначе справити деякі її помилки. Поперед усього що до Банату — то там нема ніяких Русинів. Русини живуть тільки в Бачці (на Угорщині) і Сримі (Славонія). Звѣтка про книгарню, з якою „Просвѣта“ мала навязати зносини, не дотикає Бачки, але північної Угорщини (Унгвар). Увага д. Павлика про Німців — хибна, бо в Коцурі живе $\frac{1}{4}$ Німців, $\frac{1}{4}$ Мадярів і $\frac{2}{4}$ Русинів. Дата населеня (1740) непевна, як і взагалі дати подавані в тій справі Бачванськими Русинами. Се видно зараз же із другої дати поданої д. Павликом за „Вѣстникомъ“. В бачванських школах учать ся й тепер руської мови з книжок, видаваних у північній Угорщині. Бачванські Русини не всі говорять по мадярськи і німецьки, навпаки, багато є таких, що крім своєї мови (а по части й сербської) не знають ніякої иньшої; за те Німці і Мадяри, що живуть поспіл із Русинами майже всі гворять їх диялектом.

Звѣтка д. Павлика звучить :

„Угорську Русь засоромлює її донька-оселя в Куцурові. Про куцурську читальню і тамошних Русинів довідуємо ся близше з написаного на мою просьбу листа куцурського учителя д. Николи Губаша з 23. апріля 1885 р. Поміщаємо тут єї цінні звѣтки до слова. Позволяємо собі тільки поправити декуди мову, за котру сам д. Губаш звиняє ся. Мова єго листа — мішанина, якою очевидячки не говорять тамошні руські селяне.

„Читальня Куцурська (на Уграх, в Бачці) — пише д. Губаш — заложена трудом селян 1878 р. Сегодня вже має 50 членів, книжок руських 70 кусів (більша часть від товариства „Про-

¹⁾ Часописи.

²⁾ Вѣстникъ Русиновъ Австрійської державы, що виходив у Відні.

світа“) ¹⁾ німецьких 25 кусів (бо є й німецькі члени) ²⁾, гроший 150 зл. котрі походять із щорічної (по 2 зл.) уплати від подинокого члена.

„Що до куцурських потомків, то вони походять із гірної Угорщини і то по більшій часті з земплінської, шариської, навіть і з саболчанської столиці і зайшли сюда в половині 18. столітя, около 1740 р. Поселили ся вони в бачській столиці, в селах Куцура і Керестур. Керестур і сегодня ще чисто руське село, Куцура вже помішана з Німцями, Уграми, а трохи й Жидами, але всіх переходить руська частина числом. Із тих двох сіл походять уже менші парафії (руські, гр. кат.), як у Старім Вербасі, Дьордєві, та в місті Новім Саді (Neusatz). Далі походять від наших руських із Керестура й Куцури також ті Русини, що находять ся в сримській столиці в Славонїї, а іменно в селах: Шід, Беркасово, Бачинці, Миклашівці, Петрівці і др.

„Тутешній нарід (руський) співає свої народні пісеньки в своїй мові, тужним голосом, по більшій часті любовні. Свого письменства не має і в школах народних користує ся книжочками підкарпатських Угро-Русинів. Тутешній нарід руський в загалі читати й писати знає кирильськими й латинськими буквами. Тулить ся й держить ся своєї мови й народности, про що свідчить те, що хоч малий числом і находить ся межі чужими, то всеж таки не стратив своєї мови і своїх звичаїв. Окрім рідної мови, говорить сербською, німецькою й угорською мовою. Пишу, розуміє ся, за простий нарід.

„До вдачі Русинів бачського повіту причинило ся запевне й те, що 1785 р. цїсар Йосиф II. припаяв до 8000 запорожських козаків,

¹⁾ Куцурська читальня й повстала мабуть під впливом Просьвітських книжочок. Іменно на засід. центр. виділу „Просьвіти“ з 22. падол. 1878 р. „поручено п. Заклинському запитати ся Русинів, мешкаючих коло Нового Саду в Банатї, чи суть там які інституції, котрим можна би вислати книжки нашого виданя“, а на засід. з 15. лютого 1879 р. ухвалено подарувати Русинам коло Нового Саду по одному примірникови просьвітських видань. Се був би поки що єдиний вплив „Просьвіти“ на Угорщині, хоть вона й перед тим про се дбала. Так ще на засіданю виділу перед 16 мартом 1872 р. (дата не подана) звістив був пок. Юл. Лавровський, що постарав ся о розпродаж Просьвітних книжок на Угорщині через якусь книгарню (за 20% работом); а на засіданю з 4. мая 1881 р. голова Ом. Огоновський заявив, що „Просьвіта“ не раз давнійше (коли?) вислала свої книжочки до південної Угорщини на руки Вислявського в Vacs-Keresztur“. — *М. II.*

²⁾ З дальшого виходило би, що тут треба розуміти таки Русинів, що знають усі по німецьки. — *М. II.*

що втекли з Росії і частину їх осадив в Бачьськiм повіті (решту в Банаті). Як нежонаті, вони небавом вимерли¹⁾, та мусіли мати вплив на жонатих Русинів із Угорщини.

„Після автора статі „Русини въ Сербской Воеводинѣ“ якогось „Русина изъ Воеводини“ (Вѣстникъ, 1852, ч. 44), Русини угорські зайшли тудя 1749 р. і зараз заняли пустинню Керестур та сербське село Куцуру. Серби православні перелякали ся увійї і повиносили ся помалу з Куцури так, що 1776 р. не було там ні одного Сербя, тільки Русини та трохи Мадяр. Ізразу ті два руські села підвласні були латинському колочанському архієпископови, та Марія Терезія здвигла в Хорватії уніятський єпископат Крижевський в Сримі і підчинила ему ті гр. кат. села. 1852. р. Русинів в тій єпархії було 8.612 душ, вони мали 5 парафій, 1 адміністрацію і 3 капеланії. Тамошній руський нарід, як каже автор, набожний, спокійний, запопадливий і над міру роботящий. „Церкви має обширні, прекрасно мальовані, спів церковний з дяками й численним хором, а школи порядні і з учителями устроєні“.

„Тамошній руський нарід й інакше дбав про свою просьвіту. Так н. пр. о. Гр. Шоос, парох Куцури, ще 1851 р. післав „Вістникви“ 60 зл. на 20 примірників, „Исторія церковной“ Балудянського²⁾ і при тім каже, що там пренумерують Вістник. Гр. Шоос із Куцури пренумерував також „Зорю Галицку“ навіть тоді, коли вона була в руках „народників“ (Зоря Гал. 1856, ч. 23).

„Взагалі завважати мусимо, що тамошні наші люде розвиті економічно й духово найбільше мабуть з усіх Русинів у нас, ба й на Україні. Тим то й не диво, що вони можуть платити по 2 зл. річно на читальню і що мають у ній 150 зл. покладних грошій.

¹⁾ Звістка повторена за Чернігом. — М. II. (Як відомо, не правда. — В. Г.)

²⁾ „Исторія церковная новаго завѣта. Писаль Андрей Балудянский, въ лицѣхъ унгоградскомъ исторіи и права церковнаго учитель и кафедральныйя церкви мукачевскія каноникъ. Изданіе третое, исправленное и умноженное. Въ Вієниѣ“. При кінці сеї книжки подані передплатники на неї. На ст. VII—VIII наведені передплатники Крижевської єпархії. Усіх їх є 35, між тим 22 селян із Керестура і Коцури. Я подаю тут їх імена тим більше, що деякі з між них ще живуть. От вони: Бадарко Андрій, Берек Микола, Бесермійський Павло, Будійський Михайло, Гербут Юрко, Губаш Іван, Джуджар Юрко, Дюрдя Михайло, Еделінський Петро, Кирда Юрко, Кіш Юрко, Мудрий Михайло, Мудрий Федько, Олар Юрко, Палінкаш Юрко, Рамач Михайло, Скубан Іван, Сопка Микола, Сич Михайло, Туринський Юрко, Чіжмар Іван, Шімко Юрко.

Сего й доси нема ні в однієїнькій руській сільській читальні в Галичині¹⁾. Не диво також, що наші куцурські люди і доси вдержали на чужині в добрім стані своє добро, свою читальню“.

Подам тепер звістки про Бачванських Русинів із мадярських жерел, які міг я роздобути. На Угорщині має майже кождий комітат окрему, присвячену йому монографію. Бачка має такі аж три монографії: Ф. Томаша²⁾, С. Іванї³⁾ і С. Франкля⁴⁾. Є ще й окрема стаття про Бач. Русинів в мадярськiм етнографічнiм журналі „Ethnographia“ (т. I), що виходить у Будапешті, написана д. М. Враблем, давнiйшим учителем у Керестурі і теперішнім редактором будапештенської „Недѣл-т“, але я не міг її дістати. В усіх тих трьох монографіях говорить ся дуже мало про Русинів, але всі автори уважають їх Русинами, хоч С. Франкль і згадує, що вони говорять „русько словацьким диялектом“. Зауважити до них належить отсе: Звідки поприходили руські кольоністи до Бачки, того докладно не можна означити доти, доки не опублікує хтось документів, що дотикають тої справи, які переходять ся в архіві міністерства в Будапешті та в комітатськiм архіві в Зомборі. Мадярські імена Бачванських Русинів не говорять самі про себе нічого, бо кольоністам змінювано довільно назви при їх переселеню. Багато з них змінювало також пізнiйше свої родинні назви „для моди“, а робили се головно ті, що сповнювали в громадах функції „урядників“. Прихильність Русинів до Мадярів, про яку згадує Франкль, подиктована йому патріотичним становищем. Бачванські Русини однакові для всіх своїх сусідів, а виімок становить тільки інтелігенція, яка тут очевидно не може входити в рахубу. Руських пісень у Бачці не так дуже мало, як про се можна переконати ся зі збірки д. М. Врабля⁵⁾ та моєї⁶⁾; всеж таки се правда, що говорить Франкль про сербські пісні, які Русини більше цінять, ніж свої, та якими що раз більше заступають свою народню поезію.

Ф. Томаш пише так про Русинів:

¹⁾ Автор говорить тут про часи перед 1887 р. Від тоді відносини змінили ся значно.

²⁾ Fridrik Tamás. Bács - Bodrogh vármegye Népszertű leirasa, Szeged, 1878.

³⁾ Iványi István. Bács-B. vármegye helynévtara. Szabadka, 1889.

⁴⁾ Bács-Bodrogh vármegye egyemes Monografiája. II. Kötett. Zombor, 1896. Виниси з сих книжок поробив на мою просьбу д. М. Губаш у Коцурі, за що складаю йому на сім місци подяку.

⁵⁾ М. Врабель. Русскій Соловей. Унгварь, 1890.

⁶⁾ Етнографічний Збірник, т. IX. Львів, 1900.

„Мале число греко-католиків бачванських, у загребській римокатолицькій архієпископії, прилучене до греко-католицького Крижевацького єпископства, заснованого 1777 р. Столиця єпископа в городі Крижеваці (Kreuz, Körös szabad kir. város). Бачванські греко-католики мають лише три парохії: Керестур, Коцуру і Новий Сад (тепер іще Старий Вербас і Дюрдево). По народности вони Русини (Rutheni)“. (Ст. 94).

„Русини, яких називають також Руснаками, а деколи Русами (Oroszok, Росіянами), належать до славянського племені і по обряду греко-католики. Чисто руське село лише Керестур; по ньому найбільше Русинів є в Коцурі, в иньших селах подибують ся в незначному числі. Русини добродушні, спокійні з природи, люблять алкогольні напитки і займають ся по прастарім звичаю рілльництвом та ховом худоби“. (Ст. 111).

Івані згадує про них теж дуже коротко. На ст. 83. пише так про Керестур: Котман (Cothmann), єрарний комісар, подає в своїх записках під р. 1763 отсе: Керестур, що лежить під Кулею, недавно населене село. Його жителі Русини (Ruthéni), греко-унїятського обряду.

На ст. 86 пише знов про Коцуру: „Село Коцура, між Кулею і Вербасом, лежить на північний схід від Торжі. Воно мало вже 1590 р. 18 хат, як се згадуєть ся в турецьких дептерах, при бачванським нахеї (окрузі)..

„Дня 15 мая 1763 р. камерський адміністратор Rédl писав високій камері, що він післав у північні столиці Угорщини Петра Кіша, сабадоша з Керестура, аби назбирав там до 150 родин руських (Ruthén), греко-унїятського обряду, для побільшеня села Коцури, де вже жило кілька руських родин. Русини дістануть окремі місця від иньших народностей і буде їм вільно відправляти богослуженє окремо по своєму обрядови...

„В р. 1765 прийшло до Коцури 41, а 1767 р. 42 родини“.

Трошки більше згадує Фравкль, хоч не тільки, як повинен би.

„Коли ідеш середньою Бачкою, каже він, і натрапиш на людий середнього росту, сильної будови тіла, чорнявої барви, що будуть тебе поздоровляти в кожній порі дня стереотипним „Дай Боже!“, то можеш бути певний, що ти здибав ся з Русинами (по prostu: Руснаками). Перша громадка тих людий прийшла до Бачки 1744 р. із Земплинської столиці, з околиці Требішова і осіла на пустари „Керестур“, що нині становить велике село, яке бачванські иньшовірці називають „Руським Римом“. Друга громадка, зложена з около 80 родин, прийшла між роками 1765—1767 з Абауйської

і Боршодської столиці та оселила ся в Коцурі. Так до Землинських, як до Боршодських поселенців прилучили ся з Макова і околиці греко-католики мадарської нації, котрих імена переховали ся по нинішній день, пр.: *Dorogházi, Böszörményi, Ujfalusi* і ин. Наші Русини мають взагалі корінні красномовні мадарські імена, як: *Soós, Arvai, Gubás, Kecskés, Pásztor, Szilágyi, Munkácsi, Nyáradi, Szabados, Erdelyi* і ин. Дехто думає, що нашим Русинам надавав мадарські імена камерський іспан у часі їх переселеня, але то неправдоподібно, бо остали Русини в Земплині, Боршоді і иньших столицях мають також такі назвиска. В Боршодськім селі Мучоні згадують іще нині, що їх брати, рідня, виемігрували далеко на мадарське поділе між „Раців“. Так отже наші Русини — потомки горішних угорських Малорусинів, а їх мовою є так званий „русько-словацький диялект“. Хоч се племя заселило первістно лише два села, то одначе не тільки заховало свою народність, але ще й випустило з себе парости: Новий Сад, Старий Вербас і Дюрдево (а в Сримі: Беркасово, Шід, Бачинці, Миклошевці і Петровці), має в тих місцевостях свої окремі церковні громади, а де жиє помішане з иньшими народностями, там успіло навіть вибороти для своєї мови впшість, пр. в Коцурі. Там і Німець і Мадяр знають по руськи та говорять із собою по руськи.

„Сей народець тихий з природи, спокійний, недовірює нині вже так комунебудь, як давнійше; він роботящий, тому його радо наймає кождий на роботу, терпливий, знає віддати почесть панам, досить товариський і побожний. Німця не любить, Серба теж; найприхильнійший для Мадяра. Головним його занятєм є рільництво...

„Русин має також вино, але головним його напитком є паленка (горівка), яку можна найти майже в кождій хаті...

„На сходинах своїх і забавах співає більше сербо-хорватських пісень, як руських. Його пісні переважно тужні. Народня його поезія спить; має кілька своїх пісень, та з ввійтком ще кількох старших руських співанок, всі иньші позичає від Сербів.

„Жінки роблять так само тяжкі роботи як мужчини: копають, орють, косять і т. д. Через те й видно на них добробут, особливо на одежі. Руська газдиня має (навіть біднійша) по 3—4 постелі, вистелені подушками, а скрині її виповнені цілком білими звоями полотна домашнього виробу“...

Найважнійшим одначе доказом руськості Бачванських колоністів служить невеличка брошурка „*Bač-Sriemski Slováci. Sostavil Felix Kutlík*“ (*Nemecká Palánka, 1888*). Її автор, не тільки бачванський уроженець, але й Словак, свідомий своєї народности, в часі друку

брошури — парох сусідного села до Керестура, Кульпіна — був би певно зачислив руських кольоністів, знаючи докладно тамешні обставини, до Словаків, коли б був мав до того підставу. Тимчасом він того не робить, а ввчисляючи словацькі оселі, не втягає до них ні одну руської. Я вчислю за ним всі ті оселі, в яких живуть Словаки :

1) Bajša (Сл. Мад. Ср.)¹⁾; 2) Bingula (Сл. Ср. Н.); 3) Bol'ovce (Сл. Ср.); 4) Hožany (Сл. Ср.); 5) Kulpín (Сл. Ср. Н.); 6) Kyšač (Сл. Ср.); 7) Lalič (Сл. Ср.); 8) Nový Sad (Сл. Ср. Н. Мад. Жиди — і Русини, яких автор не подає); 9) Palánka-Ilok (Сл. Н. Ср. Šokci); 10) Petrovec (Сл.); 11) Pivnica (Сл. Ср. Н.); 12) Selenča (Сл.); 13) Silbaš (Сл. Ср.); 14) Stará Pazova (Сл. Ср.). Крім того подає автор незначне число Словаків в отсих місцевостях: Бачка.

1) Begeč. 2) Čéb. 3) Tovariš. 4) Piroš. 5) Alpár. 6) Irmora. 7) Henrika. 8) Futok. Срим. 1) Vizit. 2) Šid (тут в Русини). 3) Sott. 4) Bačince (тут в Русини). 5) Strožince. 6) Grk. 7) Čalma. 8) Neštín. 9) Cerovo. 10) Mitrovica (тут в Русини). 11) Karlovec. 12) Dobanovec. Про Русинів не говорять д. Куллік, бо се лежить поза межами його брошури, але все наводить дві згадки про них, хоч невірні, чим дає доказ, що знав Русинів і уважав їх Русинами. Згадки ті такі: „Roku 1748 a 1786 (прийшли) zjednotení Rusí, ktorí tu dve, ešte aj dnes kvetúce dediny — Kerestúr a Kucuru — založili“ (ст. 7). На ст. 8 каже знов: „Josef II aj jedon sbor zo záporožských Kozákov bol blízko pri Zente usadil, ktorí ale, že sa neženili, vyhynúli“.

На сім кінчить ся перший рід наших звісток про бачв. кольоністів; другий — викликаний вже публікаціями їх народної словесности і до того тепер перейдемо.

По виході першої бачвансько-руської книжки, яка давала погляд на мову кольоністів, „Русского Соловея“, появили ся в кількох журналах рецензії на неї, але ніхто з рецензентів не зачислявав ще тоді на підставі мови тих кольоністів до Словаків. Не робили того й рецензенти книжки Е. Сабова²⁾, в якій він навів також тексти бесіди Бачв. Русинів. А др. І. Франко, що видів певно великий вплив словацький в бачванськiм говорі, кінчив так свою рецензію на „Русского Соловея“ :³⁾

„Та все таки дещо цінне є в тій збірці, головно-ж цінна в ній збірка пісень бачванських Русинів, т. є. того руського острова,

¹⁾ Сл. Ср. Мад. Н. = Словаки, Сербі, Маляри, Німці.

²⁾ Прим. др. Пастрнек в „Archiv f. sl. Phil.“

³⁾ Житє і Слово. Т. І. Ст. 304. 1894.

що живе на півдні Угорщини, головню в селах Керестурі, Коцурі і ще кількох у Сремі. З тих сторін доси не було майже ніяких записів етнографічних і для того д. Вrabлеви належить ся подяка за подане хоч невеличкої збірочки пісень бачванських Русинів“.

Цілковитий зворот у поглядах на національність Бачванських Русинів наступає доперва по оголошенню мові праці „Руські оселі в Бачці“. На неї написано кілька рецензій, а між тим розібрали її також професори Пастрнек та Соболевский. З огляду на самі імена авторів, належить їх гадкам приглянути ся ближше.

Проф. Пастрнек рецензуючи працю д. Броха „Studien“ згадав вже тоді про „Руські оселі в Бачці“ і висловив погляд, що я бачванських кольоністів тільки через помилку зачислив до Русинів, звертаючи увагу головню на їх греко-католицьку віру¹⁾. Те саме повторив також проф. Соболевский.²⁾ Опісля розібрали оба професори мою статью з фільольогічного становища і признаючи бачванський говір словацьким, назвали бачванських кольоністів Словаками, а не Русинами. Для важности наводжу тут обі ті рецензії:

Рецензия проф. Соболевского надрукована під наголовком: „Не Русские, а Словаки“.³⁾ Згадавши коротко про полеміку в „Slov. Pohl'ad-ax“, про яку буде дальше мова, він каже:

„В 1890 р. видав якийсь Вrabель „на воззваніе отличнѣйшихъ бачванско-русскихъ братьевъ“ в Унгварі книжку „Русскій Соловей“. Часть її займають: „Народныя пѣсни на бачванскомъ и земплинскомъ діалектѣ“. Вони вразили мене своєю мовою. Хоча немудра запись очевидно недокладна, то всеж можна було в ній доглянути головні прикмети бачванського говору. Останній зробив на нас вражінє словацького говору, зі звичайною в багатьох словацьких говорах примішкою не важних „руссизмовъ“; для названя його малоруським або взагалі „русскимъ“, ми не могли найти ніяких основ. Зрештою наведемо одну бачванську пісню, що звернула тоді нашу увагу. Най читач прочитає і сам осудить:

1) *Národ. Sborník*, III. ст. 65—66.

2) *Věstník slovanských starožitností*, Svazek II, Ст. 29. Ч. 38: Авторъ не считаєтъ „Русиновъ“ южною Угорщиню за автхоновъ или за древнихъ поселенцевъ. По его мнѣнію они поселились здѣсь лишь в XVIII вѣкѣ, когда австрійское правительство сзывало въ опустошенную Турками южную Угорщину колонистовъ отовсюды. Его описаніе быта этихъ „Русиновъ“ любопытно; многочисленныя записи пѣсенъ и рассказовъ даютъ ясное понятіе объ ихъ языкѣ. Послѣдній однако не оставляетъ сомнѣнія въ томъ, что эти „Русины“ — чистые Словаки, именующіе себя „Русскими“ только потому, что они уніаты.

3) *Этнографическое Обзорніе*. 1898. Н. 4. Ст. 147—149.

А тамъ горе на поточку¹⁾
 Цече водичка съ паленочку,
 Цече, цече, але мутна.
 Прецо ти, мила, такъ смутна?
 Якъ же я знамъ смутна не буць,
 Жени ше фраеръ, цо мня малъ вжаць.
 Няй ше жени, няй му будзе —
 Умре му жена, вдовець будзе,
 Вдовець будзе, а я — дзивка,
 Еще я будземъ его женка.

„В 1893 р. вийшла в Уніварі цїкава праця місцевого св'ященника Сабова „Хрестоматія“ і т. д. де на ст. 229 і дал. подані взірці „нарѣчїя бачванскихъ русскихъ“ із „Рус. Соловья“ без усяких приміток і уваг, із повним довірем до їх докладности.

„Статї Slov. Pohl'ad-iv привели нас до переконаня, що бачванські „русскіє“ не що иньше, як словаки-унїяти, що звикли звати себе „русскими“ і називані так сусїдами, хоч по мові (а правдоподїбно і по иньшим етнографїчним признакам) не мають права до тої назви.

„Недавно дістали ми 2 кн. Записок Наук. Тов. ім. Шевченка за 1898 р. і побачили в нїй статю „Руські оселї в Бачцї“ д. Гнатюка. Богата на записи бачв. говору і при тїм записи дуже докладні, вона не полишає вже нїякого сумнїву, що бачванські „русскіє“ — словаки-унїяти, що говорять досить чистим словацьким говором, із незначною примішкою „руссаго“ і польського елементу. У них нема зовсім повноголосу (хлапець, крава, драга — дорѳга, плїва — полова і т. д.): т змягчуєть ся на ц (веце — бїльше і т. д.); старинне ѣ звучить або як великоруське и, або як е (мліво, плїва, чловек, нївеста і т. д.); ²⁾ старинні и і ы звучать як великоруське и (віход, віорала, мі, до перїні, богатї, чеснї); малоруської перемїни е і о в знаних випадках на і, и і ин. із вїйком кїлькох слів, нема (войско, рок, одговор). За те виговорюють вони разом із багатьома иньшими словаками кожде мягке д, т, е, з, як дз, ц, ш, ж: дзешац, жима і т. д., мають д перед л: складло, модлїц, форми 3 ос. обох чисел без ть: можу, ору (мн. ч.), цо, сом“.

До сих слів проф. Соболевского, додала редакция від себе таку замітку :

1) Відпис такий, як у Соболевского, крім російських пояснень.

2) Транскрипция фалшива. — В. Г.

„Деякі фонетичні замітки пов. автора видають ся нам трошки спірні. Так н. пр. „войско“ а не „війско“ говорять малоруси в багатьох місцевостях України і Галичини так, що н. пр. Желеховський у своєму Словарі приймає „войско“ за норму, а „війско“ за виїмку; „говор“ а не „говір“ подибуєть ся у Квітки-Основяненка, а анальоґічні приклади не рідкі теж і в чисто народній мові; о в закритому складі без наголосу не все заміняєть ся на і, уі, у, уо (пор. явор або загально уживане слово йболю і ин.), а поява та часта особливо в мові західних малоросів в Забужу: го́мон, радость і т. д.; вкінци в слові „говор“ можна іще найти причину для пояснення незмінного о, коли возьметь ся на увагу форми gwar, gwara. Прим. „ви“ звучить „ві“ не лише на Угорщині, але і в Галичині і на Буковині; і нам. ы в 1 відм. од. ч. прикметників подибуєть ся не раз у подолянина Руданського; брак ть в 3 ос. мн. ч. подибуєть ся у Федьковича постійно. Та в одному автор має безумовно правду за собою: мова бачванських Русинів — вже словацька. Коли їх можна ще називати Русинами, то виключно в наслідок їх руського походження“.

Рецензия проф. Ф. Пастрнека надрукована в органі чеських філологів (Listy filologické, 1898, зош. 5, ст. 404—406) звучить:

„Письменник подає гарний опис життя Земплинських кольоністів у Керестурі, у Бач-Бодрогській столиці, в долішній Угорщині, яких уважає за Русинів, на тій підставі, що вони православно, а властиво уніятської віри. З численних звірців народньої мови показуєть ся одначе, що то Словаки, які своє рідне (цо-тацьке) наріччє незвичайно чисто переховали, хоч перші початки тої кольонізації припадають на першу половину XVIII в. Розбір доказує:

1) ц, дз намісь прасл. ть, дь: у помоц, до пеца, ноц, медзі і ин. З церк. мови перейшла нужда, із сербської општина.

2) ль епент. незнане: одрабйац, наохабйалі і ин. Із сербщини перейшло імя Сербльн, побіч якого приходять теж Сервійаньї, Сервійанці, Сервія, Сербі. Чужим словом є кромплї.

3) трат і трет заходить без виїмків: глава, краль, сланына, слама, тлачіц і т. д. Лише хлопі і хлопці (побіч хлапці), як у загалі в Земплині, Шаризи і Спішу¹⁾. Так само трет: време, предал, древо, стретнул, прі брешку і т. д.

¹⁾ „Хлопи і хлопці“ уживаєть ся взагалі на цілім просторі України-Руси, а не инакше. Повна форма приходить незвичайно рідко і тільки в спеціальних випадках, пр. у Шевченка: без холопа і без пана...

4) **дл** полишаєть ся: модльці, приведльї, украдльї, до брадла і т. п. З книжної мови (якої, запитаю? *В. Г.*) або теж із сербщини перейшло: насельці; із сербщини мольба.

5) **т, д** перед м'якими самозв. переходить у **ц**, дз: оец, мац, ген. мацєрі, будзеце, бівац, ісц, прісц, дзєнь, чєлядз, дзійак і т. д.

6) **є, з** перед м'якими звуками переходить в **ш, ж**, які є лише грубшим висловом первістнійших **сь, зь**: на швеце, вжал, на жемі, пенєжі, шлєбодно (авт. пише: пенїжі, шлїбодно), проштред, у штредну руку і т. д.

7) намісь **є** приходять **йа, а і е**: дзєпатов, мешац, уцалї, робїа, гуторїа, гонья, ходза, йєдза, шєдза, муша і т. д. і **е**: дзєшец, веце і вецей, мєсо, цєшко, времє, пєцєро, ба навіть **ей**: пейц, пейтнац, пейдзєшат.

8) намісь первісного довгого **є** (ѣ) приходить **ї**: до хльїва, хльїп ген. хльїба, у льїце, гнївал, дзїўка, на вітрі і т. д. Руськими словами є дьїда, сїдїті і ин.

9) самозвукове **р** заміненє через **ар, ер**: зарно і зерно, карк, карчма, вітаргац, церпїц і т. д. Із сербщини перейшло потпуно.

10) **л** полишаєть ся без зміни: мал, завідзел, на пол цєглї і т. д.

11) З конюгації заслугує уваги головно 1 ос. sing. на **-м**, така як в иньших угор. словацьких говорах: будзем, одньєшем, пойдаєм, прївїажем і т. д. У фалькушівськїм дїялектї (пор. Broch, Studien) приходить руське окінченє **-у**.

„Отся коротка характеристика вистанє по моїй думці на доказ, що мова керестурських кольонїстів словацька. Через те праця д. Гнатюка стає дуже важним і з огляду на невелике число подібних статей, дуже бажаним причинком до словацької дїялектольогїї“.

Придвїмо ся ближше отєвим словам проф. Ф. Пастрнека (а тим самим і проф. Соболевського) і застановїм ся, чи на їх підставі можна бачванський дїялект уважати словацьким, а самих кольонїстів Словаками.

1 і 5 точка. Перемїна звука **т** на **ц** (зглядно м'якого **ть**), подибуєть ся досить часто також в иньших говорах (за те **д** (**дѣ**) на **дз** дуже рїдко). І так:

ц нам. **т**: цьбѣта, по хребцьї, сцьїбѣти, цьмук, цьма. Вер. Д.¹) 43. — цма, хоц, рыц, плаца, мацєри душка, цанїстра. Вер. Зн, II. 45.

¹) Скорочєня ужитї тут, значуть: 1) Вер. Зам. = Верхратсьвий, Говор Замїшанцїв (Зал. III, ст. 153—200). 2) Вер. Зн. = Верхрат-

дз намісь д: дзецко. Вер. За м. 171. — декуди кажуть: дзяд, дзяду, дзядзю (Бучацький повіт), але взагалі се рідка проява.

2 точка: л не всуваєть ся між губний співзвук і преіотований самозвук: робю, робят, люблю, любят, копю, копят, сыпю, сыпят, любеный, зробеный, пупяг. Вер. За м. 168. — здорове, вербе, Словяк, жеребя. Вер. Зн. 39. — топ'еный, сыпю, сып'еш, сып'е, дереве'ный, здыб'е, ставю, храпю, спюх, корм'еныйі свінї. Вер. Д. 46. — лапю, правю, ламю, лапют, правят, ламют, страпеный, отровеный. Вер. Зн. II. 11. Також 47. — Ся поява заходить у дуже багатьох галицьких говорах і навіть у літературі полишала значні сліди. Тому уважати її характерною прикметою словацьких говорів (і взагалі західних славянських) воесім не можна.

3 точка. Повноголосність належить вправді до характерних прикмет руських говорів, але від неї є тільки виїмків, особливо в галицьких і угорських гірських говорах, що се ще велике питанє, чи належить її уважати словацьким напливом, чи останком староруської мови. За останнім промовляє дуже багато иньших форм, які безперечно мусіли дістати ся до карпатських руських говорів із давньої староруської мови. Для прикладу наведу ще отсі неповноголосні форми: глас, влас, власочькы, страна, злато, златити, младый, здравый, гласный. Вер. Зн. 24. — краль, заграда, драга, древо, браніті, храніті, претяті, пред. Вер. Зн. II. 315.

4 точка. д перед л не випадає: кова́дло, ко́дло, жри́дло, пі́дло, па́дло, па́длина, згі́рдливо, сі́дло, сі́длагы, зра́дливый, длуба́ты, і́дло, запопа́дливый, кудла́тый, кудлы, вро́дливый, спуща́дло, сверде́л і свердо́, гер. свердла, погордливый, справедливый, справедливість. — ядловец, ядлівчак. Вер. Зн. II. 51. мы́дло, мы́дліті. Там же 53. рудлы́. Там же 56. — бодливый. Там же 64. по дудлох. Там. 76. — Чому др. Пастрнек каже, що „населыц“ і „мольба“ прийшли із сербської мови, не знаю, бо оба ті слова уживають ся в нашій мові: населити, населювати. — Слов. Желехівського, I, 492; мольба — там же, 450.

6 точка. ш намісь с: шка́рупа, шкля́нка, лиші́вка, шрі́бо, шрі́бный, шпья́ і шпін, кошту́р, шту́каты (psl. штотвчати). Вер.

ський, Знадоби для пізнаня угорско-руських говорів (Зап. XXVII—XXX і окремо). 3) Вер. Д. = Верхратський, Про говор долівський (Зап. т. XXXV—XXXVI і окремо). 4) Вер. Зн. II. = Верхратський, Знадоби для пізнаня угорскоруських говорів. (Записки XL, ст. 1—112).

Зам. 166. — шкіра, шерсть, шалата, шкребати, зашпінкати. Вер. 3 н. 33. — шпійник, шпóник, шараньчє. Вер. Д. 38. шкаврунок, шкверчок, шкырготати, шершень, вше, шмыкати, шкробати, збеш-нїті ся, ша, кошиці, гушенїца, широкопуд, шерце. Зер. 3 н. II. 40. шыно, шымяти, шыівати, Бешькид, шыніг, шываліті, шывіт, шыятв, шыватый, гушылі, до шыого. Там же.

ж нам. з: жывїдувати шыа, желеный. Вер. 3 н. II. 42.

7 точка. е (є) намїсь старосл. ѡ: счєстя, девєт, десєт, єдє-найцє. Вер. Зам. 162. — витезь, клєгїня. Вер. 3 н. 20. — мєсо, говєдо, набрєзілє, єдєнадцєт, двєнадцєт. Вер. 3 н. II. 27.

й втручуєть ся в сєрєдїну слєва: дєйц, пайцє, дєйст, шєйст. Вер. 3 н. II. 51.

8 точка: Тут др. Пастрєк нє зрозумїв мєєї транскрїпцїї. Вїн передєв вїрно тїльки чєтїри останнї слєва (вїд дзїўкє); в пє-переднїх нє пєрєхєдїть пєрвїснє є (ѣ) на ї, алє полїшаєть ся нє-змїннє; я вїдав його знєком йи, бє воно так звучїть у вїговорї (й + и, а нє й + є); пєр. нашє лїтєратурнє є в слєвах: жїтє, вє-сїлє, кєятє і ин. Пєвїннє отжє бутї: дє хльїва (хлєва), хльїп (хлєп) і т. д. Ся прєявє їстнє такєж у пївнїчнїх угєрськє-руськїх і дєякїх гєлїцькїх гєвєрах. Йє нам. йї (ѣ): прїїєдь, прїїєдєтє, йєдь, в хльївє, нєгнєтє і нєгнєтє. Вер. Д. 15. — Пєрєхїд жє є на ї пєнєує загєльнє в укрєїнськїй мєвї.

9 точка: У вєїх руськїх (нє лїшє укрєїнськїх) гєвєрах нємє самєзвукєвє р, тїльки ар або єр. Чєрєз тє ся прєявє нє мєжє уважєтї ся в гєвєрї Бєчв. Русїнїв чужїм нєплївом. Вєнє нє мєжє такєж бутї пєчїслєнє на кєрїстє слєвєцькєй мєвї, бє в тїй, як звїстнє, самєзвукєвє р пєрєхєвалє ся в повнїй силї.

10 точка: л намїсь загєльнєруськє в або ў: хєдїл, клєп-кєл, гвєрїл, пєвїдал. Вер. 3 н. II. 12. застрєлїл, вєлєтєїл, бєсєїдє-вал. Там жє, 35. вїдїл, прїшєл, спєлєшїл, зєбїл, зрєбїл, одєгнєл, бєл, сьпївал, пєбїл. Вер. 3 н. II. 38.

11 точка: Ся прєявє їстнє такєж у гєлїцькє-руськїх гєвє-рах; пєр. пємєятєм, кєпам, пєвїдєм. Вер. Зам. 180. — прєчєтєм. Вер. Д. 11.

Як бєчїмє отжє з тєго, фїльєлєгїчнї вїснєвкї пєрєф. Пєстрїкє тє пєрєф. Сєбєлєвськєго нє дужє так пєрємєвляють зє тїм, абї гєвїр Бєчвєнськїх Русїнїв уважєтї бєз зєстєрєжєнє слєвєцькїм. Тїм мєншє будуть пєрємєвлятї зє тїм й отєї прєявї, якї пєдєкє нїзшє і якї пєдїбукють ся в їншїх руськїх гєвєрах, а пєрє тє їстнєють такєж у бєчвєнськїм дїєлєктї. Пєрєїду їх пє чєрзї, нє мєкєчї очє-вїднє прєтєнсьї вїчєрпєтї їх вповнї тєй нє дєбєчєкєчї дє тєго тє-

пер конечної потреби. Для лекшого перегляду подаю їх у поазбучнім порядку :

а нам. **е** : дашто, ныїда, даколи, даяк, часнок, відчাপити, ко-чарга. Вер. 3 н. 16. — дас, даґде, причаптити ся, барложина, печарка, гадваб. Вер. 3 н. II. 23.

а намісь **о** : каждый. Вер. 3 н. 161. -- жоўтагрудка, шка-рупа. Тамже. — Лапух, жалудь, нагавицьбі, рибалів, манастырь. Вер. 3 н. 17. — амелюх, канов, карчма. Вер. 3 н. II. 25.

е зам. **і** : трепати, трепнути (psl. трепати), метлиця. Вер. 3 а м. 158. — ящерка, кресло, рострепати. Вер. Д. 15. — пострепнути, зверіти ся, застреліті, потрібный. Вер. 3 н. II. 19.

е зам. **і** : нет. Вер. 3 н. 13.

е по шипячих : вчера, вчерашній, жена, чеўо, шестый, пўащем, дождем, нашего, нашему, вашего, вашему (psl. нашего, нашѣмъ, вашѣмъ). Вер. 3 а м. 159.

всувне **е** нам. загальнор. **о** : ўоген. Вер. 3 а м. 161. — вогень, вугель, вікєц, волокєн. Вер. Д. 32.

е нам. загально-руського **о** (старосл. ъ) : плетеме, крїкнеме, хочеме, возиме, клепаєме, кажеме, береме, купуєме, хоснуєме і т. д. Вер. 3 н. 17. — репуха, червеный. Вер. Д. 21. — беднар, слєбодно, выслєбодіті, дехтор. Вер. 3 н. II. 25.

е ослаблене на **ь** і відпале : уж, булш, повиж, повиж. Вер. 3 н. 16. наньго. Вер. 3 н. II. 24.

йе нам. **я** : йечмінь. Вер. Д. 26.

йе нам. **о** : ёлень, ёден. Вер. Д. 17.

і (або **й**) не приставлене : я шоў, нашоў, пришоў. Вер. 3 а м. 164. — Сує, гумен, зраельський, мєно, мнє, но, шторія. Вер. 3 н. 25. — зашлый, зышла, зышоў. Вер. Д. 12.

і намісь старосл. **ѡ** : запрїгати, багныткы. Вер. 3 а м. 162.

і по **х** : ворїхі, пупляхі. Вер. Д. 14.

і по **г** : гїнути, стонбгі. Вер. Д. 14.

і по **к** : сокїра і секїра, кіпіт, шепкі, трїскі, воўкі, подолякі, коновкі, лавкі, буракі, щупакі, кішкі, слівкі, жоўтобрушкі, ласкі, галузкі, кавкі, куркі, коровкі, кідаті, кракі, співанкі, кашукі і ин. Вер. Д. 14.

і нам. и : влікати, маліны, черніці, приходілі, піріг, рубілі, хомік любіт быті, гадіна, ліпа, колі, зімно, слізквій, яліця, ніч, діка качка, летіт, відіт, заклікати, платіті, пустіті, вьшлі, іті, сліна, простірала, слівка, купіті, біті, свія, базнік, відно, зірнічка, міса, міска, ліс, таблиці, саміці, хвіля, дьгінна, сго, велікій, іді, біч, ліст, дупіна, бараніна, Мікола, Міхал, половіна, щетіна і ин. Вер. Д. 13. — ріш, тісяч, повітріца, підгорліца, сівіца, блискавіца. Вер. 3 н. II. 21.

і намись загально руського ь у визвуці: десі, якісі. Вер. 3 а м. 159.

и ослаблене на ь: полеть, подь, помоль ся, моўч. Вер. 3 н. 15.

о нам. е: тутошній, жобрак. Вер. 3 н. 15.

о заховане в назвуці: од, одрубати, одоймити, овес, орел, они, огонь. Вер. 3 н. 16. — отписати, око, осем. Вер. 3 н. II.

о не стиснене: дрозд, войско, рожок, оборог, гамор, мозоль, роля, война, скоро (скіра), скаворожний (hässlich). Вер. 3 а м. 158. — смутость, неукость, малость. Вер. 3 н. 13. — спознати, потом, подобний, подошва. Тамже 16—17. — кос, сок, достати. Вер. Д. 20. — конь, рок, стол. Вер. 3 н. II. — гвозд, збойник, вандровнік, пол, мог, паробок. Тамже 19.

о нам. старосл. ъ: го (psl. къ), зо (psl. изъ). Вер. 3 а м. 163.

у початкове заховане: ус, усатый, уж (вуж), уселница, удти, уху, уд, уддати, удкы, удляк. Вер. 3 н. 21.

у випале в визвуці: чом. Вер. 3 а м. 165. — дораз, до дом. Вер. 3 н. 26.

у намись и · шубениця. Вер. 3 а м. 159.

у нам. ю: брух, жоўтабрух, шеленцу, пшеніцу, вітцу, смальцу, перцу, працювати. Вер. Д. 28.

ў нам. ю: я знаў (я знаю), я ся боў (я ся бою), я краў хліб (краю). Вер. 3 а п. 163.

ю нам. і: перепюўка, вевюрка, гоўубюнка, мюд, люд, пюро, підвечурок, тютка, вюў, мюў, плюў, нюс, вюз, загрюб, стюк, рюк, тюк, люг. Вер. 3 а м. 158. — тютка, при нюй, юй, в нюм. Вер. 3 н. 12. — селезюн, матюр. Вер. Д. 16. — палюнка, камюнка, влюк. Вер. 3 н. II. 6.

ь (старосл.) нам. е: червенный. Вер. 3 н. 23.

кінцеве ь загублене: кін, заяц, збеснілост, выживност, пят, гус, кыст, серст, йід, яблін, Гриц, тыжден, елен. Вер. 3 н. II. 31.

в заникле: шитко, ода, олю; оловой, віторок. Вер. 3 а м. 171—172. — озмити, ладька, язати, приязати, шельбякый. Вер. 3 н. 43. сятый, обісити. Вер. 3 н. II. 54. — вуця, жидуськый, дыдуськый, сятый, сященник, облаки. Вер. 3 н. 45.

в переінінене на х, г: г нощи, х поли, г леб, г воды, хпаў г воду, гмерти, хпасты, хпечи. Вер. 3 а м. 169. — гмерті, гломити, хпити сї, хпарити, нахчити сї. Вер. Д. 28—29. — г вечір, г зїмны, г нїм, хперед, х полю, х корени, х твояй халуї. Вер. Д. 48. — Вер. 3 н. II, 48.

прїдихове г перед а: гадваб, Гамерика, гамерицкый, гарджа. Вер. 3 н. II. 26.

г нам. в: ідовець, ідова, ўоґдовіти. Вер. 3 а м. 169. — Вер. 3 н. II. 49.

г нам. к: гелзкый (ковзкый), гнїпель, гнїт. Вер. 3 а м. 168. — канюга, граїцар, кукурїгати, говбень, мурянты, голесо, дюг, папрвга, пістриговатый, горолиця, даїде, маслаї, таґже, велиґдене. Вер. 3 н. 37. — віґа, іудзый, вельґїй, базыї, хоўзгїй, лыжга, рїзга. Вер. Д. 45. — грок, гу, і, набрезґлий. Вер. 3 н. II. 46.

д не випале: згаднути. Вер. Д. 43. — захолоднути. Вер. 3 н. II. 53.

дж нам. ж: рджа, рыджык, медже, меджа, пряджа, чуджый. Вер. 3 а м. 167. — ходжу, віджу, раджу. Вер. Д. 41.

Піднебенні ж, ч, ш змяґченї: чюти, качька, квочька, сорочька, ночювати, ножичькы, болячька, пісничька, рогачь, ничь, хочю, яцюрка, щюка, вижю, лажю. Вер. 3 н. 33. — Вер. 3 н. II. 45.

глухі співзвуки переініненї на звучні: згло, згляный, голесо, ныґда, іляґ, драбачька, дубнути, дубкати. Вер. 3 н. 46.

звучні співзвуки переініненї на глухі: Бух, я мух, плух, опстатв ся, бриткый, буть, одышчина, мош і т. д. Вер. 3 н. 45.

к намїсь ц: квітнути, квітен. Вер. 3 а м. 166. — квіток, квіте, квітна недьїле. Вер. Д. 39.

лу нам. ов: слуп, тлустый. Вер. Д. 31.

всунене н: ленґарь, мильныйпий, познаемный, задавнистый, джанґливый, окрімный. Вер. 3 н. 43.

н нем. ль: таныр, ковбен, кестемек. Вер. 3 н. 30.

н змягчене легко: гор'нец, підн'еб'єне, до н'єго, зн'єсті, н'є, баран'єц, н'єма, н'єбо, н'єсти. Вер. Д. 44.

р перемінене в л: шріб'юо (psl. срѣкро), скорозливий (frühreif). Вер. Зам. 166.

р випале: кетити, кочьмарь і качьмарь, кочьмарка, фештер, гоньці. Вер. З н. 44.

відпад співзвукa р у визвуді: секвест, (засеквестовати). Вер. З н. 45.

є не змягчене: писмо. Вер. З н. 31.

т втручене між два співзвукa: стрібро, стріберный, стредок, стредина. Вер. З н. 43. — стріж, стрітити. Вер. З н. II. 50.

відпад співзвукa т у визвуді: носе, ходе, хоте. Вер. З н. 45.

х нам. г: Бох, корибух, плух, я мух. Вер. З н. 38.

єц нам. ець: їотец, їдовец, намелец, жеребец. Вер. Зам. 166. — воробец, хлопец, столец. Вер. Д. 40.

яц нам. яць: заяц, місяц. Вер. Зам. 166.

ц нам. ч: цы, боцан, уцтвисть, пец. Вер. Зам. 167. — скоцень, быцкы. Вер. З н. 34. — пец, інацы, скоцный лен, непоцтывый, ніц. Вер. Д. 41. — ци, ці, моц, пец, овоц, оце наш, цвал. Вер. З н. II. 43.

ц нам. щ: вец. Вер. З н. 35. — цо. Вер. Д. 41.

ч нам. ш: чкода, чкідливый, чкола. Вер. Зам. 167. — чапка, началистый, почмыгати, укач. Вер. З н. II. 44

ш нам. ч: накаршниця, што, штырі. Вер. Зам. 167. — рупнік, хробашвый. Вер. Д. 42.

У подоблюванє: челянник, голонный, унну, дѳнне, уннати, ж жонов, ш шустром, ш чоловіка, вышше, нат стоўпом, опстати, оптях, заронку. Вер. З н. 42.

Наголос. „Українсько-руський наголос рухомий і може стояти на рїзних складах слова; одначе в говорі Лемків та Замішанців він стоїть усе на передостатнім складі пр. я кўпїў быки на ярмаку у гїрняка“. Вер. Зам. 155 і 165. — „В долївськїм говорі наголос теж рухомий, але вже обявляєть ся в ньому наклїн до постійного акцентованя: вѳрел, пятѳро, сѳва, вѳса, лѳтїт, ластївка, слѳга, гнѳздо, блохѳ, пщѳла і т. д.“ Вер. Д. 34–35. — „В говорах зах. угорско-руских Руснаків наголос кладе ся так як в польськїм: вѳда, тѳрава, лўка, гѳра, рїка, мѳтыль, ѳзык, чѳло, члѳвек, молѳко, кўпїт, застрѳлїл, вылѳтыл, бесѳїдѳвал. Вер. З н. II. 35.“

Як видно з того, тих прояв, що не входять у лїтературну українську мову, але подібують ся в поодиноких дїялектах так

само, як у бачванськїм, в спора пайка. Зауважу-ж тут, що я цитати брав тільки з праць проф. Верхратського, а поминув умисно свої записки з Угорської Русі, оголошені в Етнографічнім Збірнику (Т. III—IV і IX),¹⁾ інакше число цитатів, і звукових прояв значно збільшило б ся було. Додам також, що диялектольоґія наша не оброблена ще відповідно на цілїм своїм просторі та що дослїди, пороблені на всій полові, де стикають ся Русини зі Словаками і Поляками — східна язикова група з західною — дали б результати, що ще більше промовляли б проти думки проф. Пастрнка та Соболевського.¹⁾ Морфольоґії, синтакси та лексикки, що також промовляють більше за злукою бачванського говору з українськими, ніж зі словацькими, не тикаю тут, бо сеґо не робили й мої рецензенти, та надіюсь зробити те при иньшій нагоді.

Наведу ще тут погляд Срезневського на кілька приміт угорських говорів, з яких деякі дотикають і бачванського диялекту.

¹⁾ Подібні говори мусять існувати не тільки на словацько-руськїм, але й на польсько-руськїм пограничю. (Теоретично вони мусли б подібатись всюди там, де стикали б ся Русини з західними Славянами). Що воно так, потверджує отсей факт мій здогад. У „Правді“ з 1872 р. уміщена невеличка статя під назвою „Мандрівка на Українське Підляся“. У ній звертає увагу автор між иньшим також на мову в деяких пограничних селах, а з тих нечисленних відривків бачимо, що анальоґія між говором села Сидорок та Білого з одного, та словацько-руськими з другого боку, все так існує. Наведу відривки: „Під Білоу Русини вимовляють літеру **ѣ** там, де вона вживала ся в церковно-славянськїм язичі, тільки не так, як його вимовляють Великоруси, а з протягом, дуже виразно розкладаючи його на **і** і **е**. Так вони кажуть: **хліеб**, **хміель**, **ріедко**, на **поліе**, **дівчина**, в **ліесіе**, **тобіе**, не **ліечь**, не **віедаю** і протягують голос **ѣ** (**іе**) навіть довше, ніж Поляки і Сіверяне може тим, що всі Русини на Підлясі говорять дуже з протягом, неначе співають своєю мовою. Літера **ѣ** не тільки не змінилась на **і**, як на Україні, але навіть саме українське **і** часто у Русинів зміняєть ся на **ѣ** (**іе**); так вони вимовляють: **хлопціе**; а не **хлопці**; навіть в деяких інфіп. дієсловів замість **и** вимовляють **іе**: **колядуватіе**, **кричатіе**, замість **колядувати**, **кричати**. Голос **іе** (чи **ѣ**) дуже любимий звук у Русинів Більських і вони все вернуть вимову на **іе**. Деякі хлопці навіть свої Сидорки звали Сидоркіе. Друга форма більської вимови, наближаюча її до черниговсько-сіверської, то голос її далеко м'якший, як по правім боці Дніпра і навіть по лівім, як в Полтавщині. Не вважаючи на те, що поблизу Мазури, а в містечках Поляки дуже твердо вимовляють своє **у** (**ы**), Русини дуже змягчують своє **и**. В прошедшому часі дієсловів вони кажуть: **ходили**, **булі**, **пошли**, а не **ходили**, **були**. В інфіп. дієсловів вони зовсім змягчують **и**, як Великоруси, хоч і не во всіх словах. Так ви почувете такі слова, як: **іехаті**, **робіті**, **ходіті**, **мочіті**, **продаваті** і разом з ними: **іестті**, **куповаті** і навіть такі слова, як **кричатіе**. (Ст. 316—317)...

Срезневський¹⁾ уважає отсі прикмети угро-руського „нарвчія“ останками давної старини: 1) Звук **ы** по горлових г, к, х: гыну, доугый, благый, кыдати, усякый, жидовськый, хыжа, хыжий, глухый, сохы; 2) Звук **е** на початку слова намісь **о** пр. јединъ, једна, једно (приклади псадоу правонсью ориґінала); 3) Склади **ра, ла** намісь **оро, оло** в деяких словах: голова і глава, дорогый і драгый, золотый і златый — та одно **а** намісь двох **о** в слові гварити намісь говорити. 4) Мягкий виговір співзвуків **ж, ч, ш, щ**: жјаль, чјась, нашъ, нашје, нашјо, шјановати, щјастъји — і **з, ц, с**: сю, пшеницја, пјрницја. 5) З відм. рl. муж. і сер. роду закінчений на **имъ** (осемъ, ймъ) намісь **омъ**: волимъ, волойкымъ, хлопцѣмъ. — Що сей погляд має рацію, се зовсім певне.

І ще на одну річ зверну увагу, що може мати вплив на остаточне порішене питання, до якої славянської групи належить зачислити бачванський говір. Як відомо, білоруська мова витворила ся також на місці зіткнення східної (руської) з західною (польською) групою славянських говорів. Схожість білоруських говорів із бачванським так бе в очи, що се мусить зауважати кождий славіст. Тим більше може дивувати, чому білоруських говорів не зачислює ніхто до західної групи, а бачванський зачислює? ²⁾ Для показу подам тут одно білоруське оповідане:

О під ударенем змінєть ся на **у**, як на Полісі; тут говорять: купь, вул, вун, дуйде, у панув, у жидув. А за те в деяких словах **о** не змінило ся не тільки на **у**, але навіть ні на українське **і**; так Русини під Білою кажуть: појде, кот, кошка, пошлі куповати... Українське **мяке рь** тут зістаєть ся твердим, як в словах: ору, говору, зора, а за те шпичі літери змягчають ся зівсім, як в Чернігівщині: Шьож ти ше рवेशь? (Ст. 373)... Окрім помянутого в вимові підбільській часом трапляєть ся форма **прошеди. часу** дієслова на **л**: поробіл. (Ст. 374). Далше (ст. 376) наводить автор невеличку розмову свою з молодницею. Хоч як коротенький текст розмови, то все подибуємо в ньому ще одну дуже важну прояву, а власне дзеканє. Подам слова жінки: „Бо я хліб дзієсь пеку. Всіє наші пошлі в поле, а я маю що робіти в госпдіє. Чого ти вяяз на вікно? (крикнула до хлопця). А йді до хороби! Ходзь на двір. От хлопці гуляют на дорозіє, а то я тобі дам. Та не рви моркви, бо ще зельона, недоздріта. Тікай до хороби“. — Очевидно, що докладні діялектольогічні студії переведені на місци виказали би далеко більше анальогічних прояв. І знов з того виходить, що на підставі назначеної з гори формулки не кождий говір можна зачислити до якоїсь язикової групи. Длятого треба узгляднити ще всякі инші моменти, чого до тепер власне не роблено.

1) В статі „Русь Угорская“ і т. д.

2) Розумієть ся в науці, бо політичних шовіністів не бракне ніде.

„Байка изъ деревни Каракули Бѣлостокскаго уѣзда.

Жыў кедыень собѣ Ясько. Іонъ не разъ возіў жидоў. Разъ прійшоў до ёго одзінъ жидъ и каже: Яську! завезі мине до мѣста, я тобѣ добри гроши дамъ! Гэто было ў но́че и Ясько не хоцѣў ёго весьці. Жидъ просіў ёго, просіў и каже: Яську! хоцъ, пойдзёмъ до корчмы, я тобѣ дамъ кварту водки. Ясько каже: Дзе я тамъ пойду! Не хочу йсьци и не поѣду; еще копъ дзе разбо́йники забіли. — Жидъ сталъ просіць ёго и Ясько пошоў зъ нимъ до корчмы, вышіў водку и повезъ жидá до мѣста. Жидъ купіў скла ў мѣсци и ены ѣхали уже до до́му. Доро́га йшла́ чре́зъ лѣсь. Жидъ глянуў на перо́дъ и каже: Яську! што гэто такбе? А тамъ сто́яло кы́лька сты́ндеры (пні) и Ясько сказаў: Чуешъ, гэто муси разбо́йники. Аей, аей, што тэразъ будзе? Ены насъ забьюць! Жидъ каже: Яську! я ўлэзу подъ скло, а ты ѣдзь. — Улезъ жидъ подъ скло и сѣдзиць, а Ясько ўзяў кія и каже такекъ розбойникъ: Што ты везешъ? — И зноў отгво́руе: Не бѣце мине, я везу скло. Позней по́няў кія, екъ дасць по склѣ разъ, други! А жидъ ўсе кричиць: Дзинь, дзинь! — не бы то скло пэнкае. Узяў Ясько коня́ и ѣдуць до́мой, а жидъ каже: Яську! а што, розбойникъ уже не за́дзи? — Э, кеды мы ихъ уже проѣхали, сказаў Ясько. Ъдуць ены да́лей, ажно ко́ле доро́ги пне сто́яць и жидъ пыта́еце: Яську! Што гэто такое? А Ясько каже: Я тобѣ казаў: Не ѣдымо, а то бѣда́ еще́ будзе, а што ты не вѣрыў, тожъ гэто воўке; ены насъ уже не пусцаць живыхъ. А жидъ каже: Ну, Яську, чи у циба́ веро́ўка есть? А дзесць есть кусо́къ, то на што тобѣ не? — Чуешъ, привяжи мене подъ возомъ и я буду брехаць, бо воўке, ты самъ вѣдаешъ, бо́яце соба́ки. Привязаў снъ жидá, а самъ екъ стаў ганяць ко́ни, то ажъ гукъ по лѣси по́йшоў, а жидъ усё, екъ „гимъ гаў“, такъ „гимъ гаў!“ Одѣхаў Ясько одъ лѣса, розвязаў жидá и каже: Копъ циба́, жидъ, хвороба́ ўзяла́, за циба́ я дэйсяй чысто праполóхаўсе. Приѣхали ены до села́; жидъ ўзяў ў корчмѣ водки, даў трóха и Яскови и каже: Уй, якіе кепскіе розбо́йники ма́ло кіемъ не забили мине! Зъ гэтыхъ поръ іонъ нигды не ѣдзіў ў но́че.“¹⁾

Як уже з сего покажуе́ть ся, спільнихъ то́чек між симъ говоромъ білоруськимъ і бачваньскимъ в дуже багато. Колиж би ми втягнули для порівняня ще й иньші білоруські говори, тоді та схожість вийшла б іще сильнійша. Та се не належить до моєї праці, тому й на сім зупиняю ся.

¹⁾ Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности имп. Академіи Наукъ. Т. 46. Ст. XIV—XV. (Образцы бѣлорусскаго нарѣчія разныхъ мѣстностей доставленные П. Авенаріусомъ.)

Оттак перейшов я ріжні звістки про Бачванських Русинів, висловляючи й свої погляди на їх диялект. Як видно, то до 1898 р. не уважав віхто Бачванських Русинів Словаками. Аби порішити одначе питанє про їх національність, треба знати, які погляди в тій справі мають самі Бачванці. Повисше мали ми вже нагоду перекопати ся в части про те із двох друкованих листів до „Зорі“ і д. Павлика. Тепер подам я недруковані ще нїде листи Бачванських Русинів до Товариства „Просьвіти“ і до мене.

В архіві „Просьвіти“ переховуєть ся 10 листів із Бачки, але з них тільки два заслугоє опублікованя в цілости. В них пробиваєть ся велика радієть з тої причини, що Галичани не забувають про Бачванців і відзивають ся до них деколи. Се додає їм відваги і надїї на ліпшу будучність і довіря до власних сил. Дуже гарний лист д. Югика (що живе тепер у Сримі), а незвичайно інтересний його погляд на північних Угро-русинів. Листи сі звучать :

І. „Поздравляю васъ любезно, всихъ членовъ Просьвѣти совокупно съ вами и всихъ галицкихъ Русиновъ. Благодаримъ вамъ сердечно за вашо дари и красни кнѣжочки, што ви намъ каждого часу посилате и желаємъ вамъ доброго здравя, жеби сте радосно дочекали день Воскресенія Господня : то вамъ желаємъ.

„То вамъ пишемъ, же у Панчове нѣтъ Русиновъ, лемъ у тихъ мѣсточкохъ, где емъ вамъ уже обявилъ. Керестуръ, [з] 4731 жителями, 703 домни нумери и то сами Русини у нашомъ селѣ, ми себѣ сами росказуеме и у насъ народъ не бѣдуетъ, бо у насъ земля благородна, а люде робучи вредни¹⁾. Ту пановъ нѣтъ, лемъ двоє паноцове, ціякъ²⁾, двоє учителье, а други двоє учителье суть такожь земледѣлци. А ми вшитки еднаки ; котори охотни до роботи, той має вшиткого, што му потребно. У нас ся роди пше-нѣца добра, жито, овесъ, ячмень, кукурица, конопи, просо, репчень, а вшитко красне. А од сусиднихъ народовъ и од пановъ не маємо жадной хиби, ани някого преслидованя. Ми жиємо у слози³⁾ з ними ; они приходять до нас во гости, а ми до них. Ту су люде добри вшитки и намъ сусидни мѣста суть : 1) Кула, там жию Мадяри, Шваби и Раци.⁴⁾ 2) Червенка, сами Шваби. 3) Вепровачъ, Мадяри и Шваби. 4) Филипова, Шваби. 5) Лалить, Словаци и Раци. 6) Торжа, Шваби. То вшитки ся з нами сходя, каждый день. Ту

¹⁾ Пильні, працьовиті.

²⁾ Дякъ.

³⁾ Згоді.

⁴⁾ Серби.

в іть такої народности, што би другу давила. У комитатѣ може кажди бути, хто має учености, даякого званія. Мадярски языкъ дипломатски. Маеме равноправность. Лемъ то правда, же платиме велики податки. Бєть у насъ, што плати 500 золоти на годъ порцію¹⁾, а инше вшитко добре.

Одъ насъ троме хлопи Русини з Б. К[ерестура] пошли початком мѣсяца марта 1882 года до Іерусалима: Мудри Теодоръ, Георгій Югасъ, Сантанъ Михайлъ. То е нове у насъ. Дан имъ, Боже, щасливу дорогу.

Куц ура тишь велике село, але тамъ сугъ и Мадяри и Шваби. Русиновъ лемъ половица. Войта маю Русина. Вола ся Михнякъ Дюра Михайлъ. Вербасъ Стари — тамъ лемъ мало Русиновъ. Варадинъ (Neusatz) — п ту не много. Дюрдьово — тамъ єсть 86 домово нумери, 720 ланци землѣ мають, але тамъ єсть много Серби.

За Дунайомъ єсть: Вѣ Шиду, Беркасовъ, Бачинци, Микложевци, Петровци²⁾. И кажди маю свойого попа и церкву.

Обявляю вамъ и то, же Дунай таки мали булъ того року у фебруару и марцу, же на поеднихъ мѣстохъ пешо люде преходѣли и то до теперъ нѣгда не було. А теперъ уже вода растєть и дамши можу ходитѣ. С тимъ оставамъ у Керестуре вамъ понѣжни и благожелателни пріятель Іоанъ Виславекп. Дьоровъ³⁾. 14. 3. 1882.“

II. „Славному Товариству Просвѣти у Львовѣ.

На моей адреси прислани книжочкп одержалъ емъ, то єсть за два мѣсяци, май и червень текущого року и послаба адреси доручилъ кождому, котори радосно їхъ приняли. И ти други книжочки, котори даромъ прислани болше разъ, то я кождого року роздѣлвлъ школярямъ на єкзаментъ, бо у членохъ Просвѣта находится кождого числа поодна книжочка и скоро уже во кождомъ рускомъ доми находится Просвѣта. Я ихъ даровалъ и другимъ, котори и не спадають д Товариства, котримъ якую потребовало, бо не кожда книжочка за простихъ людей важна н. пр. Роскази про небо и землю, Про сили природи — не єсть за кождого, дакотори любять святиню, а дакотори Историю Народну или Историю Бете-

1) Порція — податок; се слово уживаєть ся і в північних комітатах Угорської Руси.

2) Як із того видно, селяне вміють добре відріжкювати Русинів від Словаків і їх сіл не зачисляють до своїх.

3) Се той самий, що писав і повисний лист до ред. „Зорі“. Власпе довідую ся в сій хвилі, що він умер сього місяця (март).

ственную, а дакотори книжочки забавни; то межи Просвѣту находится розлични книжочки, та я уже знаю, кому яку треба дати.

Дуже вамъ сердечно дяку[ю] за книжочки, котри ви за насъ даромъ прислали. Най на васъ не забуває всевишній Господь николи так, якъ що ви за насъ не забуваєте. Ви одни на свѣтѣ даєте радость до нашихъ сердцахъ. Не даєте намъ такъ тяжки рани до сердца, якъ намъ дають наши Угорски Русини. Гдесъ тамъ сподъ горъ Карпатскихъ находится одна Газета на мадярскомъ языкѣ для рускаго народу. Чи она есть мила для Русина? Нѣ, така стоитъ передъ нами, якби вовкъ стоялъ передъ овцю. Перви разъ малъ емъ щастя проч[ит]ати 15 червня газету [Kelet], у которой було надруковано: ez a nép, a melyik anyira szereti a magyarságot és annyira szeretne megmagyarosodni; ez a nép jobb sorsra és több figyelemre benne érdemes — то есть: сей народъ, котори на тилко любятъ мадярщину и на тилко любилбися помадярити, сей народъ лѣпшей и болшей благодарности малби бути достойни. Olszavszky Lajos. — Лѣпше булоби ся такому пану не мишати мадярскою газетою межи руски народъ. Коли онъ знае газети писати, то онъ познае и уставъ граждански мадярской держави: праворавность (sajat-szabatság). Лѣпше було би ему руску газету писати и не умеръ би поль дня скорше, якъ мае умерети и восталби рускимъ патриотомъ.

Я завсегда думалъ, що въ Угорщини пол миліона Русинохъ, а теперъ знаю, же нѣтъ Русинохъ лишъ въ Бач-Бодроцкомъ и во Сремскомъ комитату.¹⁾ И ми дуже любимо нашу землю и припознаемо, що есть земля мадяровъ и ми ей граждани, припознаемо нашего Милостивого Короля Франць Іосифа I и ми завсегда готови добри и зли часи подѣлити зъ мадярами, лишъ свою народность будеме хоронити по нашихъ свободнихъ правахъ. Хотяй насъ въ Купурі не вси жителъ руски, лишъ два части, але зо всимъ руске село; маемо Русина нотаруша — рускаго священника синъ, Лусканци Берталанъ — и теперъ прошлыхъ дняхъ юнія 24 булъ на-имено[ва]ни от солѣабирова (штулрихтера) потновтарушъ также руски синъ (унтернотаръ); у нашимъ округу маемо подсолѣабирова (унтерштулрихтеръ) также руски синъ съ Коцура, еще молоди, 26 лѣтни, на которого маеме болшу надѣю, Шоошъ Гаврилъ; всихъ рускихъ панохъ маемо, еще воздухъ руски надъ нами и самъ Господь Богъ Русинъ, наши дѣти кажутъ. (Дальше згадуе про живива і членські справи). 25. 6. 1890. Іоанъ Юикъ“.

¹⁾ Подкарпатски Русини уже скоро вси помадярени. — *Прим. автора листу.*

Інші листи не цікаві для нас, тому я подам тільки, про що в них говорять ся :

III. 6. 4. 1884. Подяка читальні в Коцурі за даровані книжки.

IV. 22. 10. 1888. Письмо з Куцури від Івана Югика. Повідомляє, що з'єднав нових членів Просьвіті і просить написати йому, чи не міг би зі Львовом навязати торговельних зносин, бо він торгує яйцями і маслом.

V. 20. 1. 1889. Від тогож. Повідомлене про впис нових членів і виступлене деяких давнійших.

VI. (Без дати). Від тогож. Повідомлене про членів, надто про пенсіонованого урядника, Русина, Гавр. Гвоздяка, що оснував фонд на вивінування бідних дівчат.

VII. 19. 9. 1889. Від тогож. справи членів.

VIII. 1889. Від тогож. справи членів.

IX. 30. 9. 1890. Від тогож. справи членів.

X. 15. 11. 1890. Від тогож. справи членів.

Дальші листи, писані до мене, походять від двох богословів, одного учителя і одного селянина. Вони написані на мою просьбу, до якої дали причину рецензії проф. Пастрнека та Соболевского. Прочитавши їх, я подав із них зміст усім чотиром моїм знайомим і просив висловити свої погляди в тій справі. Вони зробили те; і хоч може не одно не витримає в них критики, то всеж вони будуть мати вартість як вираз поглядів Бачванців у справі принадлежности їх до нашої нації. Подаю їх у повній основі :

I. „Чи правда що Бачвано-Срѣмски Русины Словаки? Не е важнѣйшой рѣчи, хоть котрого народа, якъ самъ отвѣтъ на вопросъ какой онъ національности. Я думаю, що то и не тяжкое дѣло постановити за якій народъ, котрой онъ національности приписати ся имѣеть. Не такъ се дѣло стоить съ нами, Бачвано срѣмскими Русинами. Хотя мы сами себе считаеме Русинами, и не е жадного человекъ, котрый бы иньшакимъ считалъ себе якъ Русиномъ, однако намъ учени люде не хотять признати право называти себе Русинами, но они называютъ насъ Словаками. По чему? По тому, що наша малоруска мова змішана дуже съ словацкою мовою и подбаеть больше на словацку якъ на руску. То ихъ единый аргументъ, на котрый основувати можуть свои доказы, больше дармо будутъ шукати, бо ихъ не годни найти.

Чи правда, що Бачвано-Срѣмски Русины Словаки и нѣтъ Русины? Отвѣчаю певно нѣтъ! Хто хочеть о томъ пересвѣдчити ся, най познакомитесь съ исторією нашего Бачвано-Срѣмскаго народа.

Хоть не е о томъ опширной исторіи, но то е певно що они приселили ся изъ повночной Угорщини, изъ комитатах Zemplèn и Saros. Рокъ переселенія не е точно опредѣлений, по вообще мнѣніе е, що то стало ся передъ якихъ 150 роковъ, отже при концѣ першой половинѣ XVIII. столѣтія. Только певно знаеме. Въ Земплинскомъ и Шарошскомъ комитатахъ и теперь суть таки само Русины, и съ такою мовою якъ въ Бачцѣ и въ Срѣмѣ. Сія Русины змѣшани суть съ Словаками. Словаки говорятъ чистою словацкою мовою, а Русины такою, якъ то п. Гнатюкъ указалъ въ брошурѣ: „Руські оселі в Бачці“ т. е. мѣшаною руско словацкою мовою. — Якъ же то можна, вопрошаю, що одна часть словацкаго народа въ одномъ селѣ говорить чисто по словачки — друга же часть того самого народа (бо консеквентно и они Словаки), въ томъ самомъ селѣ говорить рускою мовою мѣшанною съ словацкою? Бели они одинъ народъ словацкій, тодѣ повини мати и одну мову словацку, або если одна часть якого села измѣшати свою чисту словацку мову съ рускою — тодѣ повина такъ само и друга часть народа того самого села.

Фактумъ е то, що такихъ селъ — где Словаки змѣшани съ Русинами — въ повночной Угорщинѣ е дуже много. Якъ же то стало ся? То иньшакъ пояснити не можно якъ такъ, що въ часѣ поселенія Русинновъ въ повночну Угорщину — одна часть Русинновъ поселила ся межи Словаками, котры уже тамъ жили, а зачѣмъ Русинъ лехко можетъ навчити ся словацкой мови, совсѣмъ натурально сталося, що Русины въ тыхъ краяхъ черезъ сообраченье, торговлю и т. д. мало по малу все больше и больше мѣшали въ свою мову слова и формы словачки и изъ того произошла мова не словацка но „словенска“.

За доказъ того довожу нашихъ Срѣмскихъ Русинновъ. Они поселили ся тамъ изъ Бачки, где Русины не суть дуже мѣшаны съ Сербами и Хорватами и такъ они свою мову, с котру прійшли тутъ изъ повночной Угорщини не мѣняють. Но Срѣмски Русины мѣшаны суть съ Сербами и Хорватами и въ слѣдствіе того они въ свою руску мову уже дуже много примѣшали Сербски слова и формы. Бели такъ стало ся съ Срѣмскими Русинами лишъ черезъ нѣсколько десятковъ роковъ, дуже легко могло стати ся то само съ Русинами повночной Угорщинѣ.

Русины въ комитатахъ Земплинѣ и Шарошѣ называютъ себе „словяками“, они говорятъ „по словенски“. Они знаютъ, що ихъ мова уже не чиста руска, протомъ частѣйше называютъ себе „Словяками“ якъ Русинами. Не кажуть, що они Словаки, бо они

дуже ясно разлучають Словаковъ отъ Русиновъ (Словяковъ) и про то всё кажутъ, що они той самой народности якъ прочи Русины на повночній Угорщини.

Не можно певно знати чи сіе ихъ назвиско: „Словякъ“ и въ давнѣйшихъ часахъ уживало ся (употребляло ся) вѣдно съ рускимъ. Я гадаю, що лишъ въ новѣйшихъ часахъ походить. И се не тяжко доказати. Наши Бачвано-Срѣмски Русины изъ комитетакъ Земплинъ и Шарошъ — где по при „Русинъ“ употребляютъ и „Словякъ“ „словенски“ — приселили ся. Если бы се назвиско: „Словякъ“ „словенски“ давне було, тодѣ бы его и нашъ народъ въ Бачцѣ и Срѣмѣ употреблялъ. Но нашъ народъ и не знаетъ за такое имя — отже лишъ въ новѣйшихъ часахъ походить имя: „Словякъ“ „словенски“.

Но спросимъ ся отъ самого народа Бачвано-Срѣмского, какой національности? Не е жадного человекъ межи нами (кромѣ „интеллигентныхъ“ ренегатовъ), котрый бы на сей вопросъ иньшакъ отвѣчалъ, якъ то що онъ „Руснакъ“ (больше употребляетъ ся) або „Русинъ“ (менѣй употребляетъ ся), говоритъ „по руски“, національности е „руской“. Они знаютъ, що ихъ дѣды прійшли съ „горницы“ (такъ называютъ нашо Русины повночну Угорщину), они знаютъ, що тамъ е еще больше „Руснакохъ“ и що они одной національности съ ними. — Я гадаю, що лѣпшого аргумента уже и желати не можно.

Нашо Русины знаютъ Словаковъ, бо и тутъ въ Бачцѣ суть словацки села, а такъ само знаютъ насъ Словаки и едни отъ другихъ рожняютъ ся по типу, мовы, облеченю, и звычайохъ. Русинъ по типу такъ легко можетъ спознати Словака, якъ въ Галиціи н. пр. жида. Въ мовѣ рожняютъ ся майже въ каждомъ словѣ. Словакъ в Русинъ порозумѣють ся якось, конечно каждый Славянинъ съ другимъ славяниномъ порозумѣеть ся, но то тяжко многоразъ только по смыслѣ. Я уже иншихъ славянскихъ языковъ знаю, но коли читаю яку газетку або книжку словацку — я то дуже тяжко, або ничъ не розумлю изъ того, що читаю. Суть у насъ прости люде, котри уже по 8, 10 роковъ читають словацки газетки, а они еще и теперъ не знаютъ говорити по словацки и много того не розумѣють. Если правда, що наша мова словацка и що мы Словаки, тогда вопрошаю, по чому мы не годны порозумѣти тоту нашу мову; чому намъ такъ тяжко учти ся той мовы?

Въ облеченю также рожняютъ ся. Правда, що руске облеченье подобне словачкомъ, но въ многомъ оно не такое, якъ у Словаковъ. Руска „бунда“ е широкое довгое облеченье изъ кожи овчей

безъ рукавохъ. Словаки того не мають, они мають довги коужухъ изъ овчей кожи съ рукавами, а рускій „коужухъ“ е короткій.

Звычай народни словацки не спознаю добрѣ, но минѣ казали, що свадьба у Словаковъ совѣмъ иньшакъ отпавляеть ся, якъ у Русиновъ. Напротивъ за многи звычай народни знаю, котры отвѣтствуютъ народнымъ звычаймъ рускимъ на повночной Угорщинѣ, н. пр. колядки на Рождество, поливаня на Воскресеніе [(„Велька ноць“) второй и третій день: второй день мужнины жены, третій день женщины мужъ], писанки и т. д.

Также и въ стравахъ не рожняютъ ся Бачвано-Срѣмски Русины отъ Русиновъ полночной Угорщины н. пр. „бобальки“ (на Рождество), „пироги“, „сирецъ“, „галушки“, „замешка“ (изъ тенгеричной муки приготовлена), „циберей“, „геровци“ и т. д.

Що Бачвано-Срѣмски Русины суть вправдѣ Русинами, доказуетъ исторія. Я въ ніякой исторіи не читавъ, чтобы Словаки послѣ времянь св. Кирила и Методія були обряда восточного, но они все були западного, або въ новійшихъ часахъ реформаты (Лютераны, Кальвины). Такъ те и нынѣ. Напротивъ Угорьки Русины все були всѣ восточного обряда, а въ XVII столѣтїи прїяли унию.

Въ нашемъ народѣ е самоспознанье русской національности, но то не можно приписувати тому, що они восточного обряда съ старославянскою мовою. Они знаютъ, що и Серби и Хорвати того самого обряда и прото они не называютъ себе Русинами по вѣры, но по національности. Я спознаю нѣсколько семейства руски, котры лишили унию и стали ся православными (якъ Сербы), но прото они не называютъ себе Сербами но Русинами.

Нашъ народъ желаетъ просвѣты, любитъ читати, родичи радуютъ ся, если ихъ дѣти знаютъ читати и писати по руски. Народъ собѣ книжки и новинки желалъ, а не зналъ откуда ихъ взяти. Рускихъ книжокъ и новинокъ до передъ двома роками въ Угорчинѣ не было, Галиція далеко (прото многи куповали книжки отъ „Просвѣты“ и Ставропигійского института), и такъ народъ бувъ принужденій глядати собѣ книжокъ въ другой мовѣ, котру могъ порозумѣти. И такъ стало ся, що народъ рускій читалъ новинки и книжки сербски, хорвацки и словацки, но сеси книжки не могъ каждый розумѣти. Много разъ имъ видѣвъ, що одинъ „поучени“ читавъ яку новинку сербску або словацку, но люде го не розумѣли добрѣ, и онъ по тому своими словами разяснялъ имъ, що пишуть новинки. Замѣчаю, що такихъ книжокъ и новинокъ не було за много. Такъ було передъ появленьемъ русскихъ новинокъ въ Угорчинѣ. Якъ появила ся перша руска новинка для народа въ Ун-

гварѣ дѣло заразы иньшакъ обернуло ся. На першій воззвывъ редакціи запремеровало ся изъ Бачки больше якъ 60 людей, и еще по тому черезъ одинъ мѣсяць число пренумерантовъ изъ Бачки надвысивало число пренумерантовъ Русиновъ изъ полночной Угорщини.

Нынѣ е еще больше претплатниковъ „Недѣль“. На книгопечатню „Науки“ дуже много жертвы изъ Бачки послано.

Ивъ того факта, що можно вывести? То, що Рускій народъ въ Бачцѣ и Срѣмѣ имѣеть свою національну самосвѣдомость, то значить, що имъ тота мова лѣпше понятна, якъ словацка, хорвацка и сербска. Теперъ уже дуже мало можно найти у насъ словацкихъ або сербскихъ книжокъ. Въ моемъ селѣ въ „читальнѣ“ находить ся по при „Недѣль“ и „Науки“ еще и одна словацка газетка, но тоту уже никто и не беретъ въ руки.

Конечно прошу тыхъ, котрымъ еще и теперъ тота справа невѣроятною видить ся, що прѣехали сами освѣдчити ся о справедливости моихъ доказовъ. Правда, що мы найдальша часть руского племени и то е причиною, що мы уже такъ много утратили отъ руского означена, но то еще не пошло такъ далеко, що бы насъ не можно було спознати якъ Русиновъ.

Если бы и можно було доказати справедливость мнѣнія др. Пастрнека и Соболевского о Бачвано-Срѣмскихъ Русинахъ, тодѣ бы се мнѣние основувало ся единно на нашей мовѣ, а всѣо ино недоставало бы ему. Но и тодѣ не було бы правдиве ихъ мнѣние, що мы Словаки, но должны бы були дати намъ какое другое новое имя, до нынѣ не знакомо въ Славянскомъ свѣтѣ; но то чей никто не будетъ доказывати, що мы маленька часть славянского племени самостояный народъ. Доказы, що мы послѣдня часть малоруского племени е доста, только до теперъ они еще не собрани, но не мнѣть много часу и они будутъ собрани. Якъ надрукують ся матеріали собрани п. Гнатюкомъ въ Бачцѣ, будетъ сеса справа еще яснѣйша.

Въ Бачъ-Керестурѣ 13/VII 1899.

Юрій Биндасъ, богословъ еп. Крижевацкой“.

II. „У Загребу 4. VIII 1899. Вп. Панье! Пише ми мой колега Биндасъ, же булъ у Галиціѣ и у Львову и же на вашу брошуру о бачванскихъ Русинохъ гварель и твердзелъ др. Пастрнекъ, же ми Словаци. Зато мамъ часць за шцикныхъ богословохъ бачванскихъ послаць протестъ на тоту твердню. Ми и цали народъ, котри вони назвали Словаками, вше ше чувствовали Русинами, а нѣгда Словаками. Но то може буць теоретичне доказиванье, алье да е

правда, тому ше проциви готово цали животь в кажди крочай бачванского Русина. Такъ може доказоваць едино, хто тотъ народъ нѣе позна и нѣе будъ меджи нѣмъ. Правда естъ вещей ствари, котра на народъ свой упливъ маю п однародзую го, алье вонъ до теразь ище слава Богу у главнимъ зачуваль свой русински характеръ, гочъ е якъ мала оаза у силней смѣси народностейхъ (Мадярохъ, Швабохъ, Сербохъ, Словакохъ и т. д.). Па и нѣе чешко доказаць, же ми нѣе Словаци, алье Русини:

1. Народъ нашъ одъ кеди ше ту присельель, вше ше волаць Русиномъ (Руснакомъ) и нѣгда би и найзаднѣ и найбѣднейши мужикъ на питанье цо ши? нѣе одвѣтоваль: я Словакъ, но пове кажди: я Руснакъ (Русинъ) — знакъ, да ше вше чувствовали Руснаками одъ своихъ старихъ (прадѣдохъ), котри пришли предъ 150 р. зосъ горе и котрихъ тримаю за своихъ братохъ.

2. Правда языкъ (дїялектъ русинскаго горнього языка) маю свой розлични од горнѣхъ Русинохъ и одъ Галичанохъ, но да е идентични (исти) зосъ словацкимъ, то зо шицкимъ крива твердня. У близини бачв. Русинохъ наоколо жию Словаци и за чудо, якъ же ше нѣе стопель нашъ дїялектъ зосъ словацкимъ? И чи можу маць 2 льебо 3 валали истей народности розлични языкъ константно а у такей су близини ($\frac{1}{2}$ години). Па Русинъ гвари Словакови: Ти Словакъ, гочъ го и розуми. И правда, же му е слични, алье льемъ тельо, якъ и другому Славяну по язкку н. пр. Сербови. Серба и Словака еднакъ розуми, па нѣхто нѣе нове, же Русинъ Сербъ якъ и за Серба нѣе пове, же е Словакъ и обратно (за Слов. да е Сербъ). Узрокъ тому нѣе може буць у вѣри, бо Словакохъ естъ и у другихъ крайохъ и нѣе волаю ихъ Словаками зато, же су протестанти, алье же ше сами такъ одъ старини волаю. Такъ и Русинъ ше нѣе вола Русиномъ зато, да ше разликуе одъ Словака само по вѣри, а иньшакъ да су истей народности (Словаки), алье ше такъ вола и самъ и одъ другихъ, бо ше чувствуете братомъ Русинохъ зосъ горе. Па и то: Позна еденъ другого, розумя ше, а ипакъ нѣе знаю гуториць еденъ языкомъ другого: — да имъ исти языкъ, то би нѣе була у такей близини такъ длуго така разлика, алье би ше стопели у еденъ языкъ поготово при такей комуникациѣ, дзе ше еденъ зосъ другимъ кажди дзень сходзи. И чудно и то: Русинъ розуми добре Словака, алье себе нѣе бере його слова: (його дїялектомъ ше служи у шали, за: Witz), ма вельо цудзи слова, мадяреки, нѣмецки, а словацки нѣе, а у сличнихъ (подобнихъ) словохъ ма исти корень, алье нѣе исти наставакъ. (Я нѣе знамъ и самъ словацки).

3. Народъ русински правда заосталъ, но у новше време ше почалъ дзвигаць и будзиць и кедъ го нѣе задави мадярски (бо ужъ и школи державни мадярски), подзвигнѣе ше фришко, бо е бистри — почалъ читаць новинки. У початку сербски, яки досталъ и русински кнѣжочки, а у заднѣе време и словацки, по мало, вельо вецей русински, а одъ словацкихъ заднѣ 3—5 роки „Крестанъ“, но нѣе розуми го, лѣемъ хто длужей чита, а русински готово кажде слово розуми, гоч е горнѣ дїялектъ (Наука, Листокъ, Недѣля, Посланикъ, Просвѣта, Мисийно кнѣжочки). Правда естъ тому вельо узроки, хтори запречую його интелектуални розвитокъ: прессія одъ Мадярохъ, бо у школахъ дзеци муша учиць мадярски, а нѣе розуми и с тимъ имъ ше таленти тупя. А доказъ, же народъ ма вельки интелектуални способности то, якъ напредуе у матерїалней културн практично и раціонално газдуе и роби у шицкимъ. И да ма добру и патриотичну интелїгенцію, булъ би дальей. Окремъ учительохъ и попохъ нѣема нѣяку интелїгенцію. Нѣема вождохъ. Да народъ ма и чувствуе ше русински и то доказъ, же го такъ шицки волаю и по ношнѣ у шматохъ и по обичайохъ. Шмати му дзегодъ естъ Русина розлични особенно одъ Словаковихъ шматохъ. И гочъ страцель ужъ вельо зосъ своей правей старей ношнѣ, бо и ту (у тей ствари) доминира ужъ и мадярска а помало и нѣмецка ношня (обльеченѣе) то ше ипакъ одъ шицкихъ розлуче и позна ше доразъ на перши взглядъ: то руски легинь, лѣбо дзівка (особито сукнѣ, а у легиня гачи широки, котри ужъ виходѣа зосъ моди и превладали надраги) а стари ше познаю по кожуху и длугихъ власохъ. И цо старши людзе, то маю вецей конзервативизма у себе и указую крашши и чистейши карактеръ и типъ (typus) русински: чистейша и краша бешеда презъ мадярскихъ словохъ, вецей народни фрази и пословици и т. д. А „typ“ во опще ше розликуе Словака одъ Руснака. Правда нѣе розликуе ше якъ монголски типъ одъ славянского, алье на тельо, да человекъ, котри видзелъ Руснака и Словака нѣе заменѣ ихъ. Сродни су дакле у бешеди, якъ зосъ другима славянами такъ и зъ нѣма, алье нѣе маю исти языкъ, анѣ исту шмату, анѣ исту віру, анѣ нѣе исти обичай, зато и нѣе може буць Русинъ Словакомъ, алье су одъ Словакохъ иньшака и друга народносць: Русини (Руснаци) су якъ ше сами волаю и вше ше волали, а такъ ихъ и шицки други волаю па и сами Словаци имъ гваря: Руснакъ.

И бизовно скорей ше нашъ бѣдни народъ страци медзи Мадярами и нѣе станѣе го, якъ постанѣе Словакъ, гочъ блѣско коло нього (Далить Пивница и др.) Словаци, бо Мадяре робя такъ, же каждого патриотичного Русина муши заболѣць шерцо, кедъ подума на бу-

душность своего народа; а́ле якъ ма мало интелігенціѣ и одъ тей векша часць ше сце волац Мадярами и народъ такъ учи, но озда ше обраци разъ то и пребудзи ше народъ. А на концу то твердзиць за нашъ діялектъ, яки е теразъ, же е словацки, консеквентно же ми Словаци, то презъ фундаменту за того, котри позна языкъ и народъ еденъ и други, бо тому контрадикція у каждой ствари ше находзи, котра спада на карактеръ еdney индивидуальности и народности. А скорей то було ище менше можно, кедъ булъ чистейши языкъ и блѣжши горньому, а да булъ исти, осталь би у сушескихъ валалохъ и нѣшка исти и нѣ розликоваль би ше такъ барзъ. — Тельо примце, поштовани панье, одомнье и одъ страни моихъ колегохъ уніятскихъ богословохъ зосъ бачванскихъ Русинохъ, котри, кедъ Богъ да, буду будзиць, якъ зверша свойо студіи, свой любими русински народъ зосъ глѣбокого сна: котри народъ въ едно з нами шпиваль и будзе кажди, котригодъ ше нѣ помадари, вше шпиваць зосъ щирого и веселого русинского шерца: „Я Русинъ билъ, есмъ и буду, я родиль ся Русиномъ“.

„Опросце ми, же сомъ тельо вельо написаль: интенція ми була добра, да бранѣмъ свой народъ і його мѣно, котре наслѣдилъ одъ своихъ прадѣдохъ. Може буць естъ и инконсеквенціи и нелогично повязани думи, а́ле и нѣ чудо, бо нѣмамъ часу: colloquia ту предомну и то у наглосца и фришко написано: думи озда увидзице па кедъ су вамъ хасновити, ви ихъ льепше зложце и конструирайце зъ нѣхъ аргументъ на противникохъ. Нѣ знамъ, чи ище порозумице мойо писмо и нашъ діялектъ? Примце поздравъ братски, искрени (и) пріятельски и сердечни одъ:

Димитрія Надья, богослова II. г. у Загребу“.

III. Д. Микола Губаш, учитель і дяк у Коцурі, відповів на мое питанє так:

„Мое мнѣнїе также то естъ, що нашъ народъ во Бачки рускій естъ, бо такъ онъ себе самъ русскимъ именовъ всегда звалъ и до днесъ себе за такого держить, бо такъ его и други народы зовуть: Мадяры „Orosz“, Нѣмци „Ruthén“, Словаки и Серби „Русъ“, а такъ бачванскїи якъ и тренчанскїи, нѣтра[н]скїи и други Словаки рускимъ его называютъ и жаденъ его за Словака не держить.“

„...Мадярскїи писатели ранше або позднѣйше описують Бачку и о ей народностихъ пишуть, а о Русинахъ завше въ окремыхъ ста тяхъ пишуть и нѣколи Русина со Словакомъ не помѣшаютъ, окремымъ рускимъ именовъ его называютъ.“

„Наше нарѣчіє Словакъ не держить своимъ, оно маеть бути найроднѣйше „Цотакамъ“ и Лемкамъ; правда же оно и словацкому языку сродне есть. А чи другїи рускїи нарѣчія не суть сроднїи словацкому и чешскому языку?

„Народъ нашъ во Бачки читаеть и пишеть кириловскими буквами¹⁾. Пїсеньки радо сїваеть слѣдуючи: „Прошу красно преславную столицу“, „Дай же Боже добрый часъ“, „Широкое болотище вода заляла“, „Во недѣлю рано козака поймали“ и другїи. Изданїя Качковскаго товариства, Недѣлю, Науку, Просвѣщеніе и другїи изданїя Купчанковы радо читаеть. Будимъ-Пештянска „Недѣля“ во Коцурѣ до 50 предплатниковъ маеть, и такъ и ужгородска „Наука“. Фонетику не любитъ и не читаеть ъ. ²⁾

„Которому языку есть бачванско-русске нарѣчіє найсроднѣйше, то най опредѣлять языкованци. Я только то знаю, що нашъ народъ якъ една капля воды во мори, между Мадярами, Нѣмцами, Сербами и Словаками живеть уже 150 р и охранилъ свою народность и свое русское имя и кедь Богъ дасть и на далей русскимъ позостане.

„Маю еще то замѣтити, що: каждый народъ маеть право то пожадати, обы го другїи народы такимъ именовъ звали, якимъ онъ себе самъ зоветъ. Серби и Хорваты больше діалектовъ маю[тъ], но письменный языкъ у обонхъ одинъ есть, только та розниця постоить между ними, что Хорваты латинскими, а Серби кириловскими буквами пишуть, но и такъ Сербъ зостане Сербомъ, а Хорватъ Хорватомъ и жаденъ изъ нихъ не хочеть свое имя напустити. Такъ то и нашъ бачванскїй народъ не припознаеть другое имя своимъ, только русское и спѣваеть:

¹⁾ Треба розуміти звичайну нашу скоропись; кирилицею пишуть лише духовні книги, яких там є значне число. В Коцурі є один такий „спеціалїст“, що цілу зиму нічого не робить, лише переписує замовлені книжки дуже красивим письмом, за незвичайно дешево ціну. Між тими книжками подібують ся звичайні церковні книжки (євангелія, апостоли і ин.) і всякі збірки духовних пісень, страстей Христових (апокрифічних) і т. д. Замітне се, що мова в одних рукописах церковна, лише в невеличкою домашкою місцевого говору, в иньших зовсім місцева. Я маю надію дістати в недалгій часі один із сих рукописів і дещо з нього опублікувати.

²⁾ Д. М. Губаш помиляєть ся, кажучи, що Бачв. Русини не люблять „фонетики“. На скільки я зауважав, то вони читають часто сербські газети, книжки, учать ся в школах по сербськи (у Српні), а наזורейська секта навіть свої богослуженя відправляє із сербських книжок — очевидно задля браку иньших, більше зрозумілих. Чи робили б вони се, коли б не любили „фонетики“, яка у Сербів здавна прийняла ся?

Я Русинъ былъ, есмь и буду,
 Я родиль ся Русинномъ;
 Честный мой родъ не забуду,
 Останусь его сыномъ.
 Дай Боже!"

Во Куцурѣ, дня 1/13 октоврія 1899*.

IV. „Вд. Добродію! Я ваше писмо досталъ и разумель сомъ о ствари, цо ві мнѣ питае о бачванскіхъ Русинохъ. И я на то барсь твердимъ и припознамъ, же ми прави Руснаци, як и ві у Галицийи, котри жийце. Як Вам познато, же ми ту у Бачкі льемъ една часть одорвати отъ нашихъ прадидохъ, котри ту насельели и вони ше ту твардо тримали до днесъ Руснацами; але же ихъ ту мало було, так вони помали и помали у слову бешеду пременьели, же ми дньешка нѣ так бешедуеме, як тоті нашо браца, хтори остали на својимъ темелю. И то ѿе правда, бо ми ту таки, я[к] кедь од дзедохъ мац и отецъ умре, льебо як пчоли, кед остану пресъ матки. Алье и пак ми ше тримаме твардо, же ми льемъ Руснаци, бо ми нашей вири грекокафтолической, котри нашо прадѣдове при-яли отъ Кприла и Методия, а Словаци, вони зо шицкимъ од насъ одликую и у набожинству и у понашаню і у своі вири: вони ше волаю евангелисти, реформати и т. д. Ми льемъ у тимъ заосталі отъ нашихъ братохъ Руснацохъ, же ми нѣ маме ту у нашей Бачки своіо гімназии, своіо велкі науки, с тимъ наша и бешеда ше одликуіе од васъ. Алье и пак поедино най ше одного жителя пита дахто у Бач-Керестуре, же цо вон, на кажди начпн отвитуе вше, же ѿе Руснак. Жаль намъ, же ви насъ як своихъ братохъ нѣ припознае, же ми Руснаци, алье я вше повемъ, же я Русинъ булъ и руска кров во мнѣ совѣщаеъ, алье нѣ льем во мнѣ, алье вшиткихъ Бачванскихъ Русинох в Керестуре и Коцуре, бо ми иншак материнскі язык нѣ знаме виповесць или виговориць, лемъ руски, бо за то, же наша мацъ каждого родзеного Рускиня була.

„И ту я ваше желаніе докончуемъ и я якъ еден нѣ учени человек, кед дацо у ствари нѣ написано, як треба, модлѣмъ по-правиць стварь.

„С ти[м] заключаемъ и поздравлямъ Васъ якъ своихъ братохъ Русинохъ, нѣ забувайце на насъ, же ми Русини.

Керестуръ, 1899. Papp Gyurdesz János“.

Із усього наведеного доси виходить :

Усеі письменники, що згадували коли небудь про Бачванських Русинів, уважали і називали їх тільки Русинами, а не инакше;

иньші погляди висловили перші доперва проф. Пастрнек і Соболевский, а опісля за ними ще дехто иньший.

Самі Русини називали і уважали себе завсѣди Русинами і зачисляли себе до руської народности. За таких уважали їх також найблизші сусіди: Мадяри, Серби, Німці, Словаки і Жиди.

У Бачванських Русинів переховала ся до нині традиція про їх руське походженє (диви між иньшим: Руські оселі в Бачці, ст. 5—6) і вона передаєть ся дальше від покоління до покоління.

Численні рукописи, які ходять між Бачванцями з рук до рук, і записані переважно церковно-славянською мовою, а менше власним диялектом, вказують на руську літературну традицію, а не на словацьку. Словацького рукописа нема між ними ні одного; сьогож не було би, коли б Русини походили від Словаків.¹⁾

У школі і церкві послугують ся Бачванці тільки руськими книжками, а не словацькими; книжки, газети читають також руські — і то не тільки з північної Угорщини та з Відня, але і з Гали-

¹⁾ Я дістав кілька рукописів із Бачки і Сриму; дещо з них опублікував уже др. І. Франко (пор. Памятки укр. руської мови і літератури, т. II ст. 239—241, 74—98, 191—196, 211—218), дещо надіюсь і я опублікувати. Крім того наводжу тут відривок із промови старости на свадьбинах у Керестурі; він характеристичний не лише задля мови, що подобає в дечому на церковну, але й задля того, що власне така мова заховала ся в обрядах, а ті — як звісно — найбільше консервативні і найдовше заховують у собі старинні останки. Думаю, що він послужить також доказом руського походженя Бачв. колоністів. Таких бесід я маю кілька і вони в своєму часі будуть опубліковані wraz із цілим описом весіля. Бесіда ся виглядає так:

Тєраз зачіна староста бешеду: „Так чуйѣме іш читатєлей, іє пісма сїятáго: Во пєрві день Бог сотворіл світ, а фторі тверд, трєті день Бог разлúčил вóду од зємлі і повєлыл зємлі прозїабáті ўсїяку трáву і насладєнїє. Во четвєрті день Бог сòздал слòнце, лúну і другїя свїтїла небєснаїя. Во пїяті день рїбі і птїці. Во шєсті день ўсїа рòді четвєронòжнїх і ползїяшчїх жївотнїх. На послїдок сотворіл Бог челòвіка по обрáзу і по подобїю своєму. Он ізобрáвил йѣму кїло от пєрстї і бдўнул во тòйє словєснўйу і бєсмєртнўйу дўшу, котòрї обрас божєствєннїя своєїя мўдростї і блáгостї вєлєльнїя запєчáтлїл. Пєрві челòвік назївал сїа Адам і пєрвáго челòвіка сотворіл Бог рáй на востòку і постáвил йѣго управїтєлєм рáйя і покòрїл йѣму Бог ўсїа звїрї і птїці рáйскїя. І по бòжїєму повєльнїю нáрек ўсїм їменá. І вїдыл Бох, йáко не возмòжно йєдїному челòвіку на зємлі жїтї. Бох ўсємогўщї напўстїл на Адáма глубòкі сон і зїаўшї йєдїно рєбро от плòтї кòстї йєго і сотворїл йєму жєну. Йѣгда Адам пробудїўшї сїа от сна своєго і вїдыл жєну своїю Йѣву і глагòлал йѣй: Вїм, йáко кост от кòстї моєїя. І ўбо од днєс йѣсі жєна моїя! Імїяше Адам радòстї вєлїя“ і т. д.

чини; читають вправді і сербські газети та словацькі, але не уважають їх своїми.

Звичай їх, хоч потратили багато із давнього посеред нових і цілком иньших обставин, показують все таки на спільність із Русинами. Те саме тикаєть ся і їх словесности. Правда, в останній видний вплив словацький, але се не може рішати про їх народність, бо так само сильно проявляєть ся у словесности вплив сербський і мадярський, про що кождий зможе переконати ся, коли я оголошу зібрані материяли в Бачці.

Слідів історичної або літературної традиції словацької нема у Бачванських Русинів ніяких; коли б вони походили від Словаків, то якісь сліди того мусіли б були заховати ся.

На підставі віри я не зачислявав Бачванців до Русинів, а коли б був схотів те робити, то був би зачисляв до них також Хорватів, які враз із Русинами належать до одної епархії і мають спільне священство. Та се був би абсурд, якого не допустив би ся ніхто, хто був коли у Бачці і знає хоч трохи тамошні відносини.

Одно, що найбільше промовляє за причисленем Бачванців до Словаків, се мова, справді сильно пословачена, хоч через те іще не словацька; на ній оперли теж свої висновки проф. Пастрнек і Соболевський, хоч належить завважати, що їх досліди опирали ся виключно на фонольоґію, а всі иньші прояви мови, що не давали права називати Бачв. кольоністів Словаками, були поминені. Та сама мова, без огляду на иньші річі, що лише всі вкупі становлять характеристику національности, не може бути ще рішучим чинником при відповіді на питання, якої хто національности. Ми знаємо, що Ірландці утратили здавна свою мову і говорять — з малими виїмками по англійськи. А проте вони не тільки не зачисляють себе до Англіяців, але зістають ся їх найбільшими ворогами. Так само Жиди: вони у якій країні живуть, прибирають собі мову краюї людности — хоч часто послугують ся при тім ще другою мовою, т. з. жаргоном, якого одначе не можна уважати характеристичним рисом їх національности. Жиди говорять проте по російськи, українськи, польськи, сербськи, чеськи, румунськи, мадярськи, німецьки, французьки і т. д. а проте ніхто не причисляє їх в науці до тої нації, якої мовою вони говорять. І з того показуєть ся власне, що крім мови мусить бути ще щось иньше, по чім належить пізнавати національну відрубність народа.

Не менше важна річ тут для нас і те, що Бачванські Русини осіли в Бачці під назвою Русинів (згадка Котмана) і під такою назвою завсїгди фігурували перед властями. Коли б вони

були хоч трохи подібні до Словаків, то з ними певно було б сталося те, що з північно-західними Угро-Русинами, яких у статистиці зачислювано раз до Словаків, то знов до Русинів, відповідно до того, як місцевим властям було треба. Такий факт однак про Бачванських Русинів зовсім не звістний.

Таким чином думка проф. Пастрнека і Соболевського, що зачислили Бачванських Русинів до Словаків, не має ніякої підстави і ми й на далі мусимо їх уважати Русинами, а не Словаками. Інша річ, чи вони під натиском обставин не винародовлять ся зовсім, але се покаже будучність і про неї тепер нема що говорити.

II.

Із питанням про національність Бачванських Русинів звязане також питання про національність Русинів західних комітатів, із яких перші походять. І тут погляди різних письменників та учених поділені: одні зачисляють жителів Земплина, Шароша і т. д. до Русинів, другі до Словаків. Обі сторони мають за собою прихильників і протвників, обі підпирають свої висновки всякими аргументами. Супроти того нам не лишається нічого іншого, як придивити ся ближше тим спорам, увійти в їх причини і винайти, по чийм боці правда. Коли однак в попередньому розділі було легко се вчинити задля малого числа літератури предмета, то тут справа далеко трудніша, бо має велику літературу. Переходити її вповні і виказувати в ній усякі суперечности, неточности і иньше — не можливо, бо тоді треба б писати не статю, але цілу книгу; вказати однак на найважніше, що в ній є, уважаю і потрібною річею і на часі тим більше, що хибні погляди в тій справі розширяють ся що раз дальше.

Застановім ся поперед усього над територією заселеною Русинами — виедмінувавши неспірний обшир — і над її границями.

Границі спірної території подавали різні письменники: Шафарик¹⁾, Черніг²⁾, Бідерман³⁾, Головацький⁴⁾, Шембера⁵⁾, Закляньський⁶⁾,

1) Slov. Národopis, 1849.

2) Opus cit. і мапа.

3) Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte. Innsbruck, I, 1862; II. 1867.

4) Нар. Півни Галицької и Угор. Руси, передмова і мапа.

5) Časopis N. Muz. 1876.

6) Географія Руси (видана „Просвітою“).

Величко¹⁾, Брех²⁾ і інші. Розумієть ся, що відповідно до своїх поглядів одні розширювали територію Словаків, другі Русинів; тах самих людей одні зачислявали до словацької, другі до руської народности, при тім поводили ся тут раз фільольогічними, другий раз конфесійними причинами. Доси одначе не зібрав ніхто разом усіх прикмет, характеристичних для одної і другої сусідньої нації і не протягнув на їх підставі докладної границі між Словаками і Русинами. І не скоро, здаєть ся, буде се зроблене, бо на те треба не тільки багато коштів, багато часу, але й багато праці, якої не потрафить виконати один чоловік, хіба наукова експедиція зложена з учених обох інтересованих сторін — а на те не заносить ся зовсім у найближшій будучности.

Бажаючи роз'яснити справу руськості нинішних жителів Земплина, Шароша, Спіша і ин., мусимо вперед знати, чи були там Русини й давнійше, чи може вони зайшли там недавно, або винародовили в свою користь Словаків.

Що до першого, то різні звістки вказують на се, що Русини Шароша і Спіша не нинішні. Бідерман вказує³⁾, що вони мали вже в XVII в. свої парохії в тих комітатах в отсих місцевостях: Репаш, Ольшавиця, Ториска, Порач, Завадка, Словінка, Годермарк, Остурна, Липник, Сулин — на Спішу; Пустополе, Баєрів, Громош, Ястреб, Київ, Ренчишів, Миклошевці, Орос-Пеклін, Шом, Ганїховці, Геральт, Градиско, Решів, Лівів, Луків, Герляхів, Грабске, Снопків, Чірч, Орлів, Легнава, Старина, Уяк, Малий Липник, Матисова, Кружльова, Шамброн — у Шароши. Крім того 4 місцевости, в яких були тодіж руські парохії, мусів він пропустити, не можучи їх відчитати в документі. Про розширене Русинів у комітатах: Абауй, Торна, Земплин, Боршод, Угоча, Саболч, Бігар і про їх давнє поселене тамже, подає також звістки Бідерман⁴⁾ і вчисляє навіть поодинокі місцевости та наводить дати з документів, у яких згадуєть ся про них.

Також із інших звісток знаємь, що на спірній території були давнійше Русини. Той сам Бідерман згадує приміром про едикт Марії Тереси, виданий в користь руського духовенства, який був

¹⁾ Мапа України-Руси, видана „Просвїтою“ і поясненя до неї в календарі „Просвїти“.

²⁾ Studien von der slov. kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn. Християнія, 1897 і мапка нарисована там.

³⁾ op. cit. II, 69.

⁴⁾ Тамже, II, 70—71.

не на руку Мадярам і якого вони довго не хотіли опубліковувати, а хоч вкінці зробили се під примусом, то не рівночасно у всіх околицях¹⁾. Так само вичисляючи оселі Мацедо-Волохів між Русинами, наводить ті місцевости руські, в яких нині по поглядам декого живуть Словаки²⁾. Подаючи знов звістку про подорож російського царя Александра I, згадує не тільки про Русинів із околиць Бардійова, які говорять таким самим пословаченим диялектом, як Бачванці, але й про Русинів села Гарадни в Абаю, які нині зовсім уже винародовлені³⁾. Про бардійвських Русинів згадує між иньшим також др. Янота⁴⁾. Звісток про ширшу територію руську взагалі, можна б назбирати досить споре число, та я обмежу ся вказівками

1) „Die Theresianische Bestätigung des Immunitätsprivilegiums der ruth. Geistlichkeit war so wenig nach dem Sinne der magyarischen Munizipalbehörden, dass ihre Publikation, obschon sie bereits im Jahre 1741 von der ungar. Hofkanzlei expedirt worden war, im Beregher Komitate im J. 1743, im Szabolcser 1744, im Unghar 1745, im Sathmárer 1754, im Borsoder, im Abaujvárer und Haiduken-Distrikte 1756, in der Marmaros 1761, im Sároser Komitate gar erst im Jahre 1763, also nach Ablauf von zweiundzwanzig Jahren erfolgte!“ Dr. H. I. Bidermann, Russische Umtriebe in Ungarn. Innsbruck, 1867. Ст. 46—47.

2) „Die vornehmsten Sitze der s. g. Macedo-Walachen im Ruthenengebiete waren: Die Weinhandelsplätze im Tokaier Gebirge (Tokai, Sáros-Patak, Tolcsva etc.), dann Unghvár und Nagy-Kapos im Ungher, Eperies und Bartfeld im Sároser, Munkács im Beregher Komitate und die Kronmärkte der Marmaros“. Тамже, ст. 52—53.

3) „Kaiser Alexander kam am 20. Mai 1821 Abends nach Bartfeld, wo ihn die Bürgermiliz empfing. Er hatte das Mittagmahl auf dem Hedry'schen Schlosse zu Raszlavicza (in Mitte der Ruthenen) eingenommen und der Gemahlin des Schlossbesitzers beim Abschiede einen kostbaren Brillantring überreichen lassen. Am folgenden Tage besuchte er unter grossem Andränge der umwohnenden Ruthenen das Bartfelder Bad. Seine Spenden an die Ruthenengemeinden, die er passirte, sind begreiflicherweise nicht allesammt ziffernmässig zu erheben; aber dass sie bedeutend waren, kann aus dem namhaften Geschenke von 100 Dukaten geschlossen werden, welches er der bei seiner Durchreise eben im Aufbau begriffenen ruthenischen Kirche zu Garadna im Abaujvárer Komitate zuwendete. (Aufzeichnungen verschiedener Zeitgenossen). Тамже, 54—55.

4) „Na szczególniejszą uwagę zasługują okoliczni Rusini, mianowicie owi z pod Makowicy, a to ze względu na niektóre starodawne zwyczaje, jakie się dotąd między nimi zachowują“. Historyczno-topograficzna wiadomość o wodach lekarskich Bardyjowskich. Skreślił ks. E. Janota. Kraków, 1858, ст. 23.

на Бідермана, де їх зібрано досить¹⁾, на Філевіча²⁾, в якого приведено кілька цікавих виписок та на проф. Грушевського³⁾. Число їх зрештою можна б побільшити кождої хвилі.

Інші письменники висловляють одначе відмінні погляди. Шафарик пр. зачисляє жителів Земплина, Шароша, Спіша⁴⁾ до Словаків. Якій причини могли його спонукати, тай багатьох інших до подібного висновку? Виключно релігійне непорозуміння. Переважна часть письменників виходила із того становища, що всі Русини мусять бути греко-католики, не всі одначе греко-католики мають бути Русини. Вони зачисляли проте греко-католиків мункачівської епархії до Русинів, а греко-католиків прясівської епархії — з малими виїмками — до Словаків. Тимчасом Русини на Угорщині належать іще до інших вір. Так приміром греко-католиків в Березу було (по шематизмі) 1896 р. 90.268, в Марамороши 132.783. Тимчасом мадярський уряд начислив іще в 1890 р. при народній переписи в Березу 94.650, а в Марамороши 147.474 Русинів. Надвишка отже Русинів над греко-католиками у тих двох комітатах виносила 19.073 — хоч протягом шести літ вона повинна була зрости і хоч загально беручи, мадярський уряд не скорий і не потрібує збільшувати числа Русинів добровільно. Значить отже, що до Русинів належать також римо-католики і протестанти, хоч їх ніхто

¹⁾ D. ung. Ruthenen, I, 6—9, 14—15 і на різних місцях тої самої книжки.

²⁾ „Що руська територія на Угорщині була давніше більша, про те маємо свідощтво у М. Бейлі в його „Compendium Hungariae geographicum“. Про Саболчський замок (на Тисі повисше Токая) каже він: *parem cum reliquis arcibus interitum habuit, adeo quidem, ut paene memoria et urbis et arcis interierit. Rutheni eam inhabitant, homines iniquissimi* (ст. 301). Подібно і в Сатмар. стол. (ст. 293). Про Угочу говорить: *Inquilini regiunculae Hungari sunt, Russis Slavisque mixti*; (ст. 305). Про Абауй-Торну: *Coloni Hungari sunt... mixti tamen Slavis Russisque*; (ст. 230). При марамороськім Hosszu-Mező (порумунськи Кімполюур) вказує і на руську назву: *russicum nomen Dluhe Pole*; (ст. 310). На випране руського елемента з долини гори вказує також: *Incolae, qua ineunt montium ordines... Slavi sunt, in planitie autem... Hungari*; (ст. 225). Про Абауй каже: *Coloni prouinciae, qua expanditur planities Hungari contigere... in montibus vero Slavi partim, partim Russi, quis Ruthenos, Rusnaken germanico idiomate vocant, degunt*; (ст. 218). И. Філевичь *Исторія древней Руси*. I, ст. 203.

³⁾ Цор *История Украины-Руси*, т. I ст. 126 і 130—136 та т. III ст. 97—110, де зібрані дуже докладно звістки про руську територію в найдавніших часах, про границі руської колонізації і її давність, про їх поступенне зужування, про топографічні і хорографічні назви і ин.

⁴⁾ *op cit.*

зі статистиків не брав до тепер у рахубу. З другого боку належить признати, що й між Словачками є греко-католики, але їх число — хоч може не дуже вірне — виказують навіть шематизми руських епархій. Хто хоче проте подати вірне число Русинів в Угорщині, не може опирати ся на самім обряді людности, але мусить при тім оглядати ся ще на багато иньших обставин.

Бідерман, що був дуже добре обзнайомлений з угорськими Русинами і що користувався при своїй праці численними рукописами, неприступними иньшим ученим, подав у приближеню таке число Русинів не-греко-католиків: В Унгу — 10.000, в Земплині — 20.000, в Шароши — 40 000, на Спішу — 4—5.000 римо-католиків; число протестантів Русинів подав у приближеню на 20.000. З того припадало коло 10.000 на Шарош, коло 7.000 на Земплин і коло 1 000 на Спіш. Протестанти Русини в Земплинськїм комітаті належать — по його думці — переважно до Сотаків¹⁾. Супроти того такі звістки, як Срезневського²⁾, А. Шембери³⁾, А. Петрова⁴⁾, Фр. Пастрнка⁵⁾ і иньших належить уважати за безпідставні.

¹⁾ op cit. I, 100.

²⁾ „Вдучи по южнымъ отлогостямъ Карпатскаго хребта съ запада на востокъ, путешественникъ встрѣчается съ людьми русскими въ окрестностяхъ Бардѣва и Ужгорода или, какъ мы привыкли называть, Бардфельда и Унгвара. Русины по вѣрѣ живутъ и западнѣе, въ столицахъ Гѳмѳорской, Спшской, Шаршской, Земненской; но это — Русины по вѣрѣ, люди русской вѣры, по языку и народности они — Словаки и Мадьяры: всѣ уніаты и православные называются въ Венгріи Русинами, если только они не Волохи и не Сербы“. І дальше: „Прямуственно русскими назвать можно столицы Мармарошскую, Бережскую, Угочскую, Унгварскую, Шаршскую и половину Земненской“. — И. Срезневскій, Русь Угорская. Отрывокъ изъ опыта географіи русскаго языка. (Вѣстникъ имп. р. геогр. Общ. 1852. IV, кн. 1). Ст. 6—7. — Подібний вислов Срезневського подибуємо вже 1843 р. в його рецензі на Шафариків „Slovanský Národopis“. (Пор. Живая Старина, 1891, кн. 4, де та рец. передрукована в Жур. Мин. н. пр. 1843). Він каже, що Шафарик „на Востокѣ выключилъ изъ числа Словаковъ — Уніатовъ Пряшовской Епархіи (въ столицахъ Спшской, Шаршской и Землинской), между тѣмъ какъ они почти всѣ только по вѣрѣ называются Русинами, а по нарѣчию принадлежать къ Словакамъ“. (Ст. 185). Через те число Словаків зменшило ся, а Русинів збільшило ся на 200.000. — Тимчасом, як ми бачили, Шафарик і так перехопив ся за багато, зачисляючи й Русинів до Словаків.

³⁾ Časopis Mus. Kr. Českého, 1876: Mnoho li jest Čechů, Moravanů a Slováků a kde obývají? ст. 665.

⁴⁾ Журналъ Мин. Нар. Просв., 1892: „Замѣтки по угорской Руси“.

⁵⁾ Národopisný Sborník, III: „Z nejjých. nářečí uherskoslovenských“, ст. 64.

Відповідно до того, які хто мав погляди про територію, заселену Русинами і про їх релігію, подавав також число Русинів. Через те ті цифри не сходять ся майже в нікого з авторів і такі різнородні, що опирати ся на них абсолютно не можна.

Іван Чаплович начислив у першій четвертині XIX в. 625.300 греко-католиків, а між ними 358.913 Русинів і 152.692 з русчених Словаків, т. є. Русинів, що живуть у полудневих кінцях Земплина, Шароша, Спіша, Гемера, Торни і Абауя, та говорять якимсь словацько-руським (шариським) диялектом¹⁾. Те саме число повторив за ним також Черніт у своїй монографії в 1857 р. без уваги на те, що за тільки літ воно мусіло зрости²⁾.

По обчисленням Фейнша³⁾ число Русинів в 1840 р. виносило 442.903, а власне: Земплин 90.250; Мармарош 84.396; Шарош 66.690; Берег 65.069; Унг 58.901; Спіш 25.435; Уточа 18.560; Абауй 15.121; Боршод 5.200; Сатмар 4.364; Гемер 4.315; Саболч 3.101; Торна 1.500.

В „Časop. Českého Museum“ з 1843 р. надрукована невеличка стаття J. F. H. (Головацького) п. н. „O halické a uherské Rusi“ В ній начислив Головацький по датам із того самого року (1840) от кілька Русинів:

Назва столиці	Число населеня	Русинів	П о в і р і	
			Греко- католиків	Римо- католиків
Мараморош	167.409	100.000	143.539	10.800
Берег	104.746	64.000	70 096	8.000
Унг	108.946	63.000	64.646	21.000
Сатмар	251.378	14.500	92.378	38.000
Уточа	52 247	28 000	33.227	4.000
Земплин	234.045	85.000	103.945	112.000
Шарош	112.500	62.000	66.800	15.000
Разом	1.031.271	411.500	574.631	208.800

¹⁾ Gemälde von Ungarn, 1829.

²⁾ Коло 1818 р. начислювано в Угорщині громад, чисто- або переважно руських у: Берегу 103; в Шароши 155; в Земплині 149; в Унгу 89; в Марамороши 88; в Уточі 45; у Спішу 14; в Сатмарі 10; в Саболчі 9; в Бігарі, Торні і Бачці по 2 і в Славонії 1. (Бідерман, I, ст. 5).

³⁾ Fényes, Statistik von Ungarn, Pest, 1843, I т. ст. 56

„Крім того — пише даліше Головацький — живе на Спішу, в Гемері, Торні, Абаю, Боршодї, Бігарі і Саболчі більш 500.000 греко-католиків, а між ними коло 60.060 Русинів; решту становлять або Волохи або Мадяри. В Марамороши, Берегу, Уґочі, Унгу і Шароши мають Русини перевагу над иньшими націями; в Земплині їх менша половина, в останніх столицях лиш незначне число“...

Як видно, і Фейнш і Головацький, оперуючи тими самими цифрами, прийшли до зовсім иньших висновків. Те саме повторяється й даліше аж до нині, через що й трудно дійти тут до якогось ладу.

Народня перепись із року 1851 подала число Русинів на 321.598, а з року 1857 на 423.713¹⁾. Відерман одначе подає, що в 1857 р. мусіло їх бути коло 450,000, а в часі писання його книжки (1862) мусіли збільшити ся до числа 500.000²⁾. Рівночасно зауважує³⁾, що Русинів Земпл. комітату (округи: Гомонна, Стропків, Воронів і Велико-Михайлівський (Nagy-Mihaly)) тільки тому зменшують, що там багато з них (тоді коло 30.000) належить до римо-католиків і протестантів.

Петерман⁴⁾ начислив Русинів у 1678 р. на 460 900; Головацький⁵⁾ начислює їх у тім самім році на 476.560; урядова перепись переведена в 1880 р. начислила Русинів 342.381; Брахелі⁶⁾ начислює їх в 1881 р. 460.000. Урядова перепись з р. 1890 подає число Русинів 430.282, по моїм обчисленням⁷⁾ число Русинів виносило тоді коло 537.962.

Зауважу тут іще, що самі угорські Русини (Лучкай у своїй граматиці, Терлецький в брош. „Угорская Русь“, Дулишкович в „Ист. чертахъ угро-русскихъ“ і иньші) не подавали ніколи числа Русинів понизше пів мільона, а Орлай⁸⁾ в 1826 р. дійшов був аж до цифри 800.000, що очевидно мусіла розминати ся з правдою.

1) Tafeln zur Statistik d. öster. Monarchie. III т. 1 зом. Відень, 1861, ст. 52—54.

2) Op. cit. I, ст. 4.

3) Ibid. ст. 3.

4) Geogr. Mittheilungen, 24 B. 1878.

5) Народ. пїсни Гал. и Угор. Русн, III, 6, 2.

6) Statistische Skizze der oest. ung. Monarchie.

7) Hungarico-ruthenica (відб. із „Зависок“) ст. 6—7.

8) Труды общ. исторіи и древн. Росс. ч. III, ст. 221 у статі „О юго-западной Русн“.

Щож властиво дає причину до такої плутанини у статистичній Угорських Русинів? Власне те, що кождий инакше дивить ся на територію заселену Русинами (одні зачисляють Земплін, Шарош, Спіш, Торну, Абауй до руської або русько-словацької території, другі до самої словацької), на віру Русинів (одні кажуть, що Русини тільки греко-католики, другі, що між ними є й римо-католики та протестанти), на мову, тай відповідно до того обчислює їх сторонничо. Бідерман¹⁾ каже про те так:

„В багатьох околицях зачисляють ся часто Мадярів до Русинів тільки тому, що вони греко-католики, з другого боку поминать ся багато Русинів тому, що вони римо-католики або протестанти. Та подвійна помилка закрала ся також до переписи людности, переведеної 1851 року“.

Дехто покликують ся на Шемберу²⁾, як на авторитет у справі знання числа і розповсюдження Словаків і Русинів. Тимчасом у статі „Mnoho li jest Čechů, Moravanů a Slováků a kde obyvuji“ (ČČM. 1876) він каже виразно, яким чином прийшов до дат наведених там: „Co se týče jazyka, počítal jsem v místech smíšených, v nichž se mluví dvojím jazykem, na př. slovensky a uhersky, polovici obyvatelů za slovenskou a polovici za uherskou, aneb dle případu dvě třetiny za slovenské a jednu třetinu za uherskou; v místech pak, v nichž se mluví jazykem trojím, na př. slovensky, německy a uhersky, položil jsem dvě čtvrtiny za slovenské, jednu čtvrtinu za německou a jednou za uherskou a p.“ (Ст. 394). Вправді для контролі вислав він ті свої числа ріжним людям для справдження, але все докладне не могло з того ніщо вийти. Не дивниця проте, коли він начислив на Угорщині 80.000 Поляків (число — якого мабуть там Поляки ніколи не мали), а Русинів зменшив о 150.000, бо, як каже, „zjistilo se, že vyznavači náboženství řeckokatolického, vobec zvaní Rusňáci, v Gemeru, ve Spiši, v Šaryši, též ve stolici Turňanské, Novoabauské a Zemenské, kteří posud byli pokládáni za Rusy, jsou ruzí Slováci“ (Ст. 395).

Як Шембера був одностороннім, можна пізнати з осьього: У Відни начислив він тоді 147.090 Чехів. Подаючи те число, зауважав одначе: „Вправді й четвертина, або третина з тих Чехів не освідомлена національно, а багато між ними таких, що навіть випирають ся свого походження — але все не перестали вони че-

¹⁾ Op. cit. I, st. 2.

²⁾ Між иньшими також проф. Пастрнек. Пор. його статью: Z nejvýchodnějších nářečí uherskoslovenských. Národ. Sbor. III, st. 64.

рез те бути Чехами і не можна їх зачисляти до Німців“ (ст. 397). — З Русинами очевидно иньша річ у нього, бо йому треба було збільшити число Словаків!

Розуміть ся, що бачванські оселі, Керестур і Коцуру зачислив він також між Словаків, хоч місцевий духовник, Куглік, обізнаний з тамошніми обставинами, не зробив того.

Таким способом зникли Русини Пряшівської єпархії у Шембери з лица землі; кождий, що прочитає повисші його слова, переконаєть ся, на скілько він був правий у таким поступованю. Заважу тут лише, що диялектологічні його замітки про руську мову наведені на ст. 669 зовсім недокладні, а наведене там ним оповіданє з Орябини не дуже народне, що можна пізнати при порівнаню хочби моїх записок із того села з його оповіданєм.

При виясненю спору про національність західних Русинів не меньше важно теж знати, хто з обох сумежних народів підлягав впливови другого і денаціоналізував ся в його користь. Із фактів, які я в часі свого побуту сконстатував на місци, і зі згадок ріжних письменників, виходить, що завсїди словачили ся Русини, а не навпаки. Відерман, подаючи коротку характеристику таких пословачених Русинів, каже між иньшим от що¹⁾: „Пословачені Русини становлять перехід до Словаків. Се мішанина тутешніх і зайшлих Славян, а в місцях, де вони межують із Мадярами, втягнули і від тих дещо в себе. У всякім разі руський елемент переважає в них“. До пословачених Русинів зачисляє він тих, що живуть у Земплині, Шароши, Абаю і Снішу. Заважує одначе, що їх можна уважати так само за пословачених, як і за спольонізованих²⁾ що по части має рацію. Про словачене Русинів і про перетягуванє їх на римо-католицьку віру згадує теж³⁾. Головацький помітив також денаціоналізацію Русинів у користь Словаків і говорить про неї у передмові до пісень, виданих ним у Москві⁴⁾.

¹⁾ Op. cit. I, ст. 91—96.

²⁾ Die „slovakischen“ Ruthenen Ungarns könnten mit demselben oder vielleicht mit noch grösserem Rechte als „polonisirt“ bezeichnet werden. Ich wähle aber ersteren Ausdruck, weil derselbe weniger tendentiös klingt.

³⁾ Op. cit. II, ст. 80—82.

⁴⁾ Пѣсни Гал. и Угор. Русн, ст. 743: „Лемко никакъ не выучится по польски; даже служащіе по дворамъ и въ войскѣ и изводчики, побывавшіе въ Краковѣ и другихъ городахъ, не могутъ настроить свой языкъ на польскій ладъ, чтобы велья было узнать ихъ происхожденія. Лемко не роднится съ Мазуромъ, не перенимаєть отъ него ничего, ни

Проф. Пастрнек мусів сконстатувати той факт теж рецензуючи студію О. Броха: „Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze“¹⁾. Він каже там між иньшим: „Здаєть ся, що то пословачені Русини, які остали вірними своїй церкві, хоч рідну мову заміняли за словацьку. Словаки представляють у тих східноугорських століцях культурнійший і сильнійший елемент. Сє стверджують також усі звістки і досліди. Я й звертав на се увагу в своїому місці (Listy filol. 1898, 154—155). Порів. також слова проф. Броха (Arch. f. sl. Ph. XVII, 323 і Studien, 10), що говорити по словацьки уважаєть ся за щось лїпше та що тим визначають ся особливо ввслужені вояки. А наслідок такої тихої переміни сей — що історія не згадує нічого про громадний перехід Словаків на православіє (унію)“²⁾. Та що бїльше, навіть редакція „Slovenských Pohl'ad-iv“, що вела обшврну полеміку заа тої справи (про неї понизше), мусїла признати словачене Русинів, при згадці про ту саму працю д. О. Броха³⁾. Проф. Брох говорить про словачене Русинів у двох своїх працях: у російській³⁾ (друкованій первїстно по німецьки),

платья, ви обычаєвъ. Напротивъ того онъ охотно сообщаетъ съ Словаками, легко привыкаетъ къ словацкой рѣчи, любитъ иногда похвастать знаніємъ словацкаго нарѣчія, которое даже считаетъ чѣмъ - то лучшимъ и высшимъ своего родного. Побывавъ на заработкахъ, или въ услуженіи за Бескидомъ, парни и дѣвки легко перенимають словацкую рѣчь, словацкій нарядъ и часто перемѣняютъ свои имена: Настка, Феня, Парася, на словацкія: Анница, Катича или Марця“.

¹⁾ Národopisný Sborník, III: Z nejvýchodnějších nářečí uhersko-slovenských. Ст. 65.

²⁾ „Studien... sú venované hláskoslovnému a tvaroslovnému rozboru slovenského jazyka v dvoch zemplínskych dedinách, vo Falkušovciach a Dubravke. Slováci tito sú pravoslávnej viery [uniáti], ale, tak sa zdá, že pôvodne boli Rusi a sú poslovenčení. Slov. Pohl'ady. 1899. Ч. 8. Ст. 96.

³⁾ „Угросуское нарѣчіє села Убли“, ст. 73—74: Мы нерѣдко въ моей работѣ находимъ выраженія, свидѣтельствующія, что народъ ясно различаетъ, то ли или другое „словацкое“. Slováci или Tdúty — это совершенно чужой элементъ для Rúsin'a, Rúsnak'a. Но что вліяніє Словацкаго на сосѣднія угросускія нарѣчія сильно, это легко понятно тому, кто посѣтилъ эти мѣстности. Безъ сомнѣнія, Словаки вообще въ культурномъ отношеніи пошли нѣсколько дальше угросусовъ, при томъ ихъ племя, можетъ быть, подъ вліяніємъ культуры, вообще болѣе энергично. Вслѣдствіє безосознательнаго убѣжденія въ этомъ и появилось у угросусовъ понятіє, что говорить по словацки или же вѣшшивать словацкія формы и выраженія въ свою рѣчь, есть признакъ утонченности и образованности. По словамъ какъ Репай'я, такъ и священниковъ, особенно склонны говорить по словацки возвращающієся изъ военной службы. Но

де розібраний диялект села Ублї і в німецькій¹⁾, де розібраний со-тацьквій диялект. Дехто старав ся виказати, що Русини русчили Німців і Мадярів. Мадярський стнограф, Гунфальві, каже про те так: „Можна думати, що більшість руських осель повстала не скорше як 150—200 лїт назад. Коли Русини взяли ся за рільництво, заняли вони місця Німців на Спішу, в Шароши, Уґочі і Марамороши, при чім не малый вплив мала тут релїґйна борба: протестанти змушені покидати свою віру, приймали грецький обряд, бо в ньому мали змогу причащати ся під двома видами. Рівночасно приймали вони і руську мову і таким чином ставалось багато Німців Русинами. На Спішу і в Шароши третина теперішньої руської території належала до Німців. В Плавниці і Берзевці говорили ще минулого віку цо німецьки“²⁾).

Бідерман³⁾ згадує також про русченє Мадярів та Німців; але се така неприродна річ, що тяжко в неї повірити. Щож до назв місцевих, які перше були вїмецькі, хоч тепер живуть у них Русини, то се пояснюєть ся так, що Німці й Мадяри винесли ся з міс-

и у простого, работаючого въ селѣ крестьянина замѣчается эта склонность, несмотря на сопротивление сельскихъ традицій. Такъ, напр. во время моего пребывания въ Ублѣ, священникъ сказалъ крестьянамъ, произношеніе которыхъ я сравнивалъ съ собраннымъ отъ г. Репай'я матеріаломъ, чтобы они говорили только по руснацки; это они и выдерживали. Но однажды, окончивая свои занятія, я хотѣлъ услышать сказку; на это мои крестьяне не согласились; для этого, говорили они, надо призвать того-то и того, а онъ сейчасъ въ полѣ, ибо тамъ „ог'ut' i šeıut'“. Я сейчасъ остановилъ говорящего и спросилъ, что это за слово. „У насъ, баринъ, говоримъ siuut', — но Словаки говорятъ šei-. Его желаніе, очевидно, было показать, что и онъ знаетъ „лучшее“, „болѣе приличное“ произношеніе.

¹⁾ Weitere Slov.-Kleinrussische Studien. Ст. 103—104: Kehren wir zum Schluss noch einmal mit ein paar Worten zu dem slovakisierenden Einfluss in Nordostungarn zurück, so ist es erlaubt zu schliessen, dass er nicht erst von heute oder gestern stammt. Es ist schon von anderen darauf aufmerksam gemacht, dass er wahrscheinlich schon längere Zeit hindurch gewirkt hat. Sehr wahrscheinlich hat ein grosser Theil der jetzt „ostslowakisch“ Redenden einst ugrorussisch gesprochen. Auch ist es nicht unwahrscheinlich, dass eine genaue sprachliche Untersuchung uns sichere Merkmale an die Hand geben dürfte, wie weit über die jetzige ostslowakische Sprachgrenze hinaus der ursprünglich russisch redende Slavenstamm in Ungarn ausgebreitet war“.

²⁾ И. Филевичъ, Исторія древней Руси. I. Ст. 190. Гунфальві признає одначе, що в числа 63.000 Гайдуків — 10.000 помадарщени Русини.

³⁾ Op. cit. I, ст. 11.

цевости, а їх місце заняли Русини. Так було пр. і в Бачці з Кучурою. Сю гадку збиває зрештою сам Бідерман коли говорить про мадаризацію Русинів у Берегу, Земплині, Абаю і Саболчі¹⁾.

Плутанина в поглядах ріжних письменників на територію західних Русинів, їх число і т. ин. відбилась також у поглядах на їх мову. І тут доси нема загальної згоди, яка прийняла ся б загально або бодай у більшости учених. Розуміть ся, що тому стоїть на перешкодї у першій мірі недостача відповідних праць про західні руські та словацькі диялекти, хоч і до того початок останніми часами зроблений. Наслідком того заявив проф. Соболевский іще 1892 р., що докладне означене границь поодиноких говорів там неможливе²⁾, хоч в дійсности воно не так. Ту саму гадку висловили також мадарські письменники Ланг і Єкелфалуші³⁾, хоч у те, аби говорів словацьких від руських не можна було розрізнити, не можна так дуже вірити. Вправді трудности неспраз заходять при тім, але таких, яких не можна би побороти, нема. Найліпшим доказом того, що пр. границі т. зв. „шаришського“ диялекту подають ся досить вірно⁴⁾. Правда, що він не одностаїнвий, що має підговори, подібно як иньші руські диялекти, але навіть границі останніх можна подати, треба б тільки на цілій тій території перевести відповідні диялектичні студії.

¹⁾ Ibid. ст. 12.

²⁾ „Здѣсь (въ Угріи) малорусское нарѣчіе постепенно сливается съ словацкими говорами и точное опредѣленіе границы едва ли возможно“. Живая Старина, 1892, IV, ст. 3. Очеркъ русской діалектології, III.

³⁾ „Tieto dva jazyky, najmä tam, kde miešano prichodia, sú v takej blízkej príbuznosti, že dôkladné rozlišovanie sotva môžeme očakávať, a tak stane sa, že to isté obyvatel'stvo, ktoré raz bolo vykázané ako ruské, inokedy ako slovenské prichodí v štatistických výkazoch... Popis školopovinných detí (1870) označil ruskú ako reč materinskú na mnohých takých miestach, kde sčítanie ľudu (1880) našlo slovenskú materinskú reč“. Láng Lajos és Jekelfalussy József: Magyarországnépelességi statisztikája, 1884, ст. 142. Цитат вятий із Slov. Pohl, 1895, 8, ст. 502.

⁴⁾ Д. Ф. Пастрнек в статі „Študovanie slovenčiny“ (Slov. Pohl. 1895, ч. 7, ст. 439) пише: „Důkladných odpovědi na mé další otázky dostalo se mi od výborného znalce a nadšeného ctitele šarištiny, vl. p. far. I. Kellu. První otázka má týkala se hranic šarištiny. Z obširné odpovědi vynímám trest', která zní: Šariština tedy zaujíma téměř celý Spiš, celý Šariš, pol Abauj-Torny, a s chatrnou vymienkou celý Zemplin“. Але дальше говорить словами тогож д. Келлю: „Na tomto území nemá tři obcí, jedna při druhé, kdeby ve výslovnosti, v přízvuku atd. panovala úplná shoda“.

До плутанини в поглядах на мову західних Русинів (так як і в інших справах) причинили ся головно люди, що робили свої висновки на недокладних інформаціях або на підставі неповних матеріалів, а з інших причин мали широкий вплив у науці та були навіть авторитети. Досить буде назвати тут Шафарика. В „Історії Слав. літератур“ ділить він словацьку мову на такі діалекти :

1) Словацький у властивім розуміню в комітатах : Турчанським, Оравським, Ліпавським, Зволеньським, Барським, Новоградським, Боршодським і Гемерським.

2) Моравсько-словацький діалект у комітатах : Прешбурзьким, Нітрянським і Тренчанським.

3) Польсько-словацький діалект у комітатах : Оравським (в частині), Спішським, Шарішським, Абауйварським і Земплінським.

4) Русько-словацький діалект у комітатах : Абауйварським, Земплінським і Березьким.

5) Німецько-словацький діалект у деяких північних містах та селах.

6) Мадярсько-словацький та сербсько-словацький діалект у колоніях, де Словаки мішають ся з тими народами.

У передмові до книжки „Pjsně swětské Lidu slowenského w Uhrjch“ (1823, ст. VIII—IX) подав він той сам поділ і характеризує так „польсько-словацький“ та „русько словацький“ діалект :

„3. P o l s k o - s l o w e n s k é n á ř e ě j propletené mnohými polskými slowy a výrazy, panuje obzvláště w Šariské, Spišské a Orawské stolicy, a miluje mjsto slowenského **d**, **t**, šeplawé **dz**, **e**; k. př. mjsto iděm, buděm, mluwj idzem, budzem. Misto hrdý, srdce, prst, brzo, řjká s Polákem hardý, serce, palec, bars; **ch** wyslowuje jen jako **h** : hyba (chyba), dyhati (dýchati), hudoba (chudoba). Y nemáo slow má, kterým jinj Slowácý syce rozuměji, jich ale neužwaji k. p. dráha (cesta), dudek (groš), bul, buli (byl, byli), baur (hlubina u wodě) dýšť (dešť), doraz (hned), hwozdzjk (klinec), hutoric (mluviti), dzecko (dítě), nikeho (nikoho), sauměnj (swědomj), smotrici (patřiti), molha (mhlá), hwizda (hwězda), umarol (umřel), walal (dědina), pulný (plný), zoltý (žlutý), zochabic (nechati) a t. d.

4) Rusko- čili rutensko-slowenské nářečj, promišané ruštinau, jest k slyšenj w blzkosti ruských osadnjků w Uhrjch aneb tak nazwaných Rutenů, w Abaujwárské, Zemplinské a Berecké stolicy. Znak jeho jsau mnohé twrdé spoluhlásky a široké wokaly k. p. robiti znj téměř jako robătä, puem (půjdem), maic, maiceri (mat', mateři), hoiscina (hostina), sglo, awa (hle). Lidé tohoto nářečj nazý-

wáni býwajj Sotácy, které jméno, jim samým neznámé, půwod swj wzalo, jak se mnozý domnjwajj, od u nich často opětowaného slo-wjčka: cwo tak, co tak (wie so)“.

Те саме повтарає він ще й у „Slov. Národopis-i“ (3 видане, 1849, ст. 99):

„Nářečí uherských Slowákůw jest mluwa lidu horského, písenně newzdělaná, z příčiny, že Slowáci od dawních časůw společně s Čechy a Moravany, až k některým nowým pokusům, jednoho spisowního ja-zyka, t. českého, užíwali. Není tedy diwu, že nářečí toto we množství různorečí se rozdrobilo. Z těchto wytkneme zde zejména jen jedno, ponášejíci se na řeč polskau, we stolici Spišské, Šaryšské, Abaujwárské, Zemenské a dilem i Orawské, w němž 1) šepławé sauhlásky é, š, ž nedůsledně užíwané: w lése, kačmar, čo, nakoším, kedz, byš, dze; 2) c, dz místo ě, ě: pojdzecze, budzecze; 3) h místo ch: hyba, dyhac; 4) hrube l: jablučko, mladosc, spadla, podału; 5) wkładawe e, o, u, a: serce, žoltý, pułný, barzo a t. d.“

Тимчасом хто побував на тих місцях, про які йде мова, побачить відразу нестійність сих поглядів. Про се можна виробити собі гадку і на підставі отсеї моєї статі. А прецінь слова Шафарика найшли відгомон іще в 1900 р.!

Львівський орган „Towarzystwa ludoznawczego“ „Lud“, став друкувати того року¹⁾ статю М. Гумпльовича п. н. „Polacy na Węgrzech. Studium etnograficzno-statystyczno-historyczne“. Статя нескінчена ще, тож загального осуду про неї не можна видати. З двох місць одначе можна пізнати, що автор тих самих людей, яких — хоч не в цілості — зачисляють иньші до Русинів, а д. Пастрнек і Соболевский до Словаків — зачисляє до Поляків! Місця ті отсі:

1) Вчисляючи словацькі диалекти, при чім покликуєть ся на М. Бейла²⁾, І. Чапловича³⁾, Годжу⁴⁾ і Вльчека⁵⁾, заміщує польсько-словацький диалект у столицях: Орава (долішня), Шарош, Спіш, Земплин, Абауй.

2) Поділяючи польські оселі на Угорщині на дві групи, зачисляє до столиць „у яких Поляки становлять компактну масу

¹⁾ Порівн. зом. 3, ст. 277--290.

²⁾ Mathias Běl: Compendium Hungariae geographicum, 1753 i Hungariae antiquae et novae Prodromus, 1723.

³⁾ I. Csaplovics, Gemälde von Ungarn, 1829.

⁴⁾ M. M. Hodža, Der Slovak, Praha, 1848.

⁵⁾ Jaroslav Vlček, Dejiny Literatúry slovenskej. V Turč. Sv. Mar-tine, 1900.

і в частині тубильну¹: Тренчин, Ораву, Ліптаву, Спіш, Шарош, Земплин, Гемер, Абауй¹).

Так само Головацький подаючи границі Уг. Русинів, каже: „Русини живуть ще на Спішу, в Абауі, Саболичі, Торні, Боршоді, Гемері; але ті Русини говорять в Борш. Саб. Гем. і в полудневій частині Абауі по мадярськи (заховавши лише слав. літургію), а в Земл. Шар. і Спіші і в північній частині Абауі по словацьки шарішським діалектом, так що лиш чотири східні столиці і Крайняки задержали який такий малоруський діалект“.

От і маємо жерела усеї плутанини, яким конечно треба зроби́ти раз кінець. А що правда не по боці називаних висше письменників, се доказують докладніші розсліди мови людности із згаданих комітатів.

Сотацький говор, який так красно опрацював проф. О. Броч²), дуже зближений (можна сказати: майже ідентичний) до так званого „шарішського“ або й бачвансько-руського говору. А проте д. Броч розібравши його докладно, прийшов до висновку, що його основа руська, а не словацька³). Те саме отже належить сказати теж про оба тамті говори, найдалше висунені на захід і найсильніше пословачені.

Те саме потверджує й др. Настрек, хоч дуже обережно, при розборі діалекту із села Шумяца⁴), який також належить до „шаріського“ і стоїть дуже близько до бачванського. Він каже про нього так:

„Podle pravoslavného (rozumí se sjednoceného) vyznání, jehož se Šumiac dosud drží, soudili bychom, že obec založili přistěhovalci

¹) Тимчасом уже перепись із 1787 р. начислила тільки 28 місцевостей з польською людністю; із того припадало: на комітат Арву — 24 місцевостей, на Ліптаву — 3, на Торну — 1. Про польські оселі в иньших комітатах, особливо заселених Русинами, не згадано там зовсім. (Бідерман, II, 82). Від того часу число польських осель зовсім не збільшало ся.

²) „Weitere Slov. Kleinrussische Studien“.

³) Ibid. Ст. 100: „Die Sprache der Korumlya-Sotaken aus einem ursprünglich ugorussischen Dialekt unter dem Einfluss des Ostslowakischen entstanden ist“. Ст. 101—102: „Nimmt man diese verschiedenen Züge zusammen, so ergibt sich, dass die ostslowakische Sprachwelle, die über die Dialekte um Korumlya schon eine slowakische Decke gelegt hat, noch weiter über sie hinaus gerollt ist; sie hat in die nächstgelegenen noch rein ugorussischen Dialekte einzelne Sprachstücke (Lehngut) hineingespült, ist aber auch über ihr altes Lautsystem nicht wirkungslos hinübergelitten“.

⁴) Slov. Pohl'ady, 1895, ч. 7, ст. 442 у статі: „Študovanie slovenčiny“.

z oněch východních krajů, kde živel rusinský ze slovenským se stýká a oba vzájemnému vlivu podléhají. Avšak v řeči lidové po takovém původě nacházím málo stop. Některe ovšem, tak především krátkou vyslovnost všech hlásek a přízvuk (accent) na předposlední slabice: panovi, probovan, dohvaret, zaokoľkujem si ľuki atd. jak jsem si sám, podle výslovnosti lidí Šumiackých, v Revúci poznamenal a jak též na archu, který jsem nyní obdržel, věrně se připomíná. Dále ukazuje ještě na rusinský původ výslovnost **ja** ve slovech: hovjadzina, pjata, svjatí atd.; genitiv singularis a adjektiv, vyznívajících na -oho: takoho peknoho pre tisovsokoho; dativ -omu: dobromu. Jiných zbytků z někdejší původní řeči šumiacké prozatím nepozorují, ale zajisté jich bude více, obzvláště též v ohledu lexicálním. Připomenouti sluší, že koncovka 1. osoby množné zní -me: chowame, mame“.

A словацький учений, Заборський¹⁾ висловлюють ся про „шариський“ діялект ось як: „Vidí sa, že terajšie šarišske nárečie je len slovenčinou mocno napustená ruština, teda útvar nie tak dávny. Vec je v tom, že s obracaním v latinstvo boli pravoslavní Rusi poslovenčení“. Але розуміють ся, що той, кому хочеть ся найбільшого розширення Словаків і звуження території Русинів, не зважає на ніякі аргументи і зачислить навіть чисто руські діялекти до словацьких. Доказом того най послужать отці два цятати: 1) „Svadobné obyčaje“²⁾ z Brusnice (tiež hraničná obec, za ruskú udavaná, v severnom Zemplíne), podané v tamejšom nárečí, tak ako mi ich jeden starček rozprával“.

„Divka ide na jarmok, abo na Hirku (Hirka — je kláštor na jednom vrchu, kam chodia na pút'), že by tam rozpoznala sja (obznámila sa). I veľo raz tam znakomstvo зроб'л soz molodym (s mládencom). Teperj molodej zakliče (zavolá) soz sobom prosotarja (pytača), aby s nim išol do domu molodey divky. Tamo vsjo (všetko) už napered znaju, že pridet. Pridut molodej a prosotarj už tam; molodej kalap nezdojmet (nesníme) i zdravkajut: „Daj, Bože, dobrej večur“, ili: „Slava Izusu“ (Slava Ježišu = Pochválen bud' P. J. Kr.). — Za tyma dvoma šitky paribci (parobci mládenci) i djivky z valalu (valal = dedina) tam prijdut. Prosotarj začne svoju mondoku (?) od Adama začavše: „Boh sotvoril Adama, postavil ho do raju, — ale Boh vidil (videl), že Adamovi cne sja. Pustil na Adama son i vybral

¹⁾ Jon. Záborský, Let. Mat. X, sv. I, str. 18.

²⁾ Slovenské Pohl'ady, 1900. Str. 254—255; „Slovenský jazyk, živá starina. Nárečie viaceré zo Zemplína a zo Šariša. Pod. dr. L'udovít Bazovský.

mu rebro i zrobit mu pomočnicu Jevu i povidal Adamovi: tu je kost' od kosti tvojeje. Tak i my tu prišli, i tot molodej človek bars sja unuje gledat sobi pomočnicu, či by v tym (v tomto) domi ju nenašol. Ta povičte, vy rodičove, či by ste mali d'aku daty vašu divku za toho molodoho?'

— Та як бы net, len ked ona mat d'aku: prosjac sa (nech sa spyta) od nej, či hej!

I molodej vyberet na jednu litru palinky dudky i položit na stil^a i т. д.

До сього цитата зауважу тільки: Перше — він не записаний цілком вірно. Друге. хоч би був і найвірнійше переданий, то все видно, що сей діялєкт чисто руський, а не словацький. Тимчасом і автор і редакція „Slov. Pohl.“ уважають його словацьким. На те хіба вже нема ліку!

Що більше; редакція „Slov. Pohl.“ подає в одному місці¹) свого журналу звістний на Угор. Русин вірш „Коли мурували білу Маковицу“, опісля перепише його латинкою і зауважує від себе: „Nuž kde takto spievajú, to sú Slováci“. А тимчасом вірш той от як виглядав в цілости:

Коли мурували бѣлу Маковицу²),
 Гонили на панске убогу вдовицу.
 Ђдну недѣленьку мужа поховала,
 Другу недѣленьку сына породила,
 А съ третой недѣли на панске ей гнали;
 На панске ей гнали, покоя не дали.
 На одной рученьцѣ сына тремала,
 А друговъ рученьковъ камѣньє давала,
 Камѣньє давала, горенько плакала,
 Горенько плакала, озера глядала.
 „Плывай-же ты, сынку, въ глубокомъ озерѣ,
 Не зазналъ ты отця, не зазнай й матери.

Коли б так усі поступали у своїх наукових дослїдах, тоді не треба-б було навіть говорити про якихсь Русинів і руську мову в Угорщині; висталоб взяти записи їх устної словесности, опубліковані доси, переписати латинкою і сказати: се Словаки — і конець. Тоді очевидно не було б також ніяких спорів про національ-

¹) Slovenské Pohl'ady, 1897, XVII, č. 12, st. 749—750.

²) Вірш подаю так, як його надруковано в оригіналі у Slov. Pohl.

ність західних Русинів, про їх мову і ин., бо їй не було б у тому потреби. Але чи таке поступоване довело б до чого позитивного, чи зискали б на тім що Словаки — отее полишаю непоясненим.

Перейду вкінці до полеміки, яка вивязала ся була між редакцією „Slov. Pohl'ad-iv“ і д. Мішіком, що живе довго на Спішу і знає докладно місцеві відносини, у справі приналежности західних Русинів чи там „Словяків“ до руської народности. Вона кидає багато світла на се питанє і через те причинаєть ся до його розвязки.

Полеміку почав д. О. Шкультеті, редактор „Slov. Pohl'ad-iv“ невеличкою заміткою п. н. „Akej viery sú Slováci“. ¹⁾

Згадавши про те, що Шафарик перший наводить Словаків-кальвінів у своїм „Národopis-i“, подає заразом слова Срезневского, виповіджені в рецензії на згадану працю Шафарика: „Na východe vytvoril (Šafarik) z počtu Slovákov uniátov prešovskej eparchie (v stolicach Spišskej, Šarišskej a Zeml'nskej) kdež to oni temer všetcí len po viere nazývajú sa Rusínmi, ale po nářečí přináležia k Slovákom“. Курсив Slov. Pohl.) „Uniátov Slovákov Sreznievsky napočítal 200.000. A v tejto otázke Sreznievsky, Rus, je klassickým sudcom. Už na gemerskom Horehroní máme tri uniátske obce: Šumiac, Telgárt a Vernár“. Що Срезневский помиляв ся, про се вже була мова, але на се вказує ще й те, що він сам пізнійше змінив свою гадку, про що й д. Шкультеті в 8 ч. Slov. Pohl. (1895) згадує: „Sreznievsky pozdejší (1852) zmenil svoju mienku, vyslovenú roku 1843 v recensii Šafárikovho Národopisu, zmenil ju na ujmu Slovákov; ale to, že filolog, slovanský filolog a vážny muž mení tu svoju mienku, varí tiež dokazuje, že je otázka zamotaná, že tí spišskí, aba-ujskí, šarišskí, zempl'nski a ungvárski uniati nie sú samí Rusi“. (Ст. 502). Шембера у „Základoch Dialektologie československé (1864) уважав Русинами також осадників гемерського Шумяца, Тельгарта і Вернара; але в пізнійшій своїй праці („Mnoho-li jest Čechu“), до якої зібрав більше материялу, змінив свою першу гадку, а з між північно-східних уніятів начислив 147.770 Словаків. На Спішу уважав руськими лише оселі над Любовнею“. ²⁾

У відповідь на ту статейку дістав д. Шкультеті від Стефана Мішіка таке письмо, надруковане в 8 ч. Slov. Pohl. (1895): „Що тикаєть ся спішських Русинів, то Шафарик зовсім добре розумів

¹⁾ Slov. Pohl'. 1895, ч. 6, ст. 384.

²⁾ Slov. Pohl'. 1895, 8, ст. 503.

річ, коли не уважав їх Словаками. Не лише славний учений російський Срезневський, але й покійний А. Шембера у своїм листі, який писав до мене перед 17—18 роками, твердив, що спішські Русини то Словаки, у яких до нині задержалося славянське богослуження. З сям поглядом не можу одначе згодитися, хоч він має за собою такого великого знавця, як Срезневський. А не згожуся тому, що між Русинами і Словаками на Спішу, на скільки я мав нагоду пізнати їх за многі роки, племінна ріжниця дуже ясна, поминувши те, що тутешні Русини з огляду на мову сильно пословачені. Але 1) Ніякий Русин на Спішу (по селах) не уважає себе Словаком, лише все Руснаком і таким уважає його кожний Словак. Бдину виїмку можуть становити мешканці Вернара і Тельгарту, що вже зовсім пословачені так, що в їх мові не подібують ся ніякі руські слова і форми. 2) Пісні спішських Русинів, будова їх домів, крій ноші у женщин і т. д. стверджують основно, що то не Словаки, але Русини. 3) Диялект спішських Русинів виправді сильно пословачений, але не стратив ще многих руських форм і слів, як то може переконати ся кожний знаток, а у своїй часі переконаєть ся і проф. др. Пастрнек, якому я післав взірці руського диялекту з Липника, Торисок, Завадки і Порача. В Шаріши і Земплині Русини менше пословачені, як на Спішу; але за Словаків не уважає їх ніхто, як мене запевнювали многі тамошні священники, з якими я мав нагоду про те говорити“.

У тім самім листі наводить дальше д. Мішік (ст. 501, ч. 8, 1895) грамоту польського короля Жигимонта III з р. 1590, видану у Варшаві, в якій приказуєть ся Мацейовському, спішському капітанови на Любовенськім замку, аби Русинам не дозволював випасати поля Любичавів: „*Questi sunt apud Nos Civitatis nostrae Libicza, unius ex Oppidis Scepusiensibus, per internuncios suos: quod, cum paucos quondam Russici greges ovium ac pecorum habentes, eosdem suos greges intra fines Civitatis impellere, silvisque ac pascuis eiusdem Civitatis uti, obtenta a civibus facultate, coepissent; nunc demum multo plures, sine ulla facultate imoinvitis et non permittentibus Civibus... id facere et attentare solere, in praejudicium et damnum eiusdem Civitatis maximum. Depastis enim per greges illos Russorum graminibus, Cives, ubi pecora atque equos alant, prorsus non habent... Mandamus etc...*“

Проф. Соболевський говорячи про полеміку Мішіка і Шкультетого¹⁾, робить таку замітку на грамоту цитовану Мішіком: „Д. Мі-

¹⁾ Живая Старина. Т. V. Ст. 235—236.

шік покликують ся на грамоту поль. короля Жигимонта III із 1590-р. в доказ, що спішські „Русини“ уважали себе в XVI в. „Русинами“; одначе та грамота не потверджує того. Вона говорить про „Русинів, що проходили з своїми стадами“ через землі селян Любовні (Соб. пише „Любиці“), аби користувати ся пасовищами останніх. Тут очевидно мова про Лемків, що в XVI в. вели ще на половину кочеве жите“.

До сього можна додати тільки: Вислов проф. Соболевского про кочівниче жите Русинів у XVI в. не має ніякої підстави, бо з поданого мною в горі цитата про руські парохії тай з иньших жерел видно, що вони вже в тім віці були з'організовані, мали свої парохії, своє сьвященство і т. д. Про те можна переконатися також із праці Бідермана, в якій він присьвятив цілий розділ виясненню питання старинности і розширення Русинів і зібрав доволі багато звісток до того¹⁾. Документ отже зацитований д. Мішіком належить уважати доказом, що Русини в 1590 р. були вже справді на Спішу.

Свій погляд на рішене питання про руськість „Словаків“ висловлює дальше д. Мішік так: „Я переконаний, що питане, чи спішські і земплинські уніяти Словаки, не буде доти порішене, доки не буде досліджена їх мова. Потім кождий неупереджений чоловік прийде до переконання, що вони власне Русини. Даруйте, коли скажу без довгої дебати, що я із свого боку вже тепер переконаний про руський характер і руське походжене наших спішських уніятів“.²⁾

Редакція „Slov. Pohl“ не дала ся одначе переконатися тими словами д. Мішіка, тому надіслав він опісля до неї довшу, умотивовану статью, яку я задля її ваги подаю в цілости перекладом³⁾.

Якої віри Словаки? „З того, що питане „де кінчать ся на північнім сході Угорщини Словаки, а починають ся Русини“, уважав кождий за трудне до розв'язання, виходить власне лиш се, що угорські Русини на тих місцях, де не живуть компактною масою, але розсіяні між Словаками на Спішу, Шароши, Абаю, Земплині, Унгварі, а почасті й Гемері,

¹⁾ Op. cit. II, ст. 39—87: „Alter und Verbreitungsweise des Ruthenenthums in Ungarn“.

²⁾ Slov. Pohl. 1895, 8, ст. 501.

³⁾ Вона була надрукована у Slov. Pohl. з 1895 р.

асимілювали ся з сусідами на стілько, що в багатьох місцях трудно розпізнати Русина від Словака. Таку трудність подибують принаймніше учені, що не знають місцевих відносин із власних дослідів, довшого, уважного студійованя мови і звичаїв тутешнього селянства, але тільки на підставі неповних або легко й невірних інформацій.

Так пр. Шембера міг лише на підставі невірної інформації написати, що „до сеї хвилі визначувала ся руська (малоруська) народність в Угорщині лише по вірі; простий народ в Угорщині називає кожного визнавця грекокаголицької віри, не оглядаючись на його мову, Руснаком або Русином“. Те не відповідає зовсім дійсности. Простий словацький народ не знає ніяких Русинів, лише Руснаків і називає їх так не тому, що вони належать до грекокаголицької церкви, до якої належать також Русини поза границями Угорщини — бо-ж люд, з малими виїтками, навіть не знає, якої тамті віри — але тому, що вони самі звать себе Руснаками, і мають у своїй мові, хоч нині вже значно пословачений, такі вирази, які докладно вказують на їх руське походжене. Навіть у Тельгарті, що вже цілком пословачений, можна почути деколи руські слова. Недавно оповідав мені візник, роджений Тельгартчанин, що там, де служить, мають трое коней, але до праці запрягають лише двох, а третого, молодшого хочуть трохи oščadiť (в словацькій мові нема сього виразу, намісь нього уживають Словаки šetrit').

Мова спішеських Русинів ріжнить ся настілько від спішеської польщини і словачини, що не трудно відрізнити Русинів анї від спольщених Словаків в долині Попраду і за Магурою, анї від тих, що говорять звичайною спішеською словачиною, vulgo шарішчиною, про що може переконати ся кождий, хто тут живе, а др. Пастрнек дістане необавки також і такі взірці лudoвoї мови, з яких покажеть ся наглядно, що й думка А. Л. Петрова, мовби то на Угорській Руси народ і інтелігенція знали лише про ріжницю віри, а не знали ріжницї язиків і народностей, не має реальної підстави. Винародовлена інтелігенція руська лише тому не хоче знати ріжницї язиків і народностей, що стидає ся свого походженя і говорить нині переважно по мадярськи; алеж і давніше, бо по смерти останнього вибраного руського епископа Андрія Бачинського, стидало ся духовенство і міщанство говорити по руськи і хто не знав говорити по латинськи або по мадярськи, говорив по словацьки. Та при тім всім і найзавзятійші мадярони, як духовні так свѣтські, самі, en famille, говорять часто мовою свого народа і не забули її так, аби не уміли зробити між нею і словачиною

ріжниці. Я переконав ся проте в Левочі, де мав нагоду почути розмову руських духовних із їх родинами в часі відпусту, який там відбуваєть ся кожного року 2 липня на горі Пр. Богородиці. Там мають також Русини свою церкву, в якій служать ся служби у старословянській мові і там мали би наші етнографи найліпшу нагоду студіювати руський люд спішський і переконати ся про ріжницю, яка заходить між ним і нашим словацьким людом¹⁾.

Трудність, яку стріла малярська статистика при подаваню границь між руським і словацьким селянством, можна пояснити не лише близьким спорідненем дотичних нарічій, руського і словацького, що далеко ближші до себе, ніж літературні мови, але й тим, що малярську статистику робили і роблять звичайно такі люди, що не знають докладно відтінків місцевих нарічій і уважають часто руське за словацьке і навпаки. Крім того знаємо з досвіду, як невірна малярська або німецька статистика супроти Словаків і Славян взагалі. У нас в Угорщині статистика, що мала би бути по словам Маколя „скромною, але конечно потрібною підпорою політичної філософії“ стала безетидною фльондрою шовінізму, який хоче доказати світові, що руський народ не має в Малярорсагу особливого значіння, не живє тут у такому числі, як би хто думав, але що тут переважно Словаки грекокатолицької віри, яких маляризм може без гніву і пімсти Росії сьміло проковтнути і стравити.

Погляд Шембери, що „та назва (Русин) визнаців грекокатолицької віри (словянського обряду) стара, бо вже Даліміль називає в 23 розділі своєї хроніки моравського єпископа сьв. Методія Русином“ не доказує, щоби наші брати, угорські Русини, були такими лише по вірі, чи то по славянському обрядови, а не й по народности. Названий чеський історик жив і писав свою казочну хроніку у XV століттю і як староболеславський крилошанин глядів на сьв. Методія виключно із становища латинізму, що по збуреню славянського монастиря (емауського, 1419 р.) у Празі запанував на час у чеській церкві, і стотожнював прихильників славянського бо-

¹⁾ І малярський люд називає Русинів в околиці Тіша-Ешляру, Чечі, Сеґеде, Мішковця і пньших часто Русинами, а не лише Греками (oroszok, а не лиш görgök). Взагалі, колиб простий люд в Угорщині називав Руснаком або Русином кожного грекокатолика, то мусів би так само називати і Румунів і Сербів, чого не робить. — До сього додала редакція таку замітку: „Шембера говорив про північну Угорщину, про оселі Словаків і Русинів“. Чому одначе в північній Угорщині малоб бути инакше, як у східній, або полудневій, того редакція не пояснила.

гослуження взагалі з Русинами, про яких знали і в Чехах, що вони найбільше інтересовані в тому богослуженю. Але таким чином мусіли би були уважати ся Русинами і Серби і Болгари і Румуни, що мали також славянське богослуженє. Як би Даліміл був глядів на славянський сьвіт зі становища нинішньої етнографії та диялектології, не був би називав моравського єпископа св. Методія Русином і був би певно наших угорських Русинів уважав такими.

Припускаю, що спішські, шарішські, абауйські, земплнські і уніварські уніяти не самі Русини, але що місцями вони значно змішані із словацьким елементом. Але прецінь деякі етнографи кажуть, що навіть Русини європейської Росії¹⁾ мають у своїх жилах багато чухонської та иншої крові; та проте їх арийський, а спеціяльно русько-славянський характер не підлягає сумнівови. Так само наші угорські Русини приймили від Словаків багато звичаїв, пісень і язових прикмет, але те не управнює нас заперечувати їм руського походження і характеру, особливож там, де вони творять окремі церковні громади; бо хоч вправді віра сама про себе не може становити критерії для означуваня народности, то все славянське богослуженє в угорських Русинів було могутнім мотором і підпорою їх народности, без якого були би вже давно зовсім пословачили ся. Приклад того маємо на Теплицькій громаді, філіялці римо-католицького прихода в Маркушівцях, що не маючи окремого грекокатолицького прихода і церкви, нині цілковито пословачена, з виїмком деяких старших людей, що між собою говорять ще вправді дещо по „руснацьки“, але в присутности чужих людей послугують ся лише спішською словачною. Подібна доля спіткала тутешніх Русинів і в тих містах та селах, де вони творять меншість населеня і ходять до римокатолицьких костелів та шкіль.

Про повстанє руських осель на Спішу, за які Шембера уважав хибно лише оселі над Любовнею, тяжко сказати щось певне. Що оселі ті повстали одначе пізнійше, як словацькі, то здасть ся правда, особливо коли зважимо, що в найстарших знаних актах спішських від 1072—1310 р. не згадуєть ся ані одна теперішня оселя руська, але словацьких наводять ся коло 150.

У виказі спішсько-руських осель, зладженім по шематизмови спішського єпископства і пряхівської єпархії, якій я заслав др. Пастрнекови, нема між тими, де Русини мають значну більшість, ані одної, яка — на скілько знана мені історія реформації у Спішу — була би перейшла на протестантизм. Але з другого боку могло

¹⁾ Автор мішав тут, як бачимо, Русинів із Росіянами.

бути, що у спішських містах, де жили Русини і живуть у малому числі і де протестантизм, підпираний Німцями, пустив глибше коріня, в часі контрреформації за Марії Тереси навернулися деякі не до римської, але до грецької церкви, в якій могли причащатися під обома видами. Таких не могло бути однак так багато на Спішу, як догадується Гунфальві, щоби аж наслідком того етнографічні відносини могли дізнати значнішої переміни. Найбільше заселеними протестантами на Спішу не були Словаки, але Німці, а про них можна сумніватися, чи в часі контрреформації вони переходили до грекокатоліцької церкви. До таких німецьких осель, які руський народ заняв по своєму переході до сталого рільництва, належить на Спішу лише одинокий Годермарк, де нині живе 661 Русинів супроти 67 інших. Оселяється згадується у знавчих актах перший раз 1471 р.

Трудам Шембери на полі чесько-словацької статистики і диялектології належить всяка почесність, але моя скромна гадка така, що як би той учений жив нині, то ще докладнійше поправив би свою думку що до числа Словаків і Русинів у північно-східних столицях, а власне колиб тут *in facie loci* простудював диялектичні прикмети і черпав статистичний матеріал не так із недокладних церковних шематизмів або мутного жерела малярської урядової статистики, але з дійсного життя люду.

Ще дещо. Спішські унії, як відомо, належали до мукачівських єпископів і аж як мукачівську єпархію поділено на дві, припали до пряшівської єпархії. В р. 1649 прийнято в Ужгороді потверджену Римом унію, яка признала угорським Русинам право вибирати свobodно мукачівських єпископів; але пізнійше відступив се право останній вибраний єпископ Андрій Бачинський влади за користи, яких домагався для Русинів.

Перед унією були угорські Русини в церковних справах зовсім незалежні. Нині належать оба єпископи, мукачівський і пряшівський, під остригомського архієпископа як суфрагани.

Спішські Словаки з вїтком тих, що в XVI столітїу пройшли реформацію, належали під управу спішських препозитів, які залежали від остригомських архієпископів. Ще в другій половині XIII столітїа, за препозита Лукача, що належав до греко-католицької церкви, відправляли крилошани в церкві св. Мартина служби по грекославянському обрядови для Словаків, що з околиці горнулися тут. Але пізнійше в XIV столітїу, по побіді Карла Роберта, під натиском остригомських архієпископів, мусли славянське богослу-

жене уступити місця латинському. Воно задержало ся лише в руських церквах до нині, бо вступ до нього латинській мові загорожувала унія з 1649 р. Як би не було того, було би і в угорських Русинів щезло славянське богослуження, а з ним, розуміть ся, і греко католицькі епархії. Здаєть ся, що і зі Словаками були би инакше поступали, і їх славянське богослуження були би шанували, як руське по унії, колиб між ними (Русинами і Словаками) не було різниці в народности. Словаків не бояли ся, бо вони не могли так легко відорвати ся від Риму, як угорські Русини, які в найблизшому сусідстві, в Галичині, мали своїх братів по мові і вірі.

Що між визнавцями грекокатолицької церкви є й Словаки, у тому не можна сумнівати ся. Але число греко-католиків Словаків трудно визначити тому, що не знаємо доси, де кінчать ся Словаки, а починають ся Русини, особливож у таких місцевостях, що мають мішане населення. В кожному разі число те не може бути таке значне, як догадував ся А. Шембера; трудно уставити число те ще й тому, що тяжко найти греко-католика, що признавав би себе Словаком, а дальше що грекокатолики Словаки присвоїли собі мову грекокатоликів Русинів, вправді сильно пословачену, але з примішкою руських (малоруських) форм та виразів.

Думаю, що при визначуванню границь між Русинами і Словаками — принаймьше там, де справа могла би подавати сумніви — буде найліпше держати ся того правила: *In dubio melior est conditio possidentis* — і уважати Русинами і Словаками лише тих, що самі себе уважають такими. Прецінь у північнім і північно-східнім Спішу на пр. панує польщина, а не словачина, але тамошне населення уважає себе словацьким. Кацвінчани (з поза Матури), що говорять по польськи, запевнювали мене перед 2 роками, що вони говорять найчистійше по словацьки (po slovensky). Форбаганин, якому його товариш витикав задля його польської мови, що він Поляк, відповів: „Ja Sloviak, ja ње Pol'ak“. Се отже без сумніву лише спольщені Словаки. Так само стоїть річ і з пословаченими Русинами і хоч межі ними є й такі, що колись були Словаками, то їх відповідно дуже мало.

Взагалі при визначуванню границь між Русинами і Словаками треба мати отсе на увазі: 1) При урядовій переписи людности питають ся не про народність, але про матірню мову і хоч се на око видаєть ся маловажним, то прецінь потягає за собою наслідки, що многі Русини корінні, які на питає: що ти, Руснак чи Словак?

напевно відповіли би, що Руснаки, подають за свою матірню мову словаччину лише тому, що їх матірню не була роджена Русинка, але Словачка, або що їх матірня мова дуже подібна до словацької. 2) Подибують ся без сумніву — як давнїйше, так і тепер — ренегати, що не знаючи по малярськи, а стидаючись свого руського походження, подають радше за свою матірню мову словаччину, нїж русину. 3) Особи, зайняті переписею, бувають звичайно малярськими або маляронськими урядниками, нотарями, учителями і т. д. яким, хоч би і не наказано з гори, дуже мало залежить на поданю докладної ріжницї між руською і словацькою мовою, більше менше подібною одна до одної і їм виставє цілковито, коли запитані подають за свою матірню мову словацьку; пишуть проте „anyanyelv: szlav“, хоч під виразом szlav можна так добре розуміти словацьку, як і руську мову.

Руський люд, замешкалий головно в мало урожайних околицях, буває часто приневолений глядати зарібку в поблизьких місточках і селах словацьких. Руських наймитів, парубків і візників видати всюди по Спішу, Шаріши і сусідних столицях; так само маєть ся річ із руськими наймичками, містунками і т. д. Не маю під руками виказів урядової статистики, але можу з довголітнього досьвіду запевнити, що відповідно значний процент словацьких дівчат і вдів віддаєть ся за руських парібків і візників, з якими познайомили ся в часї служби. Діти з такого подружя бувають потім звичайно грекокатолицького обряду, як батько, а коли ще той вернеть ся до родинної місцевости, де становлять більшість Русини, зруцять ся разом із матірню Словачкою в короткім часї так, що присвоюють собі місцеву мову з усіми руськими словами і формами, які в ній переховали ся. Так само, хоч у меншій мірі, дієть ся і зі Словаками; бо й вони асимілюють Русинів дорогою подружжя, особливо де нема руської церкви і школи, хоч відповідно мало є такої словацької челяди, що глядала би у Русинів служби і приміщеня. Лише дуже рідко трафляєть ся, що словацький парубок бере за жінку Русинку.

Що до церковних шематизмів, які по части поясняють границі руської і словацької народности, то треба признати, що статистичні дати в них не так певні, аби можна на них присягати, бо вони укладають ся відповідно до річного приросту і зменшеня населеня, які виказує метрика, і не опирають ся на засаді дійсного пробутку на місцях замешканя, котре можна сконстатувати лише поіменним численем. Зрештою не можна жадати від

усіх духовних, аби своїх вірних, порозкиданих часто далеко, навідували і держали в евіденції.

„Та при тім усім заслугують такі шематизми багато більше віри, як приміром справоздання переписних комітетів, між якими багато таких осіб, що не старають ся про те, аби їх перепись відповідала дійсности, але про те, аби чим скорше могли повісти: Мурин сповнив свій обовязок. Бо комуж більше залежить на тім, аби знав докладно число своїх вірних, як не духовному? Таж навіть найостатнійшому „мерценарійови“ — як не з иньших, то з матеріяльних причин — не може бути байдужним, чи число вірних убиває йому, чи приростає. Тому я й думаю, що доки етнографічні та лінгвістичні відносини не будуть у наших сторонах докладно просліджені, найліпше буде при визначуваню границь між руським і словацьким населенем послугувати ся церковними шематизмами.

„В Шомодію „Magyar korona országaihoz tartozó papság és szegzetesrendek egyetemes névtára“ на рік 1878 подані в греко-католицьким мукачівським єпископстві всі парохії з руською мовою (ruthén nyelv), а по часті і з мадярською, з чого виходить, що відповідні вірні уважають ся за Русинів, а в часті за Мадярів. Той самий виказ подає в греко-католицьким пряшівським єпископстві 155 парохій зі славянсько-руською мовою (szláv-ruthén nyelvű plébániák), а 32 з руською і мадярською. Надто і в латинських шематизмах того єпископства з р. 1876 і 1892 згадуєть ся при поодиноких парохіях „lingua slavo-ruthenica“, під котрою треба власне розуміти пословачена рущина.

„Про поручених Словаків на Спішу може бути хіба мова в гр. кат. койшовській парохії. Село Койшов — по шематизмови з р. 1892 — заложили приходні з ріжних околиць і столиць, головно з Ліптави і Орави. Останні були переважно лютерани; але вони там були все змішані з Русинами, яких духовні потреби полагоджували парохієвські, міклушовецький, ба навіть лівовський в Шаріши та гелцмановський. Потому від р. 1717 мало село своїх власних гр. кат. парохів, що своїми заходами на вернули ціле село на гр. кат. віру так, що парох Юрий Тарасович не найшов там 1775 р. вже ані одного визнавця Лютрової науки.

„В маковицьким окрузі (в Шароши) по шематизмови з р. 1892 і по запевненням мойого найближшого сусіда, гр. кат. пароха і крилошанина із Завадки, живуть пословачені Русини. Може бути, що деякі з них були перед тим Словаками, але тепер зілляли ся настілько з Русинами, що вже їх трудно розрізнити, тай всі вважа-

ють їх Русинами. Чи й самі вважають себе такими, чи Словаками, того не знаю.

„З церковного становища вважаю за потрібне пригадати, що долішньо-спішеський гр. кат. дистрикт — з якого пізнійше три гронські парохії, Шумяц, Тельгарт і Вернар вилучено в окремий гронський, а парохії Ольшавиця, Нижні Репаші і Ториска р. 1889 в окремий левочський дистрикт — був відданий єпископам мукачівським, Петром Парфенійом, в часі найкрайнійшої біди під охорону і духовну опіку спішеської капітули латинського обряду, але через якийсь обрядовий спір р. 1677 був виймлений королівським декретом із під тої залежності і звернений гр. кат. єпископови мукачівському. Найстарша відома церква того дистрикту в Ольшавиці, збудована 1301 р. В Ольшавиці уродив ся також Михайло Мануїл Ольшавський, колишній мукачівський єпископ і фундатор звістного монастиря і церкви Василянів у Маріяповчи, де й лежить похований. В Підпрочу, філіялці згаданої парохії, є мурована церква (1790 р.) на честь св. апостолів Кирила і Методія. В горішньо-спішеськім дистрикті є деякі гр. кат. парохії, як Орябина, Якубяни, Камінка, Літманова, Сулин і Кремпах, що від часів цїсаря Жигісмунда, який заставив був у польського короля Володислава замок Любовню wraz із 16 містами спішеськими за 88.000 угорських золотих, аж до Марії Терези, за якої вони відпали від Польщі, належали під духовну власть гр. кат. ординариату перемиського в Галичині; 1782 р. їх придїлено назад до мукачівської єпархії, а по її розділі до пряхівської єпархії.

„Деякі костели на Спішу бувають спільні для римо- і греко-католиків.

„Я згадав про те, що Угорські Русини перед подїлом мукачівської єпархії на дві належали всі під мукачівських єпископів. Історичні звістки про повстанє мукачівського єпископства належать до давнійших часів. Воно належить до тих семи гр. кат. єпископств, про які згадував вже Пільгрін. Певні дати про його повстанє починають ся одначе ледви від тоді, коли єпископом став Іван, коло 1490 р. Від єпископа Івана I (1491—1498) до нині було в Мукачеві лише 29 єпископів. Причиною того незвичайно малого числа було се, що по єпископови Методию від 1688 р. до 1707 надбувмо про єпископство дуже неясні дати.

„Колиб у пряхівській єпархії були тепер Словаки греко-католики в так значнім числі, як говорять А. Д. Петров, то мусїлиб там бути і тоді, коли вона не була ще віддїлена від мукачівської єпархії, ба навіть перед унією 1649 р.; але новїша історія цер-

кви в Угорщині не знає нічого про те, аби Словаки, чи католики, чи євангеліки, перейшли були коли в значнійшій числі до греко-католицької уніятської, або неуніятської церкви. Мовчанка історії в такому факті потверджує лишень, що здогад, мов би то Словаки були в значнійшій числі вірними гр. кат. уніятської церкви, не має за собою ніякого иньшого доказу, крім того, що багато греко-католиків уніятів говорить нині по словацьки, має словацькі звичаї, пісні, крій і т. д. Але той доказ не потверджує нічого, бо мова тих здогадуваних гр. кат. Словаків не досліджена нині ще так все-сторонньо, аби ми мали право сумнівати ся про їх руське походження, коли вони самі себе уважають Русинами, а не Словаками. Таж між уніятами мукачівського єпископства є й Мадяри і то власне омадярені Русини; чомуж і ті Словаки, грекокатолики — принайменше в більшій числі — не мали б бути пословаченими Русинами?

Тепер най мені буде вільно зробити ще одну замітку про угорських Русинів супроти праці проф. І. П. Філевіча: „Угорская Русь и связанные съ нею вопросы и задачи русской исторической науки“ (Варшава, 1894).

Що до руської кольонізації по сій стороні Карпат то здасть ся певним, що руське плем'я і ім'я могло тут появи́ти ся перший раз уже перед приходом Мадярів, та що руські оселі сягали аж по Дунай. На те вказують численні топографічні назви, до яких відкликуєть ся згаданий вчений, а принайменше ті, при яких подибуєть ся приросток руський, руська, руське, orosz, приміром, Ruský potok, Ruská Ves, Orosz-Mota, Göncz-Ruszká, Malé Ruskovce, Orosz-Komorócs і т. д. Але можливе, що руська кольонізація розширила ся в XIII в., коли король Бейла IV старав ся, аби краї, винищені Татарами, як найскорше залюднити, та врешті в XIV в. під Кориятовичем. При всьому тому згадана кольонізація ледви була так поважна і сильна, як догадуєть ся Філевіч, бо назви, як Biela voda, Bustrá voda, Roztoky (міцевість, де вода розтікаєть ся) і инь. не вказують виключно на руських, але й на болгарських, та словацьких осадників Угорщини, зрештою вони знані також в иньших славянських краях. Руський елемент задержав ся в Угорщині найчастійше там, де руські оселі повстали одна при другій, а не творили самітних островів посеред иньшомовного населення. Чим більше віддалені і ізольовані були руські оселі, тим скорше пословачили ся, помадярили ся, поромунцили ся“.

Доти д. Стефан Мішік. На се відповів йому редактор Slov. Pohľ. Й. Шкультегі так :

„Я дуже радий, що мої уваги (в попередніх числах Slov. Pohl.) спонукали д. Мішіка до написаня цінних заміток про етнографічні відносини своєї країни, Спіша. Вони будуть цінним додатком до освітлення інтересного питання. Але його висновками підтверджується також те, до чого стремів я при моїх увагах, що в столицях Спішській, Шарішській, Земплінській і т. д. не всі греко-католики Русини.

„Вислов Шембери про те, що народність означувано по вірі, не опирає на недокладних інформаціях. Наумович не писав по справозданям черпаням із другої руки, він докладно знав Галицьку Русь, де родився, жив і за яку дістався до австрійської в'язниці (1883 р.), а прецінь у статі про Галицьку Русь (Славянській Сборникъ, I, 32—33) говорить: „Руське духовенство називалося руським лише для ріжниць церковних обрядів від латинських, але не для мови і народности... Вже в перших роках по прилученю Галичини до Австрії не могли власти не дізнати ся про існуванє руського народу, як більшости населеня краю, і руської церкви, що займала дві великі єпархії. Як у реляціях урядових органів складаних центральної власти у Відні, так і в розпорядках і декретах власти з того часу читаємо всюди: russische Bevölkerung, russische Kirche, russische Geistlichkeit і т. д. Але те все писалося переважно лише з огляду на віру, бо на питанє народности ще не прийшов був тоді час. Поляк і католик, Русин і унїят були тоді синонімами і до нині ще¹⁾ не лише в устах простого народу, але й бесїді інтелігенції не робить ся ріжниць між народністю і народнім церковним обрядом“. З сього боку Карпатів, у нас, було ще більше причин, задля яких не розріжнювано тих двох річий. Я. Ф. Головацький, також галицький Русин, знавець сих відносин і з одного і другого боку Карпатів, згадує, які з того трудности виходять для етнографів і статистиків. („Розріженє людности по походженю і народности — натрапляє на великі трудности. Нема можливости докладно означити границі людности, та вірно подати його число“. Славянській Сборникъ, II, 83).

„Мене, що тримаю ся тої думки, що шумяцькі, тельгартські і вернарьські мешканці, вірні греко-католицької церкви, такі самі Словаки, як їх католицькі сусїди в Погорілій, Завадці, Гельпі і Полломці, міг би збаламутити вислов тельгартського мешканця, що: молодшого коня хотять трохи ошчадит'. Одначе до мови Тельгартчанів все, що ріжнить ся від словачини, могло дістати ся із старословян-

¹⁾ Писано 1875 р. Зрештою фальшиво. В. Г.

ського богослуження і школи. Але від Тельгарта на полудневий захід, далеко за горами і долами, аж у самим сусідстві Малярів, в гемерській словащині подибують ся такі слова: stupka (ступка, mažiar), tok (токъ, v stodole, holomnica), ohladok, ložka (lužica), upovat, upovanie, oblezlý (облѣзлый), vypul (выпулъ, od vyňat'), uspokojvat' (успокоивать) і т. д. (Подаю, що мені на борзї приходить на думку). А навпаки замітці Володислава Бартолемеїдеса (в Notiti-ah) тої часті Гемера не відбирають нам уже ані проф. А. С. Буділович, зрештою наш дуже добрий приятель, ані проф. А. Л. Кочубинський, що сього року в Одесї так славив експедицію Зічі, як би ніколи не був у Словащині, ані не був славистом (Буділович також у своїй праці „Начертаніє церковнославянскої граматики“, Варшава, 1883, веде словацьку мову на сході лише до ріки Шаяви; Кочубинський натовісь рішає се спірне питанє такими словами: „По мойї думці одно правда: що православне, то руське, але що не православне, то ще не конче словацьке“ (Заграничний отчеть о занятіяхъ Славянскими нарѣчїями. Записки Новор. унив. 1876). Але А. Л. Петров, якого гадку я зазначив вище, збив сю замітку Кочубинського: „Таким чином д. Кочубинський зрікаєть ся зробити ріжницю на підставі мови між православно-унїятськими Словаками і Русинами. Тому ми не беремо на увагу поданих ним границь“. Тут зазначу, що А. Л. Петров, котрий начислив в прашівській єпархії лише 96.351 Русинів, користував ся інформаціями, отриманими від найінтелігентнїших угорських Русинів, то значить, брати Русини самі признають істнованє Словаків у своїй церкві і уміють у приближеню вказати, котрі вони і де живуть. Власне сими днями зговорив ся я з руським професором, що прийшов з наукової подорожі з Карпат; була мова про Антона Годінку і професор висловив ся про нього, як про руського, угорсько-руського ренеґата; я поправив його: словацький ренеґат! а він мені за хвильку признав: Правда, словацький!

„Свїдоцтво мадярської статистики, на яке я вперед покликुвав ся, часом заслугує уваги. При переписи народу 1870 р. не питали ся про матірню мову. Але пани оголошували вислїдки його, ще заки отриманий матерїял опрацювали. В міністерстві освїти мали статистичні викази з елементарних шкіл; в них була також рубрика для матірньої мови дїтїй обовязаних ходити до школи. Келеті, начальник статистичного уряду краюого, вичислив проте по матірній мові шкільних дїтїй також матірню мову населеня краю. З того вийшло, що по десяти літах (1880) при новій переписи людности, у північно-східних столицях збільшило ся число Словаків на

100.000. То значить, коли школа була греко-католицька, Келеті брав людність відповідного села за руську; але з тих самих за десять років, коли при переписи людности питали ся вже за матірню мову, можна було записати 100.000 людей за Словаків. Ті, в чийм духу робить ся урядова статистика в Угорщині, не боять ся „гніву і пімсти Росії“; вони Словаків уважають небезпечними, тому переслідують за панславизм. Для них „Рус“ — ruthén, Серб — rás, а Словак все панславист.

„Припускаю, що „новійша історія церкви в Угорщині не знає нічого про те, аби Словаки, чи католики, чи євангелики, перейшли були в значнійшій числі до грекокатолицької уніятеької, або неуніятеької церкви“. Але історія в Угорщині, так церковна, як нецерковна, ще про багато річий не знає. З яким апльомбом починає Гунфальві Етнографію Угорщини (Magyarország ethnographiája, 1876), а преці говорячи про віру Словаків, твердить, що „кілька кальвінських сїл є в Текові (!) і Нїтрі (!)“. Чув, що звонять, але не знав де. Як змінювала ся у нас віра, як не можна по ній визначувати народности, покликав ся я на маковицький округ у Шароши, де за Марії Тереси цілі села протестантські переходили до східної (уніятеької) церкви. То факт, який можна ствердити. Там змінювали віру не деякі Словаки, не одиниці, але цілі села. Про те подибуємо дуже гідне уваги свідцтво в статї д. Маляка про Ёлшаву (В сїм числі Slov. Pohl'). Гемерський єванг. сенїорат жалувал ся столичним зборам 1681 р. за церкви, відібрані від єванг. церкви цісарською властїю; а між тими церквами був також і шумяцький з філіями Тельгартом і Вернаром. Коли документ д. Маляка заслугує віри, то в XVII в. і в Шумяцу і Тельгарті і Вернарі була така сама віра, як у сусїдних гронських селах¹⁾. Або що то так звані Сотакі в Земплині? Одні з них протестанти (кальвіни), иньші грекокатолики (унїати). Коли протестанти між ними Словаки, то очевидно і унїати Словаки.

„Або маю під рукою малу збірку народніх угорсько-руських пісень (Русській Соловей. Унгварь, 1890). Многі з пісень лише переписати латинкою — і вже словацькі:

¹⁾ З того, що в тій місцевості змінювали віру, не виходить, щоби з нею мала змінювати ся і народність так само, як вона тепер не змінюєть ся, коли в Тельгарті грекокатолики.

Гдѣ ты была, донько моя?
 На цынтерю, мати моя
 Была я,
 Прешлу радость и потѣху
 Искала.
 Гдѣсь почила, донько моя!
 Эй на гробѣ, мати моя —
 Милого:
 Бо онъ былъ мой наймиленый,
 Я его.
 Чтось робила, донько моя?
 Эй вила я, мати моя,
 Вѣночекъ:
 На гробѣ мого наймиленого
 Кресточекъ.
 Зѣ чегось вила, донько моя?
 Эй зѣ фіялки, мати моя,
 Вила я,
 Жебы онъ зналъ, же я его
 Любила¹⁾.

„Pieseň je viac slovenská“, каже д. Шкультети, „než ruská“. Pritom, kto zná, či vydavateľ nerušil i slova i tvary. Kto zná, či pesnička nevyzerala by ešte slovenskejšie, keby ju nie Rus bol poznal? А на toto všetko že Slovák nemal by práva?!“ А коли тут може маємо до діла з пословаченими Русинами, то що з того виходить? Чи можемо говорити, що Словаки лише католики і протестанти²⁾.

В найблизшому числі Слов. Поглядів³⁾ відповідає д. Мішік дальше на уваги редакції, додані до його попередніх заміток, та стверджує свої погляди ще й новими аргументами. Подаю знов цілу його статтю в перекладі:

„Природна річ, що, доки не прийшов ще на питанні народности історичний порядок, руське духовенство в Галицькій Русі називало ся руським лише на підставі різниці церковних обрядів,

¹⁾ Про словацизм сего вірша належить те саме сказати, що й про попередній „Коли журували“. Запримічу тільки, що се не народня пісня і такою мовою не говорять у Бачці, якою написаний сей вірш. Треба хіба не знати зовсім руської мови і нашого „язичія“, аби щось подібного говорити.

²⁾ Slovenské Pohľady, 1895. Ч. 9. Ст. 566—576.

³⁾ Ч. 10. Ст. 623—631.

ба що ще й нині руське духовенство з тамтої сторони Карпат не зважає на ріжницю мови і народности, коли не має досить відваги плисти проти шовіністичному прудови, або стидаєть ся своєї мови і народности. Але як Наумовичови, що знав Галицьку Русь докладно і в сні не прийшло твердити, мов би то галицькі Русини ріжнили ся від Поляків лише обрядом, а не мовою і народністю, так і угорським Русинам не сьміє ніхто заперечувати їх народности і стотожнювати їх зі Словаками або Мадярами лише тому, що більше або менше пословачені чи помадярщені, та що їх здегенероване духовенство не признаєть ся до руської народности. Таж і у нас Словаків стидали ся і стидають ся многі свого словацького походження і уважають себе Мадярами, Німцями і Бог зна чим, лише не тим, чим є в дійсности. Чи не маємо досить ренеґатів, що бажають бути більшими Мадярами, як самі Мадяри з Дебрецина? А чи проте ми перестали бути Словаками? Чи не маємо сотки тисячів помадярщених братів у Абауй-Торні, Гемері, Новограді і ин. уважати кровю з нашої крови лише тому, що їх нинішня мова вже не словацька? Не маємо признавати ся до того, що наше? Маємо дивити ся байдужно, як нам неприязні сусіди від'орують кусок по кускови батьківської землі?

Коли 1875 р. — як говорить Наумович — не лиш в устах простого народа, але і в розмовах інтеліґенції не роблено ріжниці між народністю і церковним обрядом, то діяло ся се без сумніву тому, що церковний обряд грекокатолицький враз зі старословянською мовою уважано за неперечну ознаку руської народности, бо тяжко було, і нині є, представити собі Русина без грекокатолицького обряду і славянської церковної мови.

Не заперечую, що в угорських Русинів є багато словацького в мові, піснях, топографічних назвах і т. д., таж живуть посеред Словаків, у їх безпосереднім сусідстві тільки століть, що навіть не було би дивне, як би були утратили й назву „Руснак“, яка так ясно вказує на їх походжене. Лише тій народній назві завдячує своє походжене прозвище Руснак або Русінак, яке на Спішу подибуєть ся часто і між вірними римо-католицької віри; подібні до нього мадярські прозвища Орос, Товт, Лендел, Горват, Олаг, Неймет і ин. вказують так само, що їх теперішні властителі потомки Русинів, Словаків, Поляків і т. д.

І в тому нема сумніву, що між нашими грекокатоликами в Гемері, Спішу, Шаріши, Земплині і т. д. є Словаки, Мадяри, Поляки, Німці і ин. Бо деж є народ в Європі, що не приймив би до себе більше або менше споріднених і чужих народніх елементів? І ми

Словаки не без таких чужих примішок, і завдяки їм маємо таку пестру різнородність народньої мови. Але правда, визначити границі між грекокатоликами Словаками і Русинами дуже тяжко, коли порушені Словаки не різнять ся від пословачених Русинів ані окремою народньою назвою, ані кройом, ані мовою.

„В шематизмі прямишевської єпархії з р. 1893 подані при грекокатолицьких школах також шкільні округи і виказ їх членів. Я виписав собі прозвища тих членів, аби показати, що грекокатолицькі уніяти на Спішу, Гроні і в маковицькім окрузі мають багато прозвищ спільних зі Словаками, що вказують на їх словацьке походжене, ба навіть німецьких, але побіч того багато також руських. На Спішу мають уніяти такі прозвища¹⁾: Kijovsky, Thur, Zimovan, Leško, Daňko, Kuchta, Janov-Zakutny, Burčak, Ondik, Manirak, Vojtila, Sivačko, Polkabla, Vrabel', Vansač, Korchňak, Harletka, Popovič, Jenik, Birošćak, Suchy, Vasko, Repasky, Hmara, Žid, Hal'ama, Paulov, Lisoň, Hrebik, Burik, Kolej, Dydka (дудка = píšťalka z vřby), Duranka, Turok, Kolar, Cipkala, Kudlač, Petrisko, Regala, Kitan, Šatala (порів. шатать, kolisat'), Velky, Andruška, Strenk, Bulik (пор. булькать, klokotat'), Grofik, Koval'čik, Chobor (пор. хабарь, zisk), Jarina, Zima, Sivul'ka, Paulik, Sroka, Smoleň, Pacan, Hriňak, Malest, Jedinak, Šuga, Lacinger, Labant-Hal'čín, Hurcik, Labant-Vaňo-Kubi, Piešćak, Gluchman, Bernat, Sremaňak, Halčak, Kuzmiak, Čekaňak, Balaž, Hlinka, Češelka (пор. чесалка), Vislocky, Vira, Petrik, Krol'ak, Fig'ar, Vašćura, Jasenčak, Repčak, Pavlišćak, Bednarčik, Karal', Olekšak, Javorčak, Petril'ak, Bogusky, Romoňak, Borecky, Marfiak, Hutnik. В Шумячи, Тельгарті і Вернарі: Gorkan, Čuban (чурбанъ?), Hraboszky, Mišečka, Durčo, Bošela, Šipula, Valentik, Knižka, Birka, Kiša (кыша?), škoviera (пор. скovyрять), Ondruš, Lukač, Alexa, Štrbian. В маковицькім окрузі (в Шароши): Bodnar, Šimko, Potičny, Bačik, Gmitterko, Stehnač, Varchol, Novečko, Brindik-Leščišin, Zbihlej, Kijak, Jurista, Liba, Udič, Grohol, Smik, Jurčov, Ševc, Kimak, Pipas, Kostelnik, Buvalič, Hमारčak, Kravec, Petrišin, Lipka, Bača, Durkot, Kraska, Adamišin, Kukaj, Božik, Slivka, Dzubka, Mihalčik, Paliga, Plečko, Óvsanik, Novak, Alexovič, Šepitka, Tkač, Vaškanin, Čema, Štefančik, Milas, Popernik, Bilas, Feňo, Buben, Duda, Fecenko (пор. Феденька), Jackanin, Paulik, Demko, Kapišovskyy, Chudko, Jedinak, Kolar, Dubivskyy, Kružko, Juričko, Kovalickyy, Hudak, Cuper, Sivanič, Gajdoš, Sadir, Ivančín, Cocula, Demčak, Brudňak, Hricišin, Kuderavy, Kara,

¹⁾ Подаю сі прозвища в оригіналі, бо не знаючи на певно, як вони звучать по руськи, не хочу при транскрипції робити помилок. В. Г.

Bodrucky, Kavul'a, Olenčín, Petričko, Kotulič, Halecky, Miškovsky, Vilkovsky, Savkanin, Fedoročko, Kušvara (пор. кашеварь), Žurov (пор. журить, robít' v'čítky), Grocky, Guzij (від гузять, kupěit' handrami = handrár), Dzamba, Roman, Ivančín, Dupej, Fedorko.

З того видно, що на дотичних місцях мають перевагу два народні елементи, словацький і руський. Чим далше від Шароша в напрямі Гемера, тим менше руських, а більше словацьких прозвищ. Так само стоїть річ і з мовою. Руснаки в Остурні (у Спішській Магурі) становлять виїмку. Їх мова спольщена, бо в околиці, де живуть, панує польщина, але про те ледво впало ще кому на думку сумнівати ся про їх руське походжене.

Із славянського становища взагалі не багато залежить на тім, чи в північно-східних столицях Угорщини живе більше Русинів ніж Словаків і навпаки; таж ми всі свої. Одначе в вузшім етнографічнім розумію не було б добре, колиб ми зменшували число угорських Русинів лише тому, що спішські і шарішські уніяти говорять більше словацькою, ніж руською мовою. Стоїмо тут перед отсими фактами:

1. Уніяти в північно-східних околицях Угорщини уважають ся у простого народу словацького, серед якого живуть або з яким сусіднують, за Руснаків.

2. В їх пословаченій мові бувають такі руські слова і вирази, яких походженя не можна глядати в церковній мові, але в живій мові народній.

3. Крім пісень, прийятих від Словаків, мають також оригінальні.

4. Не лише Словаки, але й Німці та Мадяри називають їх Руснаками; перші зуть їх Ruthenen, Rusnaken, другі ruthének, oroszok, а що до віри görgök. Коли вираз Руснак означає лише віру, то чому Німці і Мадяри не зуть так Румунів та Сербів?

5. Шарішських і Спішських уніятів уважають Руснаками ще й деінде. Що до Шароша і Спіша я відкликував ся вже на прашівський шематизм із р. 1893, де при поодиноких парохіях згадуєть ся *lingua slavo ruthenica*, з виїмкою Бельжі (число гр. кат. душ 1406) і Кошиць (число гр. кат. душ 2604), де крім мадярської і німецької мови згадана ще *lingua slavica*. Що під тою *lingua slavica* розумієть ся також лише *lingua slavo ruthenica*, видно з мадярського шематизму угорського духовенства (1878), в якому при названих двох парохіях приходить *szláv-ruthén nyelv*. Що до Спіша то можемо відкликати ся ще на „Szepesi Emlék-könyv“ з р. 1888, де Швабіє розріжнює у тутешнього славянського населеня пять гово-

рів: маґурсько-польський, руснацький, шарішсько-словацький, поґронський (або ґемерсько-словацький) і літавсько-словацький. Руснацький діялект по Швабісу є в Липнику, Фольварку, Камйонці, Літмановій, Орябині (Ярембіні), Кремпаху, Сулині, Межиброді, Крендзельовці, Заводі, Ягубянах, Годермарку, Горисці, Нижніх і Впжніх Репашах, Ольшавиці, Павлянах, Підпрочу, Завадці, Нижній і Вижній Словінці, Гельцмановцях, Порачу і Койшові. В Остурні (в Сп. Маґурі) є руснацько-польський діялект, а в Ягубянах і Годермарку має бути руснацький діялект инакший як в Сулині, Кремпаху, Літманові, Липнику і Камйонці, що стоїть ближе до шарішської словаччини, ніж до руснацької мови в Шароши, Земплині, Унґу або Галичині.

6. В давніх актах згадують ся грекокатолики як Руснаки (Rutheni), а в однім, вже наведеним, як Русини, але ніде як Словаки грекокатолицького обряду. Ба навіть в однім акті з р. 1562 приходять за Маґурою Rutheni de Frankova, отже в селі де нині нема ніяких Руснаків. Лише про грекокатолицьких Словаків, починаючи від XIV віку, не згадують акти ні словом. Мовчать також про те, щоби Словаки у більшім числі були перейшли на грекокатолицьку віру. А прецінь у парохіяльних книжках мусіла б бути зазначена така памятна подія. Говорю п а м я т н а, бо знаємо, що від XIV столітя до половини XVII, отже до унії, визнавці грекокатолицької віри у північно-східній Угорщині уважали ся схизматиками і не тішили ся зовсім приязнею римокатоликів, які не були б так байдужно дивили ся на громадний перехід своїх одновірців до розколу, аби не згадали про нього в сучасних парохіяльних літописях. Та про більші і частійші зміни віри на Спішу або Шароши аж до часів реформації мовчить історія. Така переміна могла зайти аж по р. 1443, в якім прийшов до Спіша звістний Їскра із Врчалом (?) з Доброї (Berchal de Dobra), та Петром Аксамітом. Два замки, Спішський і Любовенський, були тоді в руках гуситів і в тім то часі, значить між 1443 - 1462, коли по відході Їскри остав ся лише самий Аксаміт із 5.000 вояків, знаних під назвою братів або товариства братчиків, міг удати ся важнійший реліґійний переворот, але про щось таке нема ніяких звісток. З часів реформації знаємо на певно, що пр. коло 1600 р. на цілім Спішу була крім грекокатолицьких лише одна римокатолицька парохія, капітульна; всі иньші були в руках протестантів. Правда, що історія мовчить не про одно, але така мовчанка може бути також вимовним свідощством того, що те, що нині бачимо, було так із давен давна. Церковна історія останніх п'ятих століть не згадує ані одним словом про те,

щоби римокатолицькі Словаки в значнім числі перейшли коли на грекскатолицьку віру, не згадує ані про одну церкву, що первістно булаб латинським костелом, ні про одну парохію, що коли належала б була до римокатолицьких Словаків: наслідком того зовсім справедливий висновок, що нинішні Руснаки були такими, як нині, від непамятних часів, хоч у мові, піснях і звичаях приймили багато від Словаків, а місцями, як у Тельгарті, Шумяці і Вернарі так пословачили ся, що нині трудно розрізнити їх від Словаків. Словачене угорських Руснів має свою причину головно в подружніх зв'язях між ними і Словаками, а дальше і в тих обставинах, що вони творять у багатьох місточках і селах словацьких дрібненькі острови й не мають там ні своєї церкви ні школи.

„В маковецьким окрузі по шематизмі прясівської епархії (1893 р.) є 9920 греккатоликів зі словацько-руською мовою. В Сотаччині (Sotakerii), себ то в крайнянським окрузі (в Земплині) було 1878 р. по малярському шематизмови в 11 парохіях 9897 гр. кат. душ із руснацькою мовою (ruthén nyelv). Той округ належить до мукачівської епархії. Тепер не маю близших даних про згадані округи, але буду старати ся з часом роздобути їх на самім місці.

„З другого боку було б несправедливо, колиб ми глядали Русинів там, де живуть самі Словаки, пр. в Гемері.

„Людність Тельгарту, здасть ся, складає ся з народнього конгльомерату із Словаків зволеньско-ліптавських, спішських і Руснаків. В їх теперішній мові є на пр. такі слова спільні й Руснакам на Спішу: говядзіна (в Липнику і Завадці говязіна), дьїтѣа (в Завадці дьїтѣа), зі Словаками тамже: šitkie, domu, oňčare, štiracat', mjadom, dižd', pres, kost'ennej, ňepujd'eš, materino, macochino (šitke, domu, oňčare, štiracac або štiracac, mjadom, dižd'ž, pres, koscelnej, ňepujdzeš, macerino, macochino), і Словакам у Зволени, Ліптаві і ин.: perad'i jet'e, takuo krasnuo hača, leñiuci, chod'iu, s d'ieučati, o ponnoci, chlier, ñehl'adaž, odohnau і т. д. Короткість складів і наголос на передостаннім взятий, здасть ся, зо Спіша від Словаків або Руснаків. Те саме з малими вїїмками дотикає також Вернарців, у котрих є на пр. такі слова спільні й Руснакам: hovjadzina, d'it'a; Словакам на Спішу: domu, dluho, šitkje, na kost'elnej turni, oučare, štiracat', materino, macochino, mjadom, dižd', pres oblečeňa, ščest'a; Словакам у Гемері: takje, šumnje hača, tichje žaci, premoknutje diet'a, opust'enje, diet'a.

„Що в Гемері існували колись і руські оселі, яких останки переходили ся в поодиноких руських словах, то дуже правдоподібне. І те котру в Гемері тотожне з малоруським котрий.

Але хоч гемецькі Словаци приймали в себе по части і руський елемент, не можна твердити, щоб утратили свою народність і перемінили ся на Русинів так само, як не можна угорських Русинів уважати Словаками тому, що примішала ся до них у части й словацька кров, та що їх мова значно пословачена.

„Аби ніхто не робив закладу, що моя скромна думка про народність Руснаків не опираєть ся на дійсній ріжницї народної мови між ними і Словаками, уважаю за потрібне подати тут приклади мови із Завадки, Порача і Липника з указанєм на просту мову спішевських Словаків.

Завадка: Neradi jiste hovjadinu? **Порач:** Neradi jiste hovjadinu? **Липник:** Neradi jeste hovjadinu? **Словак:** Neradzi jece hove-dzinu?

Зав.: Ja davno nevid'il; **Пор.:** Davno som nevid'iu; **Лип:** Davno jem nevid'iu; **Словак:** Davno som ñevidzel.

Зав.: Chovame koñi, korovi, ufcì, pacata. **Пор.:** Chovame koñi, korovü, ofci, prašatka. **Лип.:** Chovame konö, korovö, ufcì, pačata. **Словак:** Novame koñe, kravi, ofce, prašeta (prašuhi).

Зав.: Fšitki l'inifci boja se roboti. **Пор.:** Šetki leñifci boja ša robotü. **Лип.:** Šötkö l'enivö bojat ša robotö. **Словак:** Šicke l'eñifci boja še roboti.

Зав.: Povič mi, moj sinu, čo hl'adaš na tej luci? **Пор.:** Povič mi, muj sinu, čo hl'adaš na tej luci? **Лип.:** Povječ mi, möj sönu, co hl'adaš na tej luci? **Словак:** Povjec mi, moj sinu, co hl'edaš na tej luke?

Зав.: Nepideš domu. **Пор.:** Nepujdeš domu. **Лип.:** Nepöjdeš domu. **Словак:** Nepujdzeš domu.

Зав.: Dolho jem chodil za ñom, ona preca za mja nešla. **Пор.:** Dluho som za ñom chodiu, ona preci za mja nešla. **Лип.:** Douho jem za ñom chodiu, ona preci za mja nešla. **Словак:** Dluho som za ñu hodzil, ona preci za mñe ñešla.

Зав.: Na kost'ilnej turni visja najvekši hodini s ciloho sela. **Пор.:** Na koscelnej turñi visi najvekša hodina s calej dedini. **Лип.:** Na kostelnej turñi vjesit najvekša hodina s cilej dedini. **Словак:** Na koscelnej turñi viši najvekša hodzina s calej dzedzini.

Зав.: S tima d'ifčatami nebudem se vece labdu baviti. **Пор.:** S tima dzifčatkami nebudu ša vecej lobdu baviti. **Лип.:** S töma dzjeučatami nebudu ša veci lobdu baviti. **Словак:** S tima dzjevčatami ñebudzem še vecej lobdu bavie.

Зав.: Raki lapaju se v jarkóch z rukami, a ribi v rikach a v ri-bňikoch sakami a hačkami. **Пор.:** Rakü lapaju ša v jarkoch z rukami, a ribi vo vodach a ribňikoch zo sakami a hačekami. **Лип.:** Rakö la-pajut ša v jarkoch rukami, a röbö vo vodach a röbňikoch sakami a ha-čekami. **Словак:** Raki lapaju še v jarkoch rukami, a ribi v rekach a ribňikoch sakami a hačkami.

Зав.: O pjulnoči pribihnul zlod'ij, a dokl'a se juhase prebudili, odohnal šitki štiracet ufcí i z baranom. **Пор.:** O pulnoči pribehnu zlod'ej, a niš ša juhase obudili, odohnal šitkich štiracat ofcí i z bara-nom. **Лип.:** O pulnoči prilečiu zlodžej, a dokl'a ša juhasi obudili, odohnau šötkü štöracet ovec i z baranom. **Словак:** O polnoci pril'ecel zlodzej (koldoš), a zakl'a še juhaše zobudzil'i, odehnal šicke štiraccc ofce i z baranom.

Зав.: Tichí učenici pača se šitkim učitel'um. **Пор.:** Tisi žaci pača ša šetküм učitel'om. **Лип.:** Tichö žaci pačat ša šötköm učitel'om. **Словак:** Čihe žaci pača še šickim učitel'om.

Зав.: V zahorotci stojit chlopec a ma v ruci chl'ip z medom i z maslom pomasčeni. **Пор.:** V zahratci stoji chlopec a ma v ruke chl'ep z mjadom i z maslom pomaščeni. **Лип.:** V zahrotci stojit chlopec a ma v ruci chlöp z mjodom i z maslom pomaščenij. **Словак:** V zahratke stoji hlapec a ma v ruke hl'ep z mjadom i z maslom pomasceni.

Зав.: Materini slova solotši, jak macošini. **Пор.:** Matkino slova slatše, jako macošino. **Лип.:** Materina slova solotšö, jako mačošöna. **Словак:** Macerino slova slatše, jak macohino.

Зав.: Pravi teraz jem stritnul d'it'a (i dzecko) cilkom ot dožd'a zmačane, neoblečene, opuscene. **Пор.:** Teras som stretnu dzecko cal-kom promoknute ot dižd'a, neoblečene, opuščene. **Лип.:** Pravje teraz jem stretnu dzecko calkom ot doždža premoknute, neoblečene, opuščene. **Словак:** Prave teras som stretnul dzecko od diždža calkom pre-moknute, ñeoblečene, opuscene.

В Липнику подибують ся слова: derevo, soloma, solonina, ci-luvati, postupati, kuriti, piti, choditi, döstati i ив. В Порачи: d'iuka, soloma, šokera (= sekera), hvariti, čudži (gen. čudžohö), dostati, jisti, moloko, mojóho i ив. Виговір всюди твердий, де не подано мягчена. В Завадці в часі короткого побуту почув я такі слова: susit (su-sid), pocilovati, роçupati ruku (pobozkat'), priti (prist'), korova, jajo (= vajce), kositi, pobesidovat', hvariti, simja, (= semä), chl'ip (= chl'ib), zahoroda, kjuñ (у шарншьських Русинів kiñ = kōñ), mo-lotiti, kolotiti moloko (maslit', wážat' mlieko na maslo, mútit'), pideš (= pojdeš), krasti, skaržiti se (= žalovat' sa), d'iti (= deti), medvit' (= medvid'), selo.

„Вже і з тих коротких вказівок народньої мови видно, що між Руснаками і Словаками, хоч перші сильно пословачені, є ріжниця, бо переховало ся досить слів, що вказують на руське, чи то малоруське походженє.

„Наведу тут ще деякі народні пісні із Завадки:

1. Lala husi, lala, nebelem vas trimala,
bo vi bars kričíte, miloho budite.
2. Ne pidem valalom, bo valalom blato,
ale poza uhli, tam chodňičok na to.
3. Išla bi ja za muž tej jeseňi rada:
jaka to pekna rec, ket nevista mlada.
4. Ne pojdu ja za muž ani toho ročku,
Ňiš si ne nazberam pirja polnu bočku.
5. Taku bdem za milim žalobu trimala,
ked bude došť' padal, bdem bosa bihala.
6. Žalobu trimati, ket bde došť' padati,
a ja ftedi budem najbarže bihati.

„В Завадці, як і всюди у Руснаків є також вариянти словацьких пісень, пр.:

Višla mlinarečka zo širu lopatu,
zabila mňi husku šumnu a rjabatu i t. d.

або:

Haňičko, dušičko, kde si bula,
že si tak čížemki vrosila?
Chodilam do haju teljatom na travu,
rosa bula, rosa bula.

„Шкільні статистичні викази з р. 1870 дотикали ся взагалі матірньої мови шкільних дітей, що могли за матірню мову подавати словацьку навіть там, де є власне пословачені Русини, але не брали на увагу народности в етнографічнім розуміню, тому Келеті не мав права уважати пословачених грекокатоликів лише за Словаків й ігнорувати їх руське походженє.

„Знаю, що ті, в яких дусі робить ся в Угорщині урядова статистика, тепер, як здаєть ся, не боять ся гніву і шимсти Росії. Так, їм тепер байдужне, що не їх. Тимчасом воно лише так здаєть ся. В дійсности і нас Словаків дуже мало боять ся, та не переслїдували би нас за панславїзм, коли б не бояли ся самої Росії, бо

знають добре, що панславїзм, о скільки взагалї можна його поважно брати, без могутньої Росїї не має нїякого значїня“.

Із цїлої полемїки виходить, що й Словак, обзнайомлений з місцевими відносинами, признає спірну територїю руською, а її мешканцїв Русинами. За ним повинні піти й иньші, що думають инакше, як він, та переконати ся на місци про питанє, в якому забирають голос. Тодї, за чим вони не заявлять ся, дослїди їх будуть мати більшу вартість, як дотеперїшні, опираїні звичайно на хибних премїсах.

Зберу ще раз коротко усї свої висновки :

Спірна територїя була від найдавнїйших часів руська, на скільки вказують на се досить бідні жерела. З часом вона малїла наслїдком денационалізації Русинів і то аж у двох напрямх : у користь Малярів і Словаків. Денационалізація Русинів у користь Малярів була майже все насильна, в користь Словаків більше добровільна.

Мова мешканцїв спірної територїї не дослїджена доси на цїлїм просторї. Зї взірцїв її, опублікованих доси, показуєть ся, що вона не всюди однотайна, що в багатьох місцевостях вона чисто руська, в багатьох знов більше або меньше пословачена. Розбір найбільше пословаченого диялекту вказує одначе на його руську основу, з чого виходить знов, що вона була колись чисто руська.

Сама мова, хочби й як пословачена, не може рїшати про національнїсть людий спірної територїї. Для такого осуду треба дослїдити всякі иньші прикмети, що становлять характеристику національнїости, а доси сього не зроблено. Супроти того мусить тимчасово полишитись status quo і спірну територїю мусить уважати ся руською, а її мешканцїв Русинами, якими вони й самї себе уважають і їх сусїди, в першїй мїрї Словаки.

На підставї релїгїї не можна причисляти мешканцїв спірної територїї нї до Русинів, нї до Словаків. На увазї треба мати одначе, що Словаки не приймали нїколи унїї громадно, Русини тимчасом зробили се ще в XVII віцї.

Під словацьким впливом була не лише мова Русинів, але й їх звичаї, обряди, ноша і т. ин. При дослїдах треба се мати все на увазї і виказувати докладно, що де наплило від Словаків, а що питоме руське.

Русини захїдних угорських комїтатів не становлять чистого типу; їх можна б назвати „Wasser-Ruthenen“, подїбно, як називаєть ся шлесських Поляків „Wasser-Pollaken“. Їх денационалізація поступає швидко ще й тепер на перед і коли не зайдуть якїсь не-

сподівані обставини, на протязу сього століття не полишить ся з них ні сліду: усі пропадуть у мадярським і словацьким моря.

Поглядів західних Русинів на їх національність не подаю, як зробив се я з Бачванськими Русинами, бо вони більше звісні і більше фактів промовляє за їх руськістю, як при попередніх. Коли одначе покажуть ся потреба того, то зроблю се дуже радо. Одно певне, що вони обстануть за своєю руськістю сильнійше як Бачванські Русини раз, що вони у всякім напрямі менше пословачені, другий раз, що їх далеко більше, та що між ними є й такі, що при нагоді зможуть публично виступити в обороні своєї справи.

Увага. Вже по видрукованю отсеї праці добув я статью д. М. Врably, надруковану в II річнику „Ethnographi-i“ (1891, ст. 338—343) п. н. „A bácskaí ruténekröl“. Автор стоить у ній на тім принципіальнім становищі, що Бачванці (ті, про яких у мене мова) — Русини. Стата його обіймає дві частини. В першій говорить ся про забави, спеціально про вечерниці (прядки), у другій подає опис весіля і наводить кілька пісень, між якими є й чисто руські з походження, пр. „Отвориай, мамо, врата“, або „Слідом, отчочку, слідом“. — Додам тут іще також, що багато подібних звукових прояв, як у говорах західних і Бачванських Русинів, подибуєть ся також у праці Соболевского: Очеркъ русской диалектологіи. III. Малорусское нарѣчіе (Живая Старина, 1892, вып. IV, ст. 3—61), хоч материял, яким він тоді розпоряджував, був досить скупий і хоч записів із пограничних говорів було тоді ще менше, як ниві.

Miscellanea.

Замітки до Записок Наукового Товариства імени Шевченка.

З читачами „Записок“ хочу поділити ся замітками, які робив я, читаючи їх; надію ся, що вони можуть мати деяку вартість.

В I т. „Записок Н. Тов. ім. Шевченка“ уміщено статтю О. Колесси „Українські народні пісні в поезіях Богдана Залеского“; тут наведено чимало уривків з українських пісень, які я знаю з дитини в трохи иньших варіантах; а чув я їх у селі Смоші, Прилуцького пов. Полт. губ.; ось ті варіанти:

а) на ст. 170 в увазі:

Ой не гаразд, Запорожці, не гаразд зробили:
Степ широкий, край веселий та занастили.

б) на ст. 178 і 180:

Чи я в лузі не калина була?
Чи я в лузі не червона була?
Взяли-ж мене поламали,
І пучечки повязали —
Така-ж доля моя,
Таке-ж щастє моє!

Чи я в батька не дитина була?
Чи я в батька не хороша була?
Взяли-ж мене повінчали,
За немилого віддали, —
Така-ж доля моя,
Таке-ж щастє моє!

Чи не було річки утопити ся?
 Чи не було кращого полюбити ся?
 Були річки — повсихали,
 Були кращі — повмірали, —
     Така-ж доля моя,
     Таке-ж щастє мое :

в) на ст. 186:

Не всі тії сади цвѣтуть,
 Що которі росцвѣтають,
 Не всі тії вінчають ся,
 Що которіі кохають ся.
     Половина саду цвѣте,
     Половина іссипаєть ся;
     Ой, одна пара вінчаєть ся,
     А другая розлучаєть ся.

г) на ст. 187:

Ой не ходи, Грицю, тай на вечорницю,
 Бо на вечорницї дівки чарівницї...

Дальшого тексту не можу нагадати.

В III т. „Записок“, в увагах на ст. 222 і д. згадує ся томський воевода князь Егунов-Черкасский; се помилка: його прозвище було кн. Егупов-Черкасский.

В V т. „Записок“, бібліогр. на ст. 10 в увазі сказано, що с. Рим стоїть на границі повітів Роменського, Лохвицького і Прилуцького. Коли не помиляю ся, села Рим тут нема, а є хуторець Рим, на границі Роменського та Прилуцького пов. (але не Лохвицького), недалеко від с. Ярошівки. Ледви чи не з сим Римом звязуєть ся переказ про погнїбїль пана Твардовского. Але назва Рим і повторяєть ся; так мені відома корчма в місцевости Рим, у Прилуцькім пов., на великій Роменській дорозі, по середині дороги межі п. Срібним і с. Охоньками. Колись се була велика корчма, а тепер підупала. І сей Рим претендував на місце, де чорт ухопив пана Твардовского.

В VIII т. „Записок“ до „Приміток до тексту Галицько-волинської літописи“ М. Грушевського можна б додати: III. Замість „къ брату“, мені бачить ся, треба читати в Іпат.: „къ Берестю“ чи яку небудь иншу модифікацію сього міста; відповідно сьому инші кодекси літописи й дають „ко Бугу“. Мій здогад тим імовірнійший, що коли під дальшим роком говорить ся про те, що Данило дав Василькови Луцьк і Пересопницю, то літопись додає: „Берестій же ему бѣ преже далъ“; оче-

видно, Данило зайняв його, коли з Васильком їхав проти Лешка. IV. Зовсім годячи ся з поясненем д. Грушевського, що Доброслав був Судіч, не бачу доконечности пропускати слово „и“ перед іменем Судіч; слово „и“ тут не суверечить розмовному характерови оповідання. V. Що замість „Малій“ в літописи стоїть „маліа“ — се вже давно вказав д. Молчановський; див. його Очерки Подольской Земли, ст. 148.

До портретів Богдана Хмельницького. В моїй бібліотеці є книжка (in 16°): в початку її уміщено зложену з кількох частин гравюру алегоричного характера й є напись: *Historia Nostri temporis rerum Bello et Pace per Europam atq. in Germania maxime gestarum Ab Anno 1618 usq. ac Anni 1654. Amstelodami. Apud Jacobum Van Meurs Chalcographum.* На дальшій картці є иньший заголовок, із якого видно, що автором твору був Адольф Брахелій, а внизу, після слова „Chalcographum“, надруковано: *Prostant apud Joh. Sanssonium Junior. M. DC. LIX.* В сій книжці уміщено дуже багато погано зроблених портретів звістних людей того часу, иноді навіть досить невидних, напр. Мазанелльо, і між иньшим є й портрет Богдана Хмельницького, доданий до першої частини твору Брахелія. На скільки я можу судити, сей портрет той самий, що описаний в замітці „Къ портрету Хмельницкаго“, надрукованій у „К. Старині“ 1882, I, 228. Бодай напись: „*Boguslaus Chmielnicki cosacorum dux generalis*“ — така самісінька; портрет те-ж до пояса; Хмельницький представлений у шапці без піря; булави нема; рук майже нема; видно лише плечі та верхню частину руки; в „замітці“ сказано: „руки спущені“, — імовірно, се то само. Портрет дуже поганий, та все-ж таки він сучасний і, коли він іще не опублікований, то варто б се зробити. Звістки у Брахелія про Богдана (так він і називаєть ся в тексті твору) Хмельницького і взагалі про козацькі справи дуже скупі й неоригінальні; вони очевидячки взяті з хроніки Пясецкого, на котру автор покликаєть ся.

До біографії Микешіна. 1900 р. в Одесі помер А. Ф. Микешін; від нього я не раз чув оповідання про походження роду Микешіних, до котрого належав і звістний скульптор. Микешіни Білорусини з Рославля Смоленської губ., але дуже давно перейшли до Чернигова, де й вели значну торгівлю; одна лінія Микешіних жила в Чернигові і з неї походив скульптор, а друга в початку XIX ст. перейшла в Одесу і до неї належав А. Ф.

Микешін, брат у других скульптора. З довгого прожитку Микешіних у Чернигівщині й вийшла у скульптора Микешіна українська самосвідомість. А. Ф. Микешін був те-ж цікавий чоловік, хоч і зовсім в иньшому роді; він торгував насінням і з сим малоцінним продуктом обертав на сотки тисяч рублів. Закупляв він насінне по більшій частині в Воронізькій губ. і привозив в Одесу, звідки воно розходило ся по всій Україні, на Кавказ і т. и. Микешіна так і називали тут царем насіння. Помер А. Ф. Микешін від зажитого ним лікарства; чия тут вина: чи доктора, що записав шкідливе лікарство, чи аптики, котра дала не те, чого треба, — сього ще судове слідство не вяснило.

Одеса.

Олексій Маркович.

Два незвістні переклади Йос. Левицького.

Недавно попала мені в руки збірка перекладів Йос. Левицького зі Шкла. Важна вона для нас тим, що крім звістних в нашій бібліографії віршів містить в собі два переклади-автографи Левицького, які ще доси не появили ся в друку¹⁾.

Відома річ, що Йос. Левицький перекладав залюбки на „галицко-русскій“ язик поезії Шіллера. Галицко-руську мову звеличив Левицький таким вершом:

„Пускай, вездѣ писать искусство совершенно,
Ты знаешь, что языкъ нашъ лучше несравненно
Не собралъ изъ другихъ, онъ древній коренной,
Исполненъ всѣхъ красотъ, богатый самъ собой;
Въ немъ птичьихъ посвистовъ, протяжныхъ нѣтъ напѣвовъ.
Ни звуковъ немилыхъ, ни дикихъ уху ревовъ,
Какія слышится въ чужихъ языкахъ намъ,
За тѣмъ, что нашъ языкъ отъ нихъ свободенъ самъ“²⁾

Можлива річ, що любов Левицького до свого народа і його мови веліла йому складати переклади, аби можна було почва-

¹⁾ В „Бібліографі-ї“ Ів. Ем. Левицького вони не зазначені. Про істноване сих перекладів поважаний бібліограф нічого не знав, коли я питав його про се умисно.

²⁾ Учащаму ся младенчеству... (Відень, 1822 р.). Віршу сю передрукував д. Вол. Коцовський в „Зорі“ за рік 1886, ч. 17. Порівнай також Левицького „Бібліографія“ ч. I, стр. 6.

нити ся перед світом, що й Русини не зістали ся поза другими Славянами, що і їх мова богата і велична, що і на ній можна передати поезії німецького класика.

Та ні своєю мовою, ні перекладами не здобув собі Левицький признаня. Звістний, український письменник, Мих. Максимович в огляді галицько-руських стихотворів написав буг про „Богиню“ (Erkönig) Левицького (Перемишль 1839): „Но эта богиня не удалась Лѣвицкому: видно не пора еще передавать Нѣмецкихъ поэтовъ малороссійскимъ языкомъ“¹⁾.

Заміт Максимовича, зроблений українській мові, нестійний, хоч би тому, що вже в перших літературних творах українських письменників, як прим. в артистичнім пересьпіві Артемовського „Рибалка“ (1827 р.)²⁾, або і в пересьпівах з німецького Метлинського (1839) маємо наглядний доказ, що українсько-руська мова була здатна пересьпівати німецьких поетів. Не українсько-руська мова, але мова Левицького, та невеликий письменський хист у нього були причинами неудачі його перекладів.

Не так обережно як Максимович оцінив переклади Левицького Евз. Черкавський, що про переклад Шіллерової „Нѣсни о звонѣ“ відозвав ся дотепним двостихом:

Батько Шіллер зажурив ся
Що його дзвін в Шклі розбив ся.

І дивним дивом склало ся, що як раз збірка, про яку говоримо, була власністю Евз. Черкавського. Мабуть не знав Левицький про двостих Черкавського, коли на збірці своїх друкованих і недрукованих перекладів, оправлених в одну книжку, виписав присвяту: „Его́ Благородію Панѣ Евзевію Черкавскомѣ, Совѣтникѣ Просвѣщенія, Надзирателеви Гимназій въ Галиціѣ, Докторови філософіи й пр. жертвѣ Авторѣ“. Після смерти Черкавського дістала ся отся збірка до антикварні, а звідти перейшла на мою власність.

Збірка містить в собі такі переклади:

1. Звонѣ Шіллеря зъ Нѣмецкого на языкъ Галицко-Рускій переведенъ Іосифомъ Лѣвицкимъ зо Шклá, въ Перемишли, 1839 р., стр. 1—16.

¹⁾ М. Максимовичъ: „Кіевлянинъ“ з р. 1841, ст. 129.

²⁾ Студинський: Літературні замітки. Львів 1901, ст. 129.

2. Шільєра: Борба со Смокомъ (Романчикъ) и Порўка (Балляда) etc. въ Перемышли, 1842 р., стр. 1—16.

3. Шиллєра: Нўрокъ або водолазъ (Балляда), Ходъ до залъзнои гўты (Балляда) и Рукавичка (Казка) etc. Перемышль надъ Сянбмъ. Р. Б. 1844, стр. 1—16.

4. Богиня (текст руський), Erlkönig (текст нїмецький), нenum. стр. 1—4, без року і мїсця друку.

5. Слеза посвященна памяти егó Превосходительства Превосвященногó кїрь Іоанна Сябгурского etc. Съ польского на Галицко-Руській языкъ перевѣль Іосифъ Лѣвицкій зъ Грушовои, при кінци: Напечатано въ Перемышли. Нenum. стр. 8. Потім йдуть автографи Левицького:

6. „Перстѣнь Поликрáтеса“ і „До здоровля“, з підписом: „Іос. Лѣвицкій“.

Не від річи буде тут запримітити, що переклад, уміщений в згаданій збірці на четвертім мїсци, був третим печатаним виданем Іетового „Erkönig-a“, чи там „Богинї“. В „Бібліографїї“ Ів. Ем. Левицького читаємо, що Іос. Левицький двічі друкував сей переклад: перший раз в львівських „Rozmaitość-ях“ за рік 1838 п. з.: „Bohunia“, другий раз окремою відбиткою в Перемышли р. 1839. В отсім виданю маємо руський переклад поруч нїмецького тексту, одначе з сею ріжницею, що руський переклад має заголовок; „Ерлькєнігъ Іетого переведенъ на малоруській языкъ и названъ богинєю... зо Шкла“, а текст нїмецький: „Erkönig in's kleinrussische übersetzt von.... aus Szkló“. Так отже переклад уміщений в нашій збірці се третє виданє „Богинї“, нашій бібліографїї незвїстий.

Проф. Вол. Коцовський, передруковуючи перші вірші Іос. Левицького з року 1822 п. з. „Домоболїє проклятыхъ“ в „Зорї“ за р. 1886, в 17 ч., з великим піетизмом дивить ся на сю першу літературну пробу „бідного Галичанина“, котрому не збувало ані на талані, ані на щирій охотї до праці, що брав ся оживити рідне письменство і не шадив для сего труду — мимо докорів і насмїху... Коли-ж одначе „Домоболїє проклятыхъ“ та й иньші його поезїї, як се справедливо запримітили Максимович¹⁾ та д. Коцовський, писані Левицьким цілком за російськими взірцями, — так противно „Перстѣнь Поликрáтеса“ і „До здоровля“ лишили ся живими сьвідками, як поет з ча-

¹⁾ М. Максимовичъ: Кїевлянинъ за рік 1841, ст. 124.

сом підпав під новий вплив, і то живої народної мови. В них не стрінемо ся вже з росизмами в роді: „пускай, что, собой, какія, мой смѣлой взоръ, какъ і т. н., якими нанизане „Домоболіе проклятыхъ“ і инші його поезії.

Оба незвістні доси переклади Левицького друкуємо на сім місци, задержуючи як найдокладнійше мову і правонись перекладчика.

Пѣрстѣнь Поликратеса.

Стоа́ль на véрха сво́го до́мъ,
Смотрі́ль весéло бѣзъ соромъ
На Сáмосъ, щó си покорі́ль,
„То всё менé за Пáна маé,
Царю́ Егѣпта повѣдаé,
Привза́й! неправда га щастлívъ!“

* * *

„Вотъ Бóгѡвъ маéшь много́ сѣлы!
Во щó ти пѣрше рѡвна́ былы,
Надъ ними скипетръ тво́й тепѣрь;
Бдѣвъ ще мѡжешъ за́ нихъ мстѣти,
Не мѡжешъ ты́ щастлívымъ быти,
Колі́ ще вѡрогъ тво́й не вмѣръ“.

* * *

Ще то́го Царь не встѣгъ повѣсти,
Зъ Милéтъ шлюгъ новѣи вѣсти,
Къ Тира́нъ ось! посѡбъ идé:
„Велі́ най бѣдѣтъ запалéны
Офѣры, лáвры тожь зелéны,
Вѣнча́й си днесъ челó твоé“.

* * *

„Тво́й вѡрогъ спáсоку пробѣтый,
Казáль ми сь новинѡвъ спѣшити
Нашъ Воевѡда Полі́доръ“.
И вѣнчалъ сь крѡвію зъ пѡдъ па́хи
Отъ гóловъ, на обо́хъ стра́хи,
Спѡзнали за́разъ чѣй-то взоръ.

* * *

Ю Царь назадъ сѧ вѣтъстѣнае,
 Приѣтелѧ напоминае.
 Не вѣрь; неневный щастѧ ходъ;
 Вважай ѣкъ скѣро мѣже бѣря
 На фѣлѧхъ бѣстрого онъ мѣрѧ,
 Рознести твоѣ щастливый флѣтъ.

* * *

Еще и не домовилъ слѣва,
 Спѣвають лики, радѣсть нѣва,
 Вѣтъ бѣреговъ сѧ крикъ рознѣсь,
 Сѣ чѣжимъ добромъ, ѣкъ вѣ приданы,
 Сближаеь слѣвннй флѣтъ къ пристани,
 Гѣстенъкій машты ставлатъ лѣсь.

* * *

Самъ гѣсть приходитъ вѣ задумлѣнне,
 Тобѣ бо щастѧ слѣжить нынѣ,
 Но тѣго, скѣра смѣна знѣй.
 Кретѣнцы срѣчною рѣкою,
 Завзѣатовъ грозѣтъ тѣ войною,
 Летѣтъ вѣже твоѣ спалити край.

* * *

Еще не встѣгъ всеѣго сказаѣти,
 Ю стаѣли сѣ лѣдей выстѣпати,
 Побѣда! кличѣтъ всеѣхъ оуста;
 Ю счѣзла вѣроговъ всеѣ сила,
 Кретѣнцѣвъ бѣря гѣтъ розбилѧ,
 Пропѣало! вѣдалась намъ вѣйна.

* * *

Се чѣлъ приѣтель полохливый,
 И каже: правѣда тѣ щастливый,
 Лѣкаюь прѣцѣ о твоѣ вѣкъ;
 Мѣ страшитъ Бѣговъ завистъ брѣдка,
 Бо чѣста радѣсть тѣтка рѣдка,
 Не малъ ѣй жаденъ чѣловѣкъ. —

* * *

Менѣсь всеѣ такъ-же дѣбре вѣло,
 Панѣванне идѣ весѣло,
 Бѣгъ сѣ нѣба мнѣ благословилъ;
 Но малъ-емъ дорогѣго сына,
 И тѣ вмерла мѣ дѣтина,
 Мѣй долгъ ѣа щастю выплатилъ.

* * *

Томъ сли хочешь сбѣтись лиха,
 Просишь невидимыхъ силъ стѣха,
 Щобъ къ щастю примѣшали зла;
 Бомъ ще не видѣль тѣхъ безъ мѣки,
 Котрымъ-то часто въ обѣ рѣки
 Ссылали Бѣги все добра.

* * *

А ёсли не дадѣтъ ти Бѣги,
 Вважай си на перестерѣги,
 Придѣла; самъ кличь бѣды;
 Що найдорошого тѣ маешь,
 Твоё чимъ сѣрдце оутѣшаешь,
 То кинь во морскіи валы.

* * *

Ной слѣкшись такъ сѣ озывае:
 „Зъ всёго що бѣстрѣвъ той скрывае,
 Сей перстѣнь наибольше добро;
 Бринамъ го даю въ офѣрѣ,
 Чей мнѣ простѣтъ, сшлютъ щастѣ въ мѣрѣ,
 И клѣйноть въ морѣ вергъ на дно.

* * *

Иакъ засвѣтало, сталъ день бѣлый,
 Бѣжить хлопакъ, весѣлый, смѣлый,
 Та прѣдъ Царѣ идѣ рыбаръ;
 И тѣю рыба встѣгъ имѣти,
 Икѣ жадна ще не шла до сѣти,
 Тобѣ вѣ принѣсѣ въ дарѣ.

* * *

И кѣкаръ иакъ-но рыба справиль,
 Та наполошивъ сѣ; небавиль,
 Побѣгъ весѣло до Царѣ,
 Та рѣкъ: отъ! перстѣнь мѣго Пана,
 Снайшѣль-емъ въ рыба, того рана,
 О щастю твоѣму нѣтъ конѣца.

* * *

И отъвертаеъ гѣсть съ оужасомъ,
 И не могъ тѣ жити разомъ,
 Ты не зъ мойхъ придѣлѣвъ;
 Оуже наложишь головою,
 Щобъ не оумѣрти врагъ съ тобою,
 Втѣкаю; та полилѣ домѣвъ!

До здоро́ва.

Кто здоро́вье мае, (трохе́и)
 Долго вонъ незнае,
 Икъ оно́ смакѣ,
 Докись не поцѣе.
 Ка́ждый та́къ-же челове́къ,
 Се давно́ безпѣчно рѣкъ:
 Що бога́цтво та́ весь свѣтъ,
 За здоро́вье не стои́тъ;
 Бо серебро́, и ма́нье,

Дорогѣ ка́мѣнье,
 Вро́да молодá,
 Ёй вса́ красота́,
 Вы́сшее досто́инство,
 Та́кожь чи́новъ мно́жество,
 Сѣть до́брыми — ино́ (та́мбы)
 Здоро́вье на́до всё́!
 Бо и́къ нѣтъ си́лы,
 Весь свѣтъ не ми́лый.

Гос. Львицкій.

Подал *Олександр Сушко*.

Наукова хроніка.

Нові дослідни над найдавнішою історією Жидів.

Найдавніша історія Жидів ані не цікавіша, ані не трудніша для дослідни від найдавнішої історії иньших старинних народів. Навпаки можна сказати, що для неї ми маємо більше жерел, ніж для історії не-одного иньшого народа. І так прим. для історії Фенікіян, що в стариннім сьвіті відіграли таку величезну ролю, ми не маємо й десятої части стілько жерел, що для історії Жидів. Коли про те історія Фенікіян по за тісним кругом мало збуджу зацікавленя, а натомісь кожде нове відкритє на полі старожидівської історії викликає велику літературу на найріжніших мовах, збуджу завзяті дискусії і зацікавлює найширші круги цивілізованого сьвіта, то се походить відти, що історія Жидів нерозривно звязана з еволюцією того круга релігійних вірувань і культу, що в формах мозаїзму, християнства й ісламу запанував у цілій, можна сказати, половині культурного сьвіта і не вважаючи на тисячолітню історію доси не стратив живої, імпульсивної сили, як се стало ся прим. з буддизмом і конфуціанізмом.

До недавна ще, до кінця XVIII в. одиноким жерелом для найстаршої історії Жидів були старі гебрейські писаня звісні під збірною назвою Біблії старого заповіту. Більше тисячі літ цивілізована людськість привикла дивити ся на історію Жидів тими очима, якими дивились на неї автори й редактори тих писань, або радше, як пізніші їх жидівські й християнські коментатори. Про справді наукове, критичне розумінє тут не було й мови. Аджеж ті книги були не тільки історичними жерелами, але заразом, і то в першій лівії основою релігійного

навчання, культу, догм. Церковні корпорації довгі віки посідали монополію їх читання й вияснювання; до самого XVI віку християнська Європа навіть не мала поняття про їх гебрійський оригінал і вдоволяла ся латинським, а в меншій частині грецьким перекладом. Усе те ставило майже непереможну заваду справді історичному дослідю, поминаючи вже те, що й самі методи того дослідю були ще досить примітивні і непридатні для такої складної роботи, як висліджуване первопочинів історичного життя такого давнього народу.

Тимчасом уже найстарші християнські письменники, що займали ся тими книгами, особливо такі вчені мужі, як Ориген, Бронім і иньші, завважили в них немало нескідностей і нескладностей: неконсеквенції в оповіданнях, плутанину в географічних іменах, дублети оповідань про поодинокі події з дуже значними відміними й т. и. Та вважаючи (окрім може Оригена) старозавітні книги поперед усього писаннями релігійними ті письменники і коментатори силкували ся різними герменевтичними штучками загладжувати нескладности, усувати суперечности, вирівнювати стиль, одним словом — показувати гармонію там, де була рижноголосиця. Так повстав цілий метод викладу і навіть толковання тих книг, звана гармоністикю. Вона основувала ся на принципі, піднесенім з часом (аж на Тридентському соборі) до ступня догми, про „боговітхненість“, отже про повну правдивість і автентичність тих книг, себто про приналежність їх тим власне авторам, яких імена стояли в їх заголовках і про непорушне їх заховане в тій формі, як були первісно написані, аж до наших часів. Розуміть ся, що така догма раз на завсіди замикала дорогу для критичного розбору тих писань і замикає її католицьким та православним письменникам і доси. І коли ми сьогодні можемо говорити про наукові досліди на полі старої жидівської історії, то від разу мусимо сказати, що вони повстали і доси розвивають ся по за рамами католицької церкви, на протестантським або загалом безконфесійнім ґрунті. Ті досліди від кінця XVIII в. йшли двома відрубними дорогами, що довгий час якоєсь не могли зійти ся і тільки в остатніх роках, дякуючи несподіваним археологічним відкриттям, починають входити в живі взаємини між собою. Позволю собі коротенько нашікувати одну й другу з тих доріг. Одна з них, се були студії над самим текстом старогебрійських книг, ведені чим раз більше методично і з щораз иньших вихідних точок; друга, се було шукане паралельних документів старої жидівської історії при помочи археологічних розкопок, отже річевих памяток давнього побуту, будівель, написів, свідощтв посторонніх народів і т. и. Одним і другим шляхом наука дійшла до дуже важних відкритть, які кидають зовсім нове і несподіване світло на первопочини старої жидівської історії.

Критичні студії над самими старожи́дівськими історичними книгами починають ся від р. 1753, коли французький лікар Астрик зробив спостереження, що в будім то найстарших жидівських книгах, у т. зв. Мойсеевим Пятикнижю а також у книзі Ісуса Навина находять ся уступи, де імя Бога передаєть ся буквами j-h-w-h, значить словом, яке незвісно як звучало, правдоподобно Jahweh або Jaheweh, а обік них иньші уступи, де назва Бога передаєть ся словом Elohim, себто многим чцслом від Елі. Астрик, а за ним і иньші догадували ся, що ся неодностайність не випадкова, а має своє жерело в тім, що теперішнє Пяти- чи властиво Шестикнижє, се компіляція з двох старших жерел, із яких одно названо Ягвістом, а друге Ельогістом.

Се була вихідна точка для цілого ряду вчених, що сьлуквали ся при помочи майже мікроскопійного дослїду тексту дійти, де і яким способом компільовано ті старі жерела, а надто роздивляючи кожде з них окремо, на скілько воно заховало ся в теперішнім тексті книг, добрати ся до того, де, коли і серед яких обставин були писані ті первісні жерела, де, коли і з якою тенденцією були скомпільовані.

Самі історичні книги старожи́дівські давали тут деякі вказівки, яких не можна було лишити без уваги. І так у ріжних місцях старих історичних книг жидівських згадують ся давнїйші, недоховані до нашого часу книги, що оповідали історію Жидів перед асиро-вавилонською руїною: згадано там книгу „Війни Ягве“, книгу „Союзів“ і книгу „Зако́нів божих“; при тім партії законодавці дуже слабо вяжуть ся з епічною частиною тексту і виявляють не то що окрему редакцію, але довгі столїтя розвою громадських відносин і відповідного для них законодавства. Правда, істнованє тих книг, що могли служити жерелами звісних нам, не вело ще ні до чого певного, бо про самі затрачені книги ми зрештою не знаємо нічого. Вихідною точкою дослїдів послужив той уступ другої книги Царств, гл. XXII, де говорить ся про віднайденє архієреєм Гількією в храмі книги закона і про її промульгованє королем Йосією (коло р. 623 перед Хр.), та про доконану на основі сеї книги релігійну реформу в Юдеї. Порівнюючи те, що сказано про сю реформу в книзі Царств, із законодавчими текстами Пятикнижя, сконстатовано, що сказане в книзі Царств про новознайдену книгу закона може тикати ся тільки законодавчої частини книги званої Второзаконієм, яка справді творить окремішій і в собі заокруглений корпус. Маючи сю тверду історичну опору вчені почали дошукувати ся дальше, на скілько закони зложені у Второзаконію були звісні і виповнювані перед Йосією, і переконали ся, що вони перед тим нікому не були звісні і не служили нормою поступуваня, значить, час їх ніби то віднайденя був також часом їх першого написаня. А що в теперішній формі Второзаконіє крім

законодатної частини має ще й епічні уступи, в частині схожі з епічними уступами інших т. зв. Мойсеевих книг, а в частині значно відмінні від них, то приходилося і для цієї книги прийняти редактора пізнішого від р. 623.

Аналогічні дослідження щодо законодавства, уміщеного в інших книгах Пятикнижжя, головним чином в книзі Числ і Левітів, довели до зовсім негативного результату. Не тільки в часах суддів і королів, але навіть в часах руїни жидівські письменники не знають найбільшої частини тих законів і не держаться їх. Детальні дослідження показали, що ті закони обчислені не на якусь самостійну державу і загалом майже не торкаються політичного життя, адміністрації й горожанських прав; се майже виключно закони ритуальні, церковні та конфесійні, знач. такі, які мусіли відповідати політичному становищу Жидів повернутих із вавилонської неволі і зорганізованих довкола Єрусалима в невеличку конфесійну громаду. Оповідання одної з пізніших історичних книг (Неемії гл. VIII і д.) подає тут знов пожадану підпору. Там оповідається, що по поверненні частини Жидів із Вавилона, коло р. 444, учений Ездра зібрав або списав із пам'яті святі книги, що за час неволі були порозгублювались або попропадали, і потім скликавши весь народ відчитав йому новий закон, який тодіж почали й вповнювати, при чім людність бурилася, повставала проти нових постанов — очевидно вони були чимсь незвичайним і новим для неї. І знов порівняно деталі подані про реформу Неемії й Ездри в їх книгах з тими законами, які маємо в Пятикнижжю, і сконстатовано, що закон промудрований Ездри мусів бути той сам, який маємо тепер у книзі Левітів.*) Студії над язиком сего кодексу підтверджують се, бо в суперечності з теорією про Мойсееве законодавство, по якій Пятикнижжя піле повинно-б бути написане мовою дуже давньою, воно, а спеціально законодатні частини, написані мовою дуже пізною, так що в книзі Левітів, ніби то списаній Мойсеєм у арабській пустині, маємо численні арамеїзми, які в гебрійській мові починають стрічатися аж по поверненні Жидів із Вавилона. Ті дослідження дали, як бачимо, деякі цінні результати. Вони підтвердили знов ту думку, що Пятикнижжя, таке як тепер, не могло бути ділом одного чоловіка, а тим більше ділом Мойсея, не могло повстати в самім заранку історичного розвитку жидівської нації, але було результатом і зеркалом того розвитку, і що говорячи про жерела, з яких зложено було Пятикнижжя,

*) Характерна подробиця — одна з багатьох. Святий Кучок, яке повстало в часі вавилонської неволі (давніше про нього невідомо нічого, а перший згадав про нього Єзекіїл, що писав у Вавилоні), святковане первісно 7 день і так подає Єзекіїл; Ездра і Неемія завели святковане осьмиденне (див. Неем. VIII, 16) на основі закону (Левіт. XXIII, 34, XI, 11), про який іще Єзекіїл не знає нічого.

треба виділити окремо законодавні партії Второзаконня і Левітів, які твори пізні, яких дату можемо означити більш або менше докладно; в кінці, що сам факт втягнення тих творів у Пятикнижжє змушує нас прийняти для нього кількох редакторів, із яких одним без сумніву був Ездра.

Хоч і як важні та для многих несподівані були ті результати, то все таки для зрозуміння епічних частин старих жидівських книг вони не давали ще майже нічого. Правда, сконстатовано, що книга Суддів малює нам відносини далеко примітивніші, ніж Пятикнижжє і книга Ісуса Навина, що деякі частини книги Суддів, спеціально т. зв. пісня Дебори також з погляду язика представляють величезні труднощі і виявляють велику старинність. Сконстатовано далі, що не тільки Пятикнижжє, але також книга Суддів і книги Царств виявляють різні руки і різні редакції, подають факти не все однаково, мають дублети незгідні з собою, втручені уваги незгідні з рештою тексту, додатки, прогалини і т. н. Що думати про се все? А головню, що думати про історичну вартість тих творів? Як уявляти собі первісну історію жидівського народу?

Різні були теорії що до повстання і зложення тих епічних частин. Найближша, до якої прихилив ся й дехто із католицьких учених, була теорія Гльоссаторів. Що простійшого, як пояснити різні недорічності, неконсеквенції, граматичні відскоки, силувані ідентифікації і т. н. дописками принагідних читачів, робленими на маргінесах, а пізнішими копістами втягнених у текст? І справді, ця теорія має в собі багато вірного: таких Гльос знаходимо чимало в старих писаннях, особливо в таких, що мали для всіх більше значінє, а для ширшого загалу переставали бути зрозумілими. Але ця теорія не виясняла всего, усувала тільки деякі підрядні труднощі.

Інші вчені, розглядаючи уважно текст різних історичних оповідань старожидівських і бачучи значні різниці в їх стилі, способі представлення і різних деталях, висловлювали теорію, що ті книги зложені з уривків оповідань, легенд, які первісно істнували розрізнено, кожде для себе, а в певнім, пізнійшій часі були зібрані і зложені до купи, і при тім остаточний редактор не зумів чи не захотів зробити з них завершеної цілоти, але полишав у значній мірі їх первісний текст. І ця теорія фрагментів має в собі багато вірного, бож годі залперечити, що в тексті історичних старожидівських книг, який маємо тепер, містять ся уривки різних літературних творів уставлених живцем у текст. Се треба сказати поперед усього про уривки різних поетичних творів, як ось т. зв. пісню Дебори вставлену в книгу Суддів, пісню Міріам і інші фрагменти пісець та приказок в різних історичних книгах. Але й ця теорія не пояснювала всего, ба навіть не пояснювала головню труд-

ности, — подвійних або потрібних реляцій про один і той сам факт з великими відмінами, реляцій нераз уміщених окремо; але частіше вилучених одна в одну, вірш жеми вірш.

В кінці деякі вчені, кладучи в основу спостереження Астриюка про Ягвіста й Ельогіста, зупинили ся на тому, що первісно існувало оповідане про найстаршу жидівську історію, де назва Бога віддана була словом Ельогім. Сей твір був написаний буцім то ще в початках королівства, отже в часі Саула. Півнійше, коли культ Єгови знайшов собі осередок при єрусалимським храмі, сей первісний, ельогістичний твір перероблено і доповнено, так що так званий Ягвіст яко окремих твір не існував ніколи; се був тільки редактор, що перероблював Ельогіста методом систематичних інтерполяцій або вичеркувань.

І ся теорія не усувала всіх трудностей. Зводячи до купи всі уривки старшої, ельогістичної реляції вчені переконали ся, що й вона далеко не одноцільна сама в собі, виявляє різні нескладности, різні руки. Почали приймати кількох Ельогістів, яких писаня були з часом склеєні в одну цілість і аж потім дістали ся в руки Ягвіста. Різні вчені вислювали свій дотеп на те, щоб до безкінця дробити текст біблійних оповідань, добачати різні руки і різні погляди там, де доси тисячі літ привикли люде бачити єдність. Витворено масу детальних теорій і пояснень на кожний уступ, але загублено цілість. В кінці знеохочені тим вічним секціонованем деякі критики, прим. звісний французький гебраїст Моріс Верн, дійшли до погляду, що вся та детальна праця не веде ні до чого і не пояснює нічого, а головню — вона основана на суб'єктивних привидах, на ділі-ж історичні так само як пророчькі і всі иньші старогєбрейські книги виявляють аж за велику єдностайність концепції, всі вони написані і приладжені для потреб церкви, церковного навчання і дисципліни, значить, усі походять із часу повороті Жидів із вавилонської неволі. Дошукувати ся старших жерел у тих пізних, рабінських композициях мало на що придасть ся, бо всі вони напоєні одним єрархічним духом, і коли в них і використано давнійшу історичну, поетичну і законодатну літературу, то все те попереминювано, понерероблювано так, що первісна форма тих писань і їх первісний характер затрачені для нас на віки. Погляди М. Верна важні як перший обяв реакції против занадто одностороннього заглиблення в критичній атомістиці, доведеної до крайностей такими вченими, як Ківен, Вельгавен і їх ученики. Але сумаричні твердження Вернові не могли переконати нікого. Важнійшою була реакція, яка против сеї атомістичної школи повсталала з другого боку. „Не один читач спитає зачудування — писав 1897 р. монахівський семітист Фріц Гоммель, за-

цитувавши результати дослідів школи Вельгавена*), — яким способом могло стати ся, що без вишукання зовсім нових документів у кількох десятиліттях доконала ся така радикальна зміна в поглядах на старий завіт і на роввій старожидівської релігії та історії? І справді не жадні нові пам'ятки, ані написи ані рукописи доконали сеї зміни, та все таки певного рода документи в новім угрупованю а через те і в новім освітленю причинили ся головню до модного тепер способу задивлюваня“. І далі, обговоривши деякі деталі тої новочасної критики і зазначивши реакцію против неї з боку Американця Гріна і англійського ассиріолога Сейса, Гоммель доходить до рішучого висновка: „Правда в тім, що критика жерел у своїм змаганю — розкрити цілу тканину (навіть у розділах, де се по просту зовсім неможливо) вірш за віршом, навіть піввірш за піввіршом, дійшла до повного банкрутства і виходить із зовсім фальшивих преміс“ (ор. cit. ст. 18). Правда, Гоммель не зважає ся разом з Гріном заперечити істнуванє всяких окремих жерел у Пятикнижю і вважати його безпосереднім Мойсеєвим твором; „супроти дослідів цілого XIX-го століття се значило би рішучо посувати ся за далеко“ — додає він (ор. cit. 19), — але про те він обстоєє при тім, що деякі частини Пятикнижя були списані не тільки за часів жидівських королів, не тільки самим Мойсеєм або швидко по його смерті „черпані з доброї мозаїчної традиції“, але рад би впевнити нас, що знаходимо тут відривки ще передмойсеївських писань, навіть писань мало що не самих патріархів.

На яких же основах опирає ся та реакція? Проф. Гоммель ось як характеризує ті нові основи: „Заходить питанє, чи не можна би поспробувати зовсім з иньшого боку і зовсім новими способами здобути докази, що ізраїльська традиція, особливо про час патріархів і Мойсея, не була така непевна, як здає ся супроти поглядів, що панують тепер. Традиція вяже історію Авраама з Вавилонією, Якова і Йосифа з Єгиптом, а Мойсея з Єгиптом і Арабією. Колиб удало при помочи написів і иньших памяток доказати, що бодай часть гебрійської традиції, якої автентичність підпала запереченям, — прастара і тим самим вірна, то ціла сьміла будова сучасної критики Пятикнижя буде позбавлена підвалин“ (ор. cit. 21—21).

З методологічного погляду сей штурм проф. Гоммеля на сучасну критичну школу мав одну сильну і одну слабу сторону. Сильна сторона його була в тім, що справді гріх було історикам-гебреїстам обмежити ся на самих гебрійських жерелах, уміщених у Біблії і затулювати очи на

*) Dr. Fritz Hommel, Die Altisraelitische Überlieferung in inschriftlicher Beleuchtung. München 1897, стр. 8.

богаті здобутки археологічних пошукувань у Єгипті, Вавилонії, Ассирії, Сирії й Арабії. Але слаба сторона Гоммельового штурму була в тім, що він бажав при помочи тих археологічних студій відкинути критичні досліді над Пятикнижжєм, а рівночасно сам, де йому того треба було, мусів приймати здобутки тої критики, сам мусів виступати проти тих апольогетів, які вважали можливим віндікувати повну єдність Пятикнижжя і авторство для нього Мойсея. Як побачимо дальше, здобутки єгиптології та ассиріології, приложені до виясненя старогєбрейської історії, довели до результатів зовсім не таких, як у першій розпалі боротьби думав проф. Гоммель, і не тільки не потвердили автентичности та єдности Пятикнижжя, але пішли в критичнім напрямі ще далеко дальше, ніж школа Вельгавзена, та за те відхилили перед нами бодай крайчик заслони, яка закривала доси реальні події палестинської минувшости.

Певна річ, те, що радили Сейс і Гоммель, не було нічим новим. Уже давно перед тим силкували ся єгиптологи і ассиріологи використати здобутки тих молодих іще дослідів для реконструкції старої історії Ізраєля. Ще 1868 р. вийшла книга Еберса *Aegypten und die Bücher Moses*, а 1872 важна книга Шрадера „*Die Keilinschriften und das alte Testament*“. Але єгиптологія крім деяких дуже загальних культурно-історичних рисів і деяких документів до пізнійшої історії Жидів по часі Соломона не дала для найстаршої жидівської історії жайже нічого; зусиллям єгиптологів не вдалось віднайти напевно ані згадок про Йосифа, що мав бути всевладним губернатором Єгипту, ані про того фараона, що утискав Жидів, ані сліду виходу Жидів із Єгипту і смерти фараона при тій нагоді. Навпаки, географічні досліді над країною Гозен, у якій жили Жиди в єгипетській неволі, доказали, що сего краю не треба шукати в самім властивім Єгипті, але так називала ся південна частина Юдеї, краю Едом і сумежної пустині аж до границь Єгипта. Що найбільше, між літературними плодами старого Єгипту знайдено казку (звісну казку про двох братів, див. мій переклад у книжці Клоустон, народні казки та вигадки, стор. 111—125), в якій оповідаєть ся історія анальогічна з історією спокушуваня Йосифа жінкою Пентефрія. Значить, судячи по аналогії приходилось би й се біблійне оповіданє вважати казкою переміненою на національну легенду.

Далеко богатше було живо з розкопів і студій пороблених на вавилоно-ассирійськїм ґрунті. Не тільки для тих розмірно пізнійших часів, коли жидівські держави входили в постійну стичність з великими державами над Евфратом і Тигром, але й для часів значно ранійших, ба навіть для найстарших мітичних біблійних легенд про сотворенє і потопу сьвіта, про перші народи і їх мандрівки вавилонські написи і архіви дали богаті і несподівані паралелі. І коли для півнійшої історії

Жидів вавилоно-ассирійські написи і документи дали дуже багато цінного, дозволили в значній частині реконструувати хронологію, зрозуміти політичні відносини, то для найстарших жидівських переказів вони мали зразу досить негативне значіння, бо довели вчених до погляду, що ті найстарші жидівські традиції, які ще до недавня вважалися найстаршими традиціями людськості, були копією, і то пізно і тенденційно переробленою копією далеко старших вавилонських легенд та героїчних пісень. Сей погляд в основі своїй без сумніву вірний, але дав привід до невірних здогадів що до часу, коли ці вавилонські традиції могли бути переняті Жидами. Коли се вавилонські традиції — думали історики, -- то найпростійший здогад, що вони були переняті Жидами в часі вавилонської неволі. Таким робом виходило, що здобутки єгипетської і вавилоно-ассирійської археології радше потверджували, ніж збивали здобутки критиків Пятикнижя і їх думку про пізнє зложенє сеї книги, вже по повероті з вавилонської неволі.

Тільки в остатніх десятиліттях XIX в. пороблено зарівно на африканськїм, як і на азиатськїм ґрунті відкриття, що дуже сильно змінили дотеперішні погляди істориків і мусять звернути на нову дорогу також досліди над історичними переказами Жидів. Поперед усього австрійський семітіст Ілязер, перемандрувавши серед величезних трудностей найпустиннійші і недоступні доси Європейцям частини середньої і південної Арабії, привіз із сеї мандрівки масу написів і звісток, які кидають зовсім нове світло на прастару історію не тільки Арабії і сумежної з нею Сирії, але також Вавилона. Ведені рівночасно в південній Вавилонії розкопи встигли прояснити по троха історію сего найстаршого центра людської цивілізації в часі між 3000 — 2000 перед Хр., в часі, коли Вавилон не був ще політичним центром того краю, коли по ріжних містах володіли самостійні королі, семітського і несемітського (сумеро-аккадійського) походження. Сю епоху закінчує арабське завойованє цілої території; арабський король Хаммурабі перший переносить політичний центр до Вавилона і стає ся фундатором першої вавилонської королівської династії. Сей Хаммурабі, або по вавилонськи Хамму-рапальту, „найважнійший володарь Вавилонії“, як називає його Гоммель (op. cit. 41), панував коло р. 2000 перед Хр., а його імя зробилось також дуже важним у історії біблійної критики. Обставини, про які зараз буде мова, дозволили віднайти його імя в Біблії, власне в книзі Битія, дозволили привести його в звязок з праотцем Жидів Авраамом, і се відразу кинуло зовсім нове світло на цілу історію патріархів, на весь характер старожидівських переказів.

Є в книзі Битія один уступ, з яким давнійші коментатори не знали що зробити. Де що в тім уступі свідчить про велику давність, весь

він виглядає мов дуже докладна реляція писана чоловіком близьким до самих подій, в оповіданю повно імен власних і географічних дуже старинної структури тай загалом дуже старих слів, яких нема ніде инде в Пятикнижю. Тай змістом цікавий сей уступ тим, що оповідане про Авраама в рамок чисто семейної історії виходить тут на широку історичну арену і Авраам робить ся великим войовником, який одним смілим ударом рішає долю великого воєнного походу, можна сказати — долю цілої середньої Азії. Задля виємкового значія, яке має сей уступ (Бития гл. XIV) в історії біблійної критики, наведу його тут у дословнім перекладі.

„Стало ся в часі Амрафеля короля Сенаару, Аріока короля Еллясару, Кедорлягомера короля Еляму і Тідегаля короля Гоїм (поганці), що вони почали війну з Берагом королем Содоми і Бірегом королем Гомори і Сінеабом королем Адми і Семеебером королем Себоїм, і з королем Беляга (себто Согара). Всі ті королі злучили ся против долини Сіддім (себто соленого озера). Протягом дванацятьох літ вони підлягали Кедорлягомерови, а тринадцятого року збунтували ся. Та ось чотирнадцятого року Кедорлягомер і королі, що були з ним, прийшли, щоб побити Рефаїтів коло Аштерот-Карнаїм, і Зузітів коло Гам, і Емітів коло Савег-Кіріяїм, і Горітів на їх сегірських горах аж до Ель-Парана, що лежить на самій границі пустині. Потім вони вернули назад до Ген-Мішпата (себто Кадеша) і побили цілу рівнину Амаликитів, а так само й Аморітів, що жили при Гасасон-Тамарі. Тоді король Содоми і король Гомори і король Адми і король Себоїм і король Беляга (себто Согара) рушили походом, щоб звести з ними битву на рівнині Сіддім, з Кедорлягомером королем Еляма і з Тідегалем королем Гоїм і з Амрафелем королем Сенаара і з Аріоком королем Еллясара, чотири королі проти п'ятох. Але рівнина Сіддім була повна асфальтових ям, і королі Содоми й Гоморї, змушені до втеки, попадали в них, а ті, що спасли ся, повтікали в гори. Тоді вони позабирали все добро Содоми і Гомори і всі їх позитки і пішли. Взяли також Лота, братанича Авраамового, і його достатки, і пішли геть. Бо він жив у Содомі. А один утікач приніс сю звістку Авраамови Гебрейцеві, що жив близько дубів Мамера Аморейця, брата Есколя і Гамера, що були союзниками Авраамовими. Коли Авраам довідав ся, що його свояка взяли в неволю, він з поспіхом позбирав своїх людей, невольників уроджених у його домі, числом 318, і погнав за ними аж до Дана, і поночі напав на них із ріжних боків, він і його люди, і побив їх, і гонив їх аж до Гоби, що лежить на північ від Дамаску. І відібрав усі достатки, відібрав також Лота свого свояка і все його добро, а також жінок і всіх людей. Тоді король Содоми вийшов напротив него на рівнину Савег

(се єсть Рівнина Короля), коли він вертав побивши Кедорлягомера і королів його союзників. (І Мелхіседек король Салему приніс хліб і вино [він був жертвом найвисшого Бога] і благословив його мовлячи: „Благословенний будь Аврааме найвисшим Богом, творцем неба і землі! і най буде благословенний найвисший Бог, що віддав тобі в руки твоїх ворогів!“ І він дав йому десятину всего). І король Содоми мовив до Авраама: „Віддай мені людей, а візьми собі достатки“. Але Авраам відповів королеві Содоми: „Підношу свою руку до Предвічного, пайвисшого Бога, Творця неба і землі: не візьму нічого з того, що твоє, ані одної нитки, ані одного ремінця від постела, щоб ти не говорив: се я збогатив Авраама. Нічого не візьму собі крім того, що з'їли мої люди, а також части тих людей, що були прилучили ся до мене: Гамера, Есколя і Мамера; вони візьмуть свою часть“.

Як сказано, деякі коментатори бачили в тім оповіданю документ старезної давнини, значно давнійший від часів Мойсея і жидівського завойованя Палестини. Але нинші справедливо підносили ріжні недорічності в оповіданю. Прим. Авраам гонить за Кедорлягомером аж до місцевости Дан, хоча ся місцевість, так названа від одного з синів Яковових, а властиво від одного жидівського покоління, повстала аж геть пізніше по завойованю Палестини Жидами. Те саме треба сказати про племя Амаликитів, що по оповіданю Біблії повстало від Ісава, одного в Авраамових унуків. Географічні назви, на скільки можна було сконстатувати їх ідентичність, виявляли в поході Кедорлягомера цілковите безглузде: чотири королі найбільшої тоді культурної держави йдуть походом на п'ятох короліків малесеньких гвізд в околиці теперішнього Мертвого моря, значить на область, що займала ледво кільканацять миль простору; вони переходять цілу Палестину від півночп вдовж і півперек, доходять майже аж до Червоного моря (Ель Парам) і не осмілюють ся вдарити на своїх противників, поки ті самі не вишли їм на зустріч¹). Ті недорічності (поминаючи вже очевидно пізнійшу і з очевидною тенденцією єрусалимсько-гієратичною вложену вставку про Мелхіседека) змусили критиків признати сю главу відривком якогось оповіданя, що первісно не належало ані до Ельогіста, ані до Ягвіста; по думці Райса Ягвіст перший, знайшовши його вже готове, всунув його до свого оповіданя. Ще 1869 р. Нельдеке вважав се оповіданє пізним фабрикатом, хоч усе таки вложеним перед вавилонською руїною (див. *Notiz über die bibl. u. assyrisch. Geographie*, стр. 161); за те орієнталіст Едвард Маср 1884 р. рішучо заявляє, що Бития гл. XIV — одна з найпізнійших частин Пятикнижя, вложена якимсь Жидом, що служачи при храмі міг здобути собі докладну відомість про історію Кедорляго-

¹) Див. розбір сего уступу Ed. Reuss, *La Bible*, т. I. 1879, стр. 346—350.

мера, та приплів її зовсім неісторично до Авраама (див. Ed. Meyer, *Geschichte des Alterthums*, Stuttgart 1884, т. I. §. 136). Тимчасом нововіднайдені клинові написи показують, що справді коло р. 2000 перед Хр. був такий час, що королі Еляму мали зверхність над Вавилоном, що один із тих королів Кудурдугмаль (званий також Кудурнугмар, Кудур-люгмар або Кудур-люгмаль) кілька разів нападав на Вавилонію, що сучасниками його були Ірі-Аку король Лярсі, Туд-хуля і згаданий уже Хаммурабі. Нема ніякого сумніву, що Кудур-люгмаль, король Еляму, се власне згаданий у Біблії Кедорлягомер, що Ірі-Аку з Лярсі — се біблійний Аріох із Еллясару, а Тудхуля — се Тідегаль прозваний у Біблії королем Гоїм, а в клинових написах якимсь троха подібним, але не виразним придатком (Газа чи Гуті). А в таким разі була ясна річ, що біблійний Амрафелъ король Сенаару — не хто инший, як власне вавилонський Хаммурабі, званий по вавилонськи також Аммуранальту. — І політична ситуація змальована в Біблії досить вірно: був такий час, коли Елям справді мав верховодство над Вавилоном; заховались навіть значні уривки героїчної пісні про напад Кудур-люгмара на Вавилон, проте, як вавилонський король тільки чудом уратував ся в храмі і як Кудур-люгмар пограбував храми в Вавилоні і сусідній Борвіппі. І на тім кінець. Звістки про похід Кудур-люгмара і його союзників над Мертве море нема ніякої, ані тим менше звістки про побите сих, будь що будь сильних володарів малесенькою жмінкою зложеною з 318 людей. Опіраючись на самі старинности форм вавилонських імен власних, які в пізнійших ассирийських хроніках були більше-менше змодернізовані, Гоммель твердить, що гебрейська реляція мусіла бути перекладом із якогось незвісного нам вавилонського оповідання про далекий похід і побите Кудур-Люгмара і що вона мусіла бути перекладена на гебрейську мову не пізнійше, як перед завойованєм Палестини Жидами, значить в часі Мойсея, „бо пізнійше ледви чи були в Палестині писарі, що володіли б вавилонською мовою“ (ор. cit. 192, 201.) „Зрозуміємо тепер — пише проф. Гоммель — як власне ся 14-та глава Битія зробила ся боввим окликом двох головних напрямів старозавітного досліду. Далеко більше від чисто літературного питання, чи тзв. ерейський кодекс є найстаршим, чи найпізнішим жерелом Пятикнижя, але поперед усього ціле розумінє історії розділює старозавітну теологію на два великі непримирені табори. Автентичність одного оповідання, як отсе наше, містить у собі вповні убійчу критику модних тепер поглядів на віригідність староівраельської традиції самої в собі. От тим то власне отся глава на завсігди буде каменем спотику для таких учених, що не хочуть признати автентичною ані одної стрічки Мойсеевої, навіть декальога і благословенства;

усунути сей камінь усякими можливими способами буде і зістане їх горячим, але безуспішним зусилєм“.

Не перший раз в часі своєї наукової кар'єри виступив проф. Гоммель з такими сангвінічними надіями на поспішно умотивовану, але далеко не вповні випробовану теорію, і не перший раз мусів дізнати розчарованя. Лишаючи на боці те, що щоб доказати автентичність епізоду з Мелхіседеком, він мусів поробити значні і ледви чи оправдані поправки в біблійнім тексті, все таки лишив ся той нещасний Дан — крайня місцевість північної Палестини на дорозі до Дамаску, де буцім то Авраам допав Кедорлягомера, а ся місцевість не могла існувати не то що за часів Авраама, але й за часів Мойсея, бо повстала аж геть пізніше, наслідком переселеня племені Данового з над моря в сі гористі сторони (див. про се Судії гл. XVIII). Можна признати Гоммелеви рацию хіба в тім, що ся глава не могла бути написана в часі жидівської неволі в Вавилоні; але відси аж до твердження повної автентичности цілого оповіданя, до прийнятя якоїсь майже сучасної подіям єрусалимської реляції, перекладеної потім Мойсеєм на жидівську мову, як сього хоче Гоммель, ще дуже далеко.

Майже рівночасно з книжкою Гоммеля вийшли в Липську два невеличкі зошити праці, що мала становити зворот у дослідах старождівської традиції, а може й усеї старинної історіографії. Се була праця Едварда Штукена „Astralmythen der Hebräer, Babylonier und Aegypter“ (1 вип. Abraham вид. 1896, 2 вип. Lot 1897). Штукен — звісний асиріолог, і поглянув на старождівські традиції з погляду зовсім відмінного від школи Вельгавзена, але не менше відмінного також від того, чого від асиріології надіяс ся Гоммель. Свою першу розвідку він без ніякої передмови, без ніякого ваганя зачинає словами: „Оповіданя про Авраама основані на двох вавилонських жерелах: на легенді про Етану і на легенді про вступлене Істари до пекла“ (Astralmythen I, 1). — І далі йде детальне порівнянє, де жидівська історія патріархів трактує ся зовсім на рівні з космогонічними і астральними легендами Вавилонців, Єгиптян, Греків, Германців і Фінів. І дальше в обох зошитах деталі, цитати, порівняня, і ніяких узагальнень, ніяких широких теорій, що найбільше декуди запитаня. І кінчить ся запитанєм: „Може мені вдало ся своїми запитанями вяснити символізм тих оповідань?“ (E. Stucken, op. cit. II, 125). Штукен заповів дальші студії над Ісавом, Яковом і Мойсейем. Чи вони вийшли — не знаю, та вже ся заповідь показує ясно, що для него не тільки всі патріархи, але й Мойсей — мітичні фігури і то не виключно жидівські, а вавилонські, зрештою основою своєю зближені до мітичних фігур єгипетських, грецьких і иньших. Очевидно, про історичність тих фігур у Штукена нема ані мови.

Щоб зрозуміти хід думок, що були основою сеї студії, треба згадати про інші відкриття і здобутки новочасних дослідів на полі найдавнішої історії людської цивілізації. До таких здобутків належить поперед усього той погляд, що власне Вавилонія з хвилею приходу над Евфрат племена Сумеро-Аккадців і змішавя їх з туземними семітськими племенами зробила ся першим огнищем інтензивної культури, відки розходили ся на різні сторони, до Індії й до Єгипту, до Арабії і на північ, початки рільництва, будівництва, штуки, а головню знанє письма. Виказанє основної єдності найстаршої культури, одного кореня письма і будівництва в Вавилонії, Єгипті, Арабії і заселеній арабським племенем Фенікії належить до найважніших здобутків новою часної історіографії. Нема сумніву, що згодом з тими здобутками переходили з краю до краю також основні віруваня і легенди, які знаходили систематичне плеканє при певних великих храмах, що були заравом школами і центрами освіти.

Та коли сей здобуток поки що зістаєть ся теорією, що хоч поясняє багато фактів, то все таки в природи річи не може бутн потверджена документально, то остатні роки XIX віку дали відкритє, що кинуло несподіванє сьвітло на становище вавилонської мови в далеко пізнійших часах. В долишно-єгипетським селі Тель-ель Амарна знайдено в 1890 р. при розкопуваню старих руїн кільканацять деревляних скринь повних глиняних табличок покритих звісним вавилонським клиновим письмом. Тих табличок було звис 300. Відчитавши їх учені переконали ся, що мають перед собою не більше й не менше, як королівській архів двох єгипетських володарів із тєв. середнього царства, з XVIII династії, Аменготєпа III і його сина Амен-готєпа IV, на якому й скінчила ся та династия. Захований у Тель-ель Амарні архів містить дипломатичну кореспонденцію тих королів з ріжними державами західної Азії: Вавлонії, де тоді панували королі Кадашман-Бель і Бурнабуріяш, Ассирії, де володів Ашурубалїт, з володарем краю Мітанї, краю Аляшїя і т. п. Та головню частину кореспонденції творять листи, реляції та доноси князьків фенікійських та палестинських, що признавали себе підданими єгипетського фараона, слали йому дарунки, доносили про всякі важні політичні новини, а головню, просили раз у раз підмоги супроти нападів ріжних неспокійних сусідів. У тій кореспонденції виявило ся нараз те, чоґо перед тим ніхто не надїяв ся: що ще коло р. 1400 перед Хр. вавилонський язик у цілій передній Азії був, так сказати, загальним, дипломатичним, що той язик і його письмо були звісні і в Єгипті, значить, ще й тоді культурний звязок між найріжнійшими племенами передньої Азії був далеко живіший, ніж ми перед тим могли догадувати ся. А другє — ті листи вияснили нам політичний і племінний стан Палестини

власне в такому часі, який по біблійній хронології можна би схарактеризувати як час Ісуса Навина, то б то час самого початку завойовання Палестини Жидами.

Як же представляє ся образ сего краю в світлі сего архіва? Вже перед тим, із єгипетських жерел було звісно, що Палестина належала тоді до Єгипту, завойована ще першими королями XVIII-ої династії безпосередно по прогнанню Гиксосів із Єгипта. Але давніша слава Рамзеса та Тутмосіса погасла; єгипетська зверхність, не піддержувана силою оружя, зробила ся більш або менше титулярною. В різних містах Палестини і південної Сирії сидять майже зовсім самостійні воєводи, ніби то намістники фараона, на ділі ж самовладні князьки. Вони воюють одні з одними, інтригують при єгипетським дворі одні против одних, підлизують ся фараонові, та крім запевнень і обіцянок не одержують від нього нічого. А тимчасом на Палестину насувають ся з різних боків ворожі сили: з півночі Хетти, а зі сходу якісь Хабірі. Сі Хабірі, в яких по всякій правдоподібности треба бачити власне Гебрейців — се племя воєнне, на пів кочове. Воно виступає в різних відносинах до місцевої людности і місцевих зверхників. Занявши деякі сильні позиції в східній Палестині, Хабірі помаху посувають ся до Йордану. Вони наймають ся як зтяжні вояки до одних князьків, щоб воювати иньших, виступають супроти місцевої людности як розбійники і грабіжники і загалом чинять не мало клопоту єгипетським властям. Коли зважимо, що в старожидівських історичних книгах маємо двояку традицію про завойоване Жидами Палестини: одну в книзі Ісуса Навина, де говорить ся про нагле, повне завойоване всего краю, при вигублені всіх тубольців і нове заселенє краю поділеного жеребом між поодинокі покоління, — а другу в книзі Судив, де говорить ся про повільне, довго і з ріжним щастєм ведене і ніколи не довершене завойовуване краю, про пересуване одних поколінь у ріжні місця (переселенє Дана), а навіть про межиплеменні війни (знищенє племені Веніамінового) та мішанє Жидів з Кананейцями, то очевидно амарненський архів потверджує радше сю другу традицію, як сього зрештою й можна було надіяти ся по аналогії з многими иньшими подібними переселеннями цілих народів.

Та амарненський архів відслонив нам іще одну, так само несподівану річ. Палестинські князьки та намістники пишуть до фараона звичайно дуже поганою, нечистою вавилонською мовою: вони підмішують її часто місцевими хананейськими словами, зазначаючи при кождім таким слові звичайно його невавилонський характер, або даючи навіть обік него вавилонський синонім. Із сего можна виробити собі яке-таке понятє про мову Кананейців перед гебрейським завойованєм. На своє диво спостерегли вчені, що ся мова майже зовсім схожа з найстаршою гебрей-

ською мовою. Відси й пішла теорія, що Кананейці, що жили в Палестині перед приходом Гебреїв, говорили властиво тою мовою, яка потім стала звати ся гебрейською; натомість Гебреї, племя арабське, говорили якимсь арабським діалектом, але осівши в Палестині і змішавши ся з місцевою оселеною, рільничою людністю, звичаєм усіх низше цивілізованих кочовників у таких випадках прийняли цивілізацію й мову підбитого народа.

Отсе ті найважніші відкриття, що в остатніх роках значно посунули наперед наше знанє початків національної історії Жидів. На їх підставі можемо догадувати ся, що Жиди прийшли до Палестини хоч кочовниками, але зовсім не диким народом, а навпаки, так як і иньші арабські племена, обізнаним із деякими вмілостями, віруваннями та традиціями Вавилонян та Єгиптян. Можемо догадувати ся далі, що осівши в Палестині вони довго ще, сотки літ не затратили вмілости читати й писати по вавилонськи і мали стичність з вавилонськими релігійними та культурними центрами. Те саме певно треба сказати й про їх зносини з Єгиптом, хоча певно, завойовавши Палестину вони зірвали титулярну залежність від Єгипту, яку піддержували, часто в своїх династичних інтересах, давнійші князьки.

Тепер ми зрозуміємо можливість сьмілих гіпотез Штукена, про які висше була згадка. Ширше мотивоване і систематичний виклад тих поглядів дав берлінський асиріолог, видавець і коментатор амарненського архіву Гуго Вінклер у своїй двотомовій праці „Geschichte Israels in Einzeldarstellungen“ (Липськ 1895 і 1900). Властиво важний тут для нас другий том сеї праці, написаний уже під впливом Штукена. Уже в першій томі автор висловив був думку, що всі історичні оповідання біблійні були зложені під впливом релігійної легенди (стор. 34—36); другий том увесь посвячений тій легенді, з якої під впливом Штукена робить ся вже астральний міт і якої сліди Вінклер показує не лише на Авраамі, Якові, Лоті, Мойсею, Ісусі Навині, але також на всіх судиях, Саулї, Давиді і Соломоні. Основні погляди, з яких він розглядає старожидівськи легенди, висловлені в кінцевім розділі його книжки, і я подам відси деякі виписки. По думці Вінклера для зрозуміння старинної історіографії — не тільки жидівської, але загалом усеї — не вистарчають до-теперішні методи — ані правовірна, ані раціоналістична. Ми мусимо поперед усього зрозуміти старо-орієнтальний світогляд, з якого виплила, яким наскривь пронята була вся стародавня історіографія аж до дуже пізних часів. Сей світогляд був оснований на обсервації обігу тіл небесних, на астрології і на тій пануючій вірі, що все, що діє ся в світі, на землі, між людьми — се тільки рефлекс того, що діє ся на зорянім небі. Основа небесного ладу — гармонія, періодична поява певних явищ, певних чисел, як ось 2 (день і ніч, сонце і місяць, зверхній і до-

лішній світ), 3 (сонце місяць і Венера, три тіла небесні, що панують у зодіаку; їм відповідають на землі небо, повітря і вода, північне, зворотникове і південне небо), 4 (чотири фази місяця і Венери, чотири пори року, чотири головні планети: Юпітер-Мардук, Марс-Нініб, Меркурій-Небо, Сатурн-Нергаль), 5 (число елементів: етер, огонь, вода, повітря, земля, які й представляювано тзв. пентаграмою jako символом усього світа, число планет [з дочисленем землі], число кольорів веселки і т. и), 6 (число первісних місяців по 60 день, відповідних сонцю, місяцю, Марсови, Меркурієви, Юпітерові і Венері — на стільки місяців ділили рік ще старі Римляне, про се свідчать назви перших 6 місяців), 7 (число планет з доданем сонця і місяця, число відповідних їм двів у тижні), 12 (число місячних оборотів, отже число місяців у році і число знаків у зодіаку). Се були основні числа вавилонської сексагезимальної системи, цілком опертої на астрології. Але на астрології була основана також хронологія Вавилонців і Ассирійців, нею забарвлена вся їх історіографія. Бо коли з одного боку всі появи небесного світа були представлені відповідними мітичними легендами (прим. Близнюки, два брати, що ніколи не можуть бути разом, місяць — герой, що молодо гине (паде в яму) та відти по якімсь часі виходить у новім блиску, сонце — герой, що вибирає ся в далеку дорогу і поборовши великі труднощі вертає назад і т. д.), то з другого боку всі королі вважали ся богами і на них переносено з часом божеські легенди. Таким робом перший король мусів відповідати тому небесному тілу, що почипало рік, другий тому, що наступало по нїм у астрологічнім реєстрі і через те їх історія мусіла в більшій або меншій мірі одержати підмальоване відповідне до мітологічних переказів звязаних з таним тілом небесним.

Звісно одн., що зодіакальний пояс звільна пересуває ся з права на ліво. Сконстатовано, що ассирійські хронологічні реєстри, укладані в 8 віці перед нашою ерою, мають основою такий круг року, при якому сонце в день весняного рівноденя стояло в знаку Барана. Тимчасом найстарші вавилонські хронологічні реєстри були уложені в такім часі, коли весняне сонце стояло в знаку Близнюків, знач. о два знаки на зад, себ то коло 6000—3000 літ перед нашою ерою. Тій ері відповідає як перший жидівський національний герой Авраам, герой-місяць, бо знакови Близнюків відповідає в астрологічнім реєстрі місяць, а властиво оба паристі тіла — місяць і сонце. І ось на Авраама перенесено мітичні легенди про місяць — вавилонське божество Сін: у него єсть близнюк — близький свояк Лот, з яким він не може бути в купі; він увільняє його з неволі і не хоче ніякої плати за свій труд; у него є жінка-сестра Сара, що відповідає вавилонській Ашері-Істарі і т. д. Та коли в вавилонським астрологічнім реєстрі на другім місці стоїть Шамаш-Сонце

і відповідний йому знак Рака, то жидівська легенда починає знов від місяця-Ісаака, що був копією Авраама і відповідає пізнішому літочисленню (від 3000—1000 літ перед Хр.), коли весняне сонце стояло в знаку Бика. І ще й третій раз бачимо новий початок круга, бо Яков також відповідає місяцеві, але вже в пізнішій ері, коли сонце весною сходить в знаку Барана. От тим то аж його син Йосиф відповідає другому в ряді тілу небесному — Сонцю, і на нього перенесено вавилонські легенди про Таммуца — зимове сонце; його кидають у яму, він терпить неволю в південній стороні (первісно Мусрі, пізніше через непорозуміння перероблено на Місраїм — Єгипет), та там же він піднімаєть ся в новій славі. Дальший герой — Мойсей — теж сонце, що повертає в далекого краю, але доходить тільки до меж Палестини, се б то до весняного рівнодення; теж сонце — Ісус Навин; він продовжує і завершує дорогу розпочату Мойсеєм — се літнє, побідне сонце. Що його названо сином Нуна — се назва взята живцем із вавилонської астрології. Нун — риба; літнє сонце тоді сходило в знаку Риби. І ще раз починає ся круг на ново: перший король Саул — се знов місяць, Давид — се Сонце, навіть назва його відповідає вавилонському соняшному божеству Дод; Соломон, котрого імя відповідає вавилонському божеству Шальман або Шелем — заходяче сонце і т. д. Та не досить сего. Вінклер показує, як різні жерела, в яких зложені жидівські історичні книги, повстаючи серед різних обставин і в різних часах (Ельогіст у північній Ізраїлі, а Єговіст у Юдеї) переробляли первісні традиції відповідно до династичних потреб, як пр. Авраам, первісно локалізований у північній Палестині над озером Хуле, у Ягвіста робить ся жильцем Гебруну; як давніші легенди для догоди політиці роблять ся пізнішими (прим. Ізраель — символ цілого гебрейського народу, робить ся батьком, отже предком Йосифа, що виявляє в собі символ союзу північно-жидівських племен, хоча на ділі той північний союз (під проводом племені Ефраїма) був давніший, ніж союз цілого Ізраеля, dokonаний тільки Давидом).

„А все таки — пише при кінці Вінклер — значило б се не розуміти сути сеї системи, коли б ми хотіли все одягнене в мітологічно-астрологічний плащ жужмом відкинути як неісторичне. Певна річ, сконстатоване такого способу оповідання може нераз дуже утруднити питане про віродостойність фактів загалом і в подрібностях, бо всякий легко буде склонний уважати зовсім неісторичним те, що оповідаєть ся в мітологічній формі. Та про те таке поступуванє було би грубою помилкою“. По думці проф. Вінклера сконстатоване такого способу розуміння і оповідання в старовину ще зовсім не рішає питання про історичність самих фактів. Аджеж подібні мітологічні деталі оповідають старинні історички також про особи зовсім історичні: прим. Кира, Ксеркса, Оле-

ксандра Македонського, а в римській історії не тільки про перших королів, але про Пірра і багато інших. Героїзоване і обожане королів — дуже давній звичай. Уже давно звернено увагу, що назви многих найстарших вавилонських королів, особливо з тзв. арабсько-канаанітських династій пишуться з знаком на переді, який означає бога. Геродотові оповідання про Кира, наскривь мітичні, доказують, що Перси, сучасні Геродотові, вже перенесли були на сего свого першого короля цілий цикл астральних легенд. Той сам процес відбувався з Олександром Македонським ще за його життя. Се не значить, щоб творці тих легенд видумували особи і факти; се значить тільки, що на готові особи і факти вони вміли наизувати готові вже легендарно-мітичні форми, які нерозривно [в'язалися тою астрологічною темою, до якої підходила дана особа.

Як бачимо з сих виводів, у книгах Штукена, Вінклера, Мікке і інших, що йдуть сими слідами, відживає на ново, бачилось би, давня мітологічна школа Грімма-Мангарда. Знов починається давнє і давно закинене витолковуванє найрізнішх історичних і поетичних явищ астральними рухами і появами. Правда, сим разом прихильники сеї школи розпоряжають безмірно богатшим і глубше розробленим матеріалом, черпають із самого первісного жерела — із вавилонської астрології. Та все таки читаючи їх праці, нам здається, що їх висновки і спекуляції троха за скороспішні. Про вавилонську астрологію, мітологію, культ, легенди і церковну організацію ми знаємо поки що ще дуже мало; те, що доси відчитано і опубліковано з великих без сумніву скарбів вавилоно-ассирійського письменства, таке ще дрібне, непевне і уривчасте, що на широкі узагальненя і перевероти в роді Вінклерового ще мабуть не прийшла пора. Дятого не можучи заперечити великої талановитости і бистроумности тих учених і пожитку їх праць, що дають імпульс до нових студий і до ревізії утертих доси поглядів, ми добре зробимо, коли що до їх результатів будемо держати ся в резерві. Се тільки перші, але далеко ще не остатні слова молодіи поки що науки.

Др. Ів. Франко.

БІБЛІОГРАФІЯ

(рецензії й справоздання).

Археологическая летопись Южной России, т. II—1900, составлена под редакцией Н. Ф. Бѣляшевскаго К., 1900, ст. VIII+238.

З енергією, вартою всякої похвали, д. Біляшевський, неважаючи на всі труднощі й перепони, веде далі свою часопись, що — до річи сказавши, стала одинокою в Росії, від коли, в минулім році, перестали виходити московські Археологическія Извѣстія. Девідерати, висловлені нами з нагоди I тома (Записки т. XXXVII), прийшло ся-б повторити й з нагоди сього другого, але редактор, очевидно, робить — що може, і годі йому з сього боку робити закид; можна побажати тільки, щоб його змагання були енергічніше підперті всіми інтересованими археологією в російській Україні й тим полекшене йому було далше веденне сього користного видання; а то до тепер круг помічників і співробітників, як видно, надто малий!

М. Г.

Věstnik Slovanských starožitností — Indicateur des travaux relatifs à l'antiquité slave. Vydava Dr. L. Niederle, Прага, вип. III, 1899, ст. 84+42, вип. IV, 1900, ст. 96.

Судячи по вказаням на окладинці IV вип. інституціям, які підпомагають се видавництво, з материяльного боку воно стало на ноги: його субвенціонують академії наук петербурська й пражька й австрійське міністерство освіти. З внутрішнього боку піднесемо той поступ, що редакція стала на становищі рівноправности, і між иньшими словянськими мовами дала місце нарешті й українсько-руській (рецензія гра Кордуби на мою Історію України-Руси т. I, в III вип., два мої

автореферати — про Антів і Хорватів — в Записок т. XXXII). Що до змісту, то насамперед зазначимо, що редакція, як то ми й предвиділи, під натиском самої річи, мусила відступити від хронологічного порядку, і в остатнім випуску обговорює в суміш видання з р. 1899 — 1900, і деякі давнійші (навіть досить передавнені, як I вип. Книги для читенія по історії средн. вѣковъ). Добру волю редакції до дальшого поліпшення треба певно признати, але також і те — що ще до відповідного упорядкованя сеї часописи, при її широкій програмі, лишаєть ся багато роботи. Поділ на відділи неповні систематичний. Єсть значні прогалини в літературі, як з другого боку все ще стрічають ся річи, що до сеї часописи зовсім не належать — як нпр. книжка Кочнева про Якутів (Ш, ст. 41). Багато номерів все ще зістаєть ся при самих титулах; багато відзивів, без перевірки, береть ся з других рук, і то часом про видання досить важні; брак компетентних рецензентів в деяких галузях дає себе ще сильно відчувати (нпр. в III вип. Історія права русекаго народа Загоскіна проголошуєть ся „монументальним твором“!); взагалі організація роботи все ще слаба дуже. Все се, повторяю, не дивує при такій програмі, яку собі зачеркнув ш. редактор; при пильній праці видавництво наладило ся-б. Але ш. редактор, замість поглибити й поліпшити виданне в теперішніх границях, розширяє його: на далі часопись має стати переглядом літератури до словянської археології, історії, фіольології й етнографії, і з такою розширеною програмою будуть виходити дальші випуски (ще з тим розширеним змістом ми не бачили їх). Бажаємо успіху сьому пляну, але ненароком підносить ся гадка — чи не за сьміло, не опанувавши вповні вузшої програми, так значно її розширяти? З рештою, як то кажуть, праця поконує все!

М. Г.

Собрание Б. Н. и В. И. Ханенко — Collection B. Khanenko. Древности Приднѣпровья — Antiquités de la region du Dnièpre, вип. I—III, К., 1899—900, 4°.

Під таким титулом почала виходити в Києві опись музея Бориса Ханенка; досі маємо три зошити сеї публікації й вони дають понятє про значний науковий інтерес сеї колекції.

Д. Ханенко приймає класифікацію памяток Нідерле: памятки передісторичні, з часів перед великим рухом народів, з великого руху і пізнійших часів аж до заведення християнства; відповідно до того ділить він материял і в своїй публікації. В I зошиті, найменшій з усіх (ст. 15+12 табл.), описують ся предмети кам'яної й бронзової культури. На жаль, при багатьох предметах не вказано місця й обставин нахідки, або вказано занадто загально (Київська губ., Катеринославська губ., і т. и.);

було б пожадано, аби замість вступних оглядів видавець розширив такі спеціальні вказівки. З опублікування предметів інтересна сокірка з політерованого каменя, в формі бронзового келека (з Винницького пов., III, ч. 55), глиняні фігурки й орнаментовані (дуже подібні до подільських, з розкопок Осовського) горнці з розкопок Хвойки з Києва й околиць Трипілля (подекуди без докладних вказівок місця — табл. VI—VIII), досить велика колекція бронзи (таб. X—XII) і особливо дуже інтересна, можна сказати — перша в тім роді — колекція інструментів з міді (таб. X, ч. 1—8): 7 сокірок, 2 серпи, 2 списи, 1 долото — головно з київського побережя Дніпра — знову місця вказані дуже недокладно; ся недокладність ще більша при предметах бронзових, і вона в дуже значній мірі уймає вартости в публікації. Треба також жалувати, що видавець нічого не каже, чи металь предметів, описаних у нього як мідяні, був аналізований хемічно і які були результати сеї аналізи — в сій справі се дуже важно.

Два дальші випуски (ст. 44+37 табл., ст. 31+10+табл. 38—63) присвячені старинностям т. зв. скитсько-сарматським і творять одну цілість: випуск третій описує предмети, що прийшли в колекцію д. Х. пізнійше або аналогічні предмети з інших колекцій. Поділяють ся вони всі на дві категорії: предмети з певних розкопок і предмети з різних місць, куплених від антикварів. Перше місце належить тут могилам з над Сули, розкопаним в 1897—9 рр. д. Мазараки (в вип. II і III), з дуже богатими характерними находками, аналогічними з т. зв. скитсько-сарматськими могилами коло Дніпрових порогів; аналогічні, але бідніші предметами могили з Черкаського й Чагіринського повіта. Видавець подає на початку кожного випуска короткі описи розкопок, а потім особно каталоґ предметів як поясненне до таблиць; описи розкопок, хоч короткі, переважно досить докладні (дуже загальні, без докладного означення предметів, описи на с. 11—13 в вип. II), але користувати ся ними тим трудно, що предмети з певної розкопки подані не разом, а в суміш, склясифіковані видавцем і в такій системі подані на таблицях, отже приходить ся поодинокі предмети шукати, і то часом з значними трудностями, по різних таблицях, і вражінне цілости пропадає. Приналежність деяких предметів при тім зістає ся неясною. Для предметів, що не належать до описаних розкопок, видавець вказує місця, але занадто загально, без всяких ближших пояснень. З поза колекції д. Ханенка описані тут збірки І. Линниченка і Е. Зноско-Боровского; на жаль про обставини находок предметів сеї остатньої колекції нема ніяких вказівок, хоч пок. збирач, здаєть ся, вів досить докладні записи. Деякі з предметів, на мій погляд, хибно зачислені до „скитсько-сарматської“ культури (хоч би в конвенціональнім розумінню), такі нпр. предмети ч. 465 і 466 на табл. XLVII, або й 455^б і 460^б на табл. XLVI (з кол. Линниченка).

На дальший (IV) випуск видавець заповідає предмети в часів руху народів; ще більший інтерес для нас матиме публікація предметів староруської культури й штуки, котрими колекція Ханенка дуже богата. Пожадати тільки, аби деякі хибні дотеперішніх випусків були усунені в дальших: аби видавець давав можливо як найдокладніші вказівки про місце й обставини нахідки кожного предмета, і ґрупував їх не по категоріям і родам предметам, а відповідно до спільности їх нахідки й місцевого походження. Для деяких предметів треба би заступити фототипичний спосіб репродукції рисунками. Се все побільшить наукову вартість публікації д. Ханенка й поставить її між найважнішими для історії нашої культури й штуки виданнями. *М. Грушевський.*

С. Гамченко — Древній поселокъ и могильникъ въ урочищѣ Стуга (близь с. Студеницы Житомирскаго уѣзда Волынской губ.) (Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора лѣтописца, кн. XIII ст. 1—93).

В серпни й вересни 1899 р. С. Гамченко студіював могильну ґрупу й давнє село на острові, що чинить річка в урочищу „Стуга“, біля с. Студениці, на межі Житомирського та Радомишльського нов., 18 вер. від Житомира. З предметів знайдених в могилах і в селі, показало ся, що могильна ґрупа була цвинтарем села. В ній було коло 30 могил, із них роскопано половину. В кожній могилі знайдено один або кілька похоронів; коли було кілька похоронів, то були похоронені мущина, женщина і діти (очевидно, могили були родинні, і хоронено небіжчиків ріжного часу). Місце похорону було по більшій часті нижше поверхні землі, рідко на поверхні, а в однім разі висше поверхні в насипі. Небіжчиків кладено в домовини — чотирокутні, дубові скриньки, а пводі в дубові колоди, випалені в середині. Скриньки збито залізними або деревляними кілками й иноді зверху побілено вапном. Скелети лежать на сині, головами на захід, із певними невеличкими відхилами на північ і південь в поодиноких разях; руки зложені або на грудях або на крижах. Викопані в тих могилах черепи і декотрі кости післано московському професору А. Богданову задля антропологічних дослідів, але смерть сього вченого не дала йому зробити їх. В кождому похороні знаходили вуголь (се або останки обрядового огнища, що спалювано на гробі, або накидане з боку вугле на спомин такого обрядового огнища), черепки (в декотрих разях з органічним перегноем, може страви) і перепалена глина (мабуть із домашніх огнищ). Річи, що знаходять ся в могилах і в селі, доказують, що там жили люде бідні, спокійні, осілі. Знайдено там предмети домашнього життя: залізні ножики, ножиці, цвяхи й рибальські гачки, камінні вироби (жорна й кусники

рожевого кварцита), прикраси зо срібла (намисто і перстінь незльотованій) і скла (бранзолети). На думку дослідника, географічне становище сего стародавнього села вказує, що його мешканці належать до племені Древлян, а по характеру срібних прикрас треба покласти час існування сего села в VII—IX ст. по Р. Хр. До статі додано докладний дневник роскопок і 2 пляни місцевости.

Ю. С.

Ю. Кулаковській — Аланы по свѣдѣніямъ классическихъ и византийскихъ писателей (ibid. т. XIII, с. 94—69).

Вважаючи Алянів одним із сарматських племен іранської галузи арийської раси, автор зразу говорить про Сарматів і Скитів по звісткам класичних писателів, а потім крок за кроком слідить за звістками давніх писателів про Алян. По історичним звісткам се племя появило ся в-перше за Нерона, і жило зразу в прикавказьких сторонах — у північних передгір'ях середнього Кавказа та в степових просторах до берегів Меотиди й ріки Танаїса; звідси вони робили грабівничі напади на азиатські сторони; так у 72 р. по Р. Хр. вони напали на Вірмецію та Мідію, по свідощтву Йосифа Флявія, й повторили сей напад у 133 р. В кінці II ст. рух Готів розділив Алянів, частина їх появляє ся після того в Криму і в придунайських сторонах і тут вони входять у конфлікти з римською державою. В кінці IV ст. Алянів втяг в рух історичних подій напад Гунів, вони перші почули силу сих нових зайд, піддали ся їм і яко такі-ж самі степові кочівники як Гуни пристали до них, брали безпосередню участь в дальших завойованях Гунів, а потому рушили на захід Європи. В початку V ст. частина Алянів виемігрувала з степів середнього Дуная в Галлію, й після того історія сеї галузи тісно звязана з історією германського племені Вандалів. У Галлії частина тих Алянів поступала спільно з Вандалями і разом з ними переселила ся потому в Іспанію, нарешті в Африку, де щезла, а друга частина Алянів, що відділила ся від Вандалів, жила в Галлії, не піддаючи ся впливови римської культури, і тут поволі слабля в силі й скількості і нарешті также щезла. Але при мандрівці народів, викликаним рухом Гунів, не всі Аляни пішли до Галлії: частина їх лишила ся на давнім місци свого оселеня в прикавказьких сторонах, а частина була в припонтійських степах у „Малій Мезії та Скитії“; тут вони підпадали впливови римської культури, зільяли ся з останками зроманізованої людности і стратили свою національність (із сих Алянів походить звістний історик Йордан). Так пропали, стративши свою національність, частини Алян, заманені Гунами на захід; але та частина племені, що лишила ся в батьківщині, зберегла на довго свою національність і політичну самостійність. Сі Аляни перейняли по части византийську культуру, в X

ст. прийняли християнство¹⁾ і були вірними приятелями византийських цесарів. Потомки сих Алянів у своїй первісній батьківщині — се нинішні Осетинці, що по мові зачисляють ся до іранської галузи, що доказав проф. Всев. Міллер у своїй розвідці „Осетинские этюды“ (Москва, 1887 р.).

В кінці своєї розвідки проф. Кулаковський зводить до купи звістки про сліди пробутку Алянів у Криму, західній частині припонтійських степів і Угорщині, де вони звістні під іменем Яс. У „післясліві“ автор, дякуючи між иншим проф. Н. П. Дашкевичу за декотрі вказівки й ради, каже: „Його вченій увазі я полишаю звязати справу про Алянів в українських степах з иншою — про повстанє козацтва. Може присутність серед степовиків тюркської раси сього християнського кавказького народа, кінного і дикого, що проте зберіг свої звязи з культурним житєм, не буде зайвим огнивом в ланцюху тих фактів, що виробили „Черкасів“ на середньому Дніпрі“.

Ю. С.

Сочиненія Константина Багрянороднаго: „О оемахъ (De thematibus) и „О народахъ“ (De administrando imperio). Съ предисловіемъ Гавріила Ласкина. Мва, 1899, ст. 262 (відб. з Чтеній московських).

Книжка містить передм^ову, переклад з примітками, кілька екскурсів при кінці книжки й показчики. Передмова (с. 1—18) говорить про „Константина Порфиророднаго як письменника“, написана досить хаотично і неясно і робить вражінне роботи ділетанга, з дуже неповним пізнанем літератури (навіть на Історію византийської літератури Крумбахера, що нині служить вихідною точкою для всякої студії в сій сфері, не стрів я ніде вказівки), і взагалі з слабим розуміннем наукового методу; читач не багато скористає, прочитавши сю студию. Переклад зроблений з бонського видання; д. Л. згоджуєть ся (чому ні!) з гадкою Васілевского про потребу критичної рецензії текста, „але не будши фільольоґом не відважив ся взяти на себе такої задачі“. Здаєть ся, що й публікований уже матеріал — нпр. варіянти Кобета д. Л. знає тільки припадком з других рук (див. с. 73). Примітки під текстом і за текстом мають досить куріозний характер: автор підносить те, що його заінтересувало коли небудь і чому небудь, при тім знову виказує досить дивний круг учености і дуже слабкі відомости з європейської літератури; читач найліпше може собі здати справу з предметами цікавості д. Л., переглянувши на с. 239—40 його „виводи“. Взагалі, можна дивувати ся

²⁾ Про се є окрема студія сього-ж автора, проф. Кулаковського: „Християнство у Аланъ“ („Византийскій Временникъ“ V., 1898 р.).

що наукова часопись як Читенія опублікували таку ділетантську й незвісно — для кого написану й кому потрібну роботу. М. Г.

Д. Айваловъ и Е. Рѣдинъ — Древніе памятники искусства Кіева. Софійській соборъ, Златоверхо-Михайловській и Кирилловській монастири, Харків, 1899, ст. 62 (відб. з Сборника Харків. іст. філол. тов.).

Автори, два професори штуки в російських університетах, зробили собі імя розвідкою про мозаїки і фрески київської катедрі святої Софії. Тепер прийшла їм симпатична гадка спопуляризувати результати дотеперішніх дослідів про найважнійші пам'ятки Київа для молодіжи і для ученичих прогульок. Тому ся статя і появилася в збірнику педагогічного відділу при Харківським історично-філологічним товаристві.

При таких характері сеї статі нового вона не дає нічого, се тільки скорочене повторене сказаного в згаданій книжці авторів: „Кієво-Софійській Соборъ, Изслѣдование древней мозаической і фресковой живописи, Спб., 1889“, та у д. Кондакова в IV випуску „Русскихъ древностей“. Найбільше місця уділено Софійській катедрі, його будові, де згадано коротко при пізнійші прибудованя, а головню мозаїкам і фрескам; подадо також опис т. з. „Гробниці Ярослава“, як пам'ятки різьби; все се за Кондаковим, місцями майже дословно, а частійше в скороченю; дальші дві київські пам'ятки — монастир Михайлівський і Кирилівський взяті коротко, подібно як і у Кондакова, з тою ріжницею, що при описи кирилівських фресків додана на початку коротка історія сього монастиря, чого нема в праці Кондакова.

Ідучи за Кондаковим, автори попадають в деякі помилки автора „Русскихъ Древностей“. І таки титул не вповні відповідає змістови, бо-ж описанем трьох висше згаданих церковей не перебрано всіх пам'яток Київа. Зовсім не висвітлено давню київську архітектуру. В порівнаню з софійськими фресками дуже мало дано місця фрескам Кирилівського монастиря, що як звісно, мають для історії руської штуки навіть більше значіне ніж софійські, як твори місцевих майстрів. Повторено також за Кондаковим деякі похибки, нпр. занотую замітку, що софійські фрески були забілені „найправдоподібнійше уніятами, що як звісно, старались знищити, або закрити все, що нагадувало грецький обряд (вѣроисповѣданіе); се нікому не „извѣстно“ і не вірно, бо-ж і уніяти тримали ся грецького обряду і не мали причини нищити, й не нищили його останків.

При всім тім треба признати княжку дуже користою; добре було-б як би за прикладом шановних авторів пішли й иньші і спопуляризували й иньші пам'ятки руської штуки. Шкода тільки, що образки вийшли негарно, але се вже вина харківської друкарні. М. Г—а.

Д. К. Бугославській — Іваничскія мѣсячнныя минеи 1547—49 гг. и содержащаяся въ нихъ служба св. мученикамъ-князьямъ Борису и Глѣбу (Чтенія київські т. XIV, вип. 2).

Статя д. Бугославського ділить ся на дві часті. В першій часті говорить автор про поважане в давній Русі мучеників Бориса і Глѣба і розбирає коротко літературне й історичне значіне служби в їх честь, в другій часті передруковує службу, що заховала ся в рукописи з XVI в.

Коли на гробах князів Бориса і Глѣба, в Вишгороді, в церкві св. Василя, стали появляти ся чуда, збудовано осібно церков для обох мучеників, перенесено туди до неї мощі їх і уставлено в їх честь сьвято 24 червня. Митрополіт Іван уложив — не звісно чи сам — чи лише сказав уложити — службу, котра мала відправляти ся в те сьвято. Ціла християнська Русь стрітила капонізацію мучеників з великою радістю, бо вони були першими заступниками перед Богом руського народа і руської землі. Незадовго також за прикладом князя Ярослава почали в ріжних частях Русі ставити церкви і монастирі в честь обох мучеників, як в Переяславі, в Чернигові, Смоленську, Новгороді, Турові й иньших містах; по декотрих містах вони заховали ся до нині як німі сьвідки того поважання, яке давні Русини віддавали Борисови і Глѣбови. Оба мученики були популярні і поважані в духовних верствах, але також і між простим народом; яко доказ на се, можуть послужити ті приповідки, що ще й тепер повтаряють ся народом як „Борис — солов'їний день“, „На Бориса сам борони ся“, „Борис і Глѣб — сіють хлѣб“ і т. и.

Перша служба, що її зложив чи казав зложити митрополіт Іван в честь обох мучеників ще в XI в. була дуже коротка. В цілости подана вона була в „Історії руської церкви“ Голубінського. Короткість її можна оправдати тим, що вона була написана принагідно і була призначена для малої церкви в Вишгороді, а взагалі в давній Русі можна розрізнити три роди служб: 1) для катедральних церков, 2) для парафіяльних 3) для монастирів; служби для парафіяльних церков були дуже короткі, бо вони вимагали участі малого числа духовенства. Тому ся служба з XI в. не заспокоїла побожних прихильників св. мучеників, і в XII в., повстала в Новгороді нова служба, в котрій вихваляють ся Борис і Глѣб не лише як мученики за християнську віру, але також як національні заступники перед Богом вітчизни, Руської землі і князів. Одначе й ся служба не на довго вистарчала побожним Русинам — вони жадали продовжити її і відправляти також в катедральних церквах. Під впливом сих обставин появила ся ще одна служба на честь мучеників, значно довша від попередніх і прикрашена піснями, національного ха-

рактеру, в честь заступників Руської землі перед Богом. Ця служба переховала ся в рукописній мінеї з XVI в. в селі Іванич.

Село Іваничі лежить майже на самій австрійській границі в Волинській губернії. В XVI в. село се належало до Іляріона Богушевича Іваницького, що побудував в нім також церков св. Богородиці і не жалувал гроша на її прикрашене. В числі предметів, що Іваницький подарував для своєї церкви, були й рукописні місячні мінеї. Тепер ці рукописи переховують ся в бібліотеці православного брацтва в Володимирі. До наших часів переховали ся мінеї лише за шість місяців: лютий, марець, червень, серпень, вересень і жовтень, в трьох книгах. Книга за лютий і серпень писана в р. 1547, дві останні в р. 1579. На першій книзі читаєть ся така напись: „Под лѣгы Божиего нарож тисечи пятсоть чотырдесят семаго, индикта шестого, при державе короля, великаго князя Жикмонта Авѣгуста и при епископѣ володимерском и берестейском кирѣ Генадѣи, написаны быст сие мѣнеи два мѣца іуль и авѣгустъ повеленнемъ раба Божего Іларіона Богушовича Іваницького и пачеи Матрени Семеновны, и душевнаго ради сп—ния прѣданы естъ отъ ихъ млсти сии книги ку церкви Благовещения Пречстои В—ци у имену своемъ Іваничахъ, в повіте Володимерскомъ лежачомъ, ку чти и хвале Бога, во Троици хвалимаго, и Пречстои Ёго Богоматери и святымъ нбеснимъ силамъ и всимъ святымъ и святошамъ Божиимъ на векъ векомъ неспрушно; а не маєть тыхъ книгъ ни хто ничимъ отъ церкви Божии Благовещения Пречистое отдаляти; а естли бы хто мѣль тые книги отъ церкви Божии стдалити, тотъ имєть з нами судъ предъ Сыномъ божимъ на страшномъ и нелицемѣрномъ судѣ и подъ светихъ отецъ клятвами тыхъ, иже в Никеѣ“.

Хто написав ці книги для Іваницьких і де вони написані, незвісно. Можна лише догадувати ся, що вони написані на Волини, може навіть у Володимирі, де була школа церковно-словянської мови, і що писар був родом з Волини. На се, на гадку видавця, вказують нам „волинїзми“ в тексті як „тобѣ“ замість „тебѣ“, „на Днепри“ — як також і сам заголовок Мінеї. З якого оригіналу переписані згадані мінеї і з відки походив той оригінал, трудно напевно сказати. Автор догадує ся, що оригінал міг походити з Смоленської землі, що в середні віки руської історії стояла в релігійних зносинах як з Україною так і з північними землями. Свій здогад попирає автором сею обставиною, що в другій книзі наших міней уміщені служби в честь св. Михайла князя Чернігівського і Антонія Печерського, яких головню шановано на Україні; з другого боку маємо там і службу в честь Сергія Родонежського поважаемого тільки в Московщині. Значить ся, виводить автор, оригінал міг походити з території, для котрої мешканців одні і другі святі були дуже близькими. Такою уважає автор Смоленську землю. Імовірнішим одначе треба

уважати другий здогад автора, що для наших міней жерелом був не один, а більше текстів, які находили з різних країв.

В нашій мінеї містять ся багато служб у честь різних святих, поважаних передовсім у східній церкві. Служба в честь Бориса і Гліба ріжнить ся в значній мірі від нинішньої служби в честь сих мучеників. В ній знаходимо такі пісні, яких в нинішній цілком нема або як є то змінені не до пізнання. Особлива ціха, котрою вона відріжняеть ся від інших служб, лежить в „пареміях“ співаних на всеночнім. Заголовок сих паремій „Отъ Битія чтенія“ — але вони взяті не з старозавітної книги Битія — як каже проф. Голубінський в своїй „Історії русскої церкви“, але з старих „паремійників“, що аложили ся під впливом літописи. Зміст першої паремії — любов до ближнього. Друга розповідає про пляни Ярослава, коли він довідав ся про убійство братів, і про похід його на Святополка. Третя оснівує битву Ярослава з Святополком на ріці Альті, побіду Ярослава, утечу і смерть Святополка. Від попередніх служб — з XI і XII в. ся служба ріжнить ся передовсім своєю великістю, як також — щоб так сказати — національним характером. В ній прославляють ся Борис і Гліб головню як заступники Руської землі перед Богом, що своєю кровю освятили всю Руську землю.

На гадку автора, ся служба розвинула ся на основі служби з XI в. участь митрополіта Івана, притім розвинула ся на чисто національній основі. Через се можемо її уважати самостійним твором церковної літератури десь XIII—XIV в. на гадку автора. Крім релігійного й літературного інтересу, має ся служба також історичний інтерес — для роз'ясненія положеня міста Смоленська в XI в. В другій паремії говорить ся, що Гліба убито на Дніпрі „объ ону страну Смоленска — на устьи Смядыни“, що годить ся з історичними даними, з котрих видно, що Гліб їхав в той час до Києва і міг затримати ся лише на березі сеї ріки¹⁾.

С. Гм.

П. Заболотскій — Легендарный и апокрифическій элементъ въ Хожденіи иг. Даніяла (Рус. филолог. вѣстникъ т. 41 і 42, ст. 220—237 і 237—273, 1899).

Збираючи результати своєї розвідки при кінці, автор підносить м. ин., що перегляд легендарно-апокрифічних звісток у Данила вияснює

¹⁾ В остатній хвилі появила ся розвідка проф. Голубовського, спеціально присвячена іваничській службі; автор датує її 1-ою полов. XI в. й уважає старшою від новгородської. Виводи д. Г. будуть обговорені в одній з дальших книжок. *Ред.*

джерела сих відомостей, якими були устні оповідання й апокрифічна лектура, далі — що він кидає світло на самий характер літературної роботи Данила, вирізняючи шкелет записок і додатки, зроблені на підставі апокрифічної лектури, нарешті — „вясняє питання про розповсюдження легендарно-апокрифічного елементу в руській суспільности“. Коли-б автор дійсно дав відповідь на сі питання, студія була-б важним причинком до вяснення обсягу апокрифічної літератури, звісної в давній Руси — питання дуже важного, а досі не вясненого; можливо, що авторови й удало ся-б дещо зробити в сім напрямі, коли-б він з становища поставлених питань перевів аналізу Хожденія — себто постарав ся вилучити, щó у Данила треба уважати впливом лектури, і яка се була лектура — грецька чи словянська. На жаль автор сього не зробив, і у нього студія „сама по собі“, а тези також „самі по собі“. Він катальогізує апокрифічні відомости й подробиці в Хожденії, ставить їх в звязок з апокрифічними творами, спиняєть ся над ними самими відомостями без огляду на Хожденіє — але для відповіді на поставлені питання не приготовляє відповідного ґрунту. Навить теза автора, що Первоєвангеліє Якова мусіло в XII в. бути звісне в словянськїм перекладї, не умотивувана відповідно, хоч а рїогі в тім нема нічого неправдоподібного. *М. Г.*

Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ. Трудъ И. И. Срезневскаго. Томъ второй, выпускъ III, Спб., 1900.

Се тільки III зошит II тому, що обіймає слова від *пан* до *пра*, і ще буде оден зошит, що закінчить сей том. Від попередніх він нічим не різнить ся, і можна тільки повторити бїжанне, аби се користне виданне приспішило трохи своє *tempo*, а то судячи по попереднім випускам на закінченне його прийдесть ся чекати кільканадцять літ. *М. Г.*

Dr. Stanisław Kutrzeba — Szos we Lwowie w początkach XV w. (Przewodnik naukowy i literacki 1900 str. 401—411).

Автор сеї розвідки обговорює міський податок у Львові в рр. 1405—1417, ухвалений 12 разів. Звістки до того бере з найдавійших львівських міських книг. Про дальший час не говорить уже, не маючи безпосередних звісток. Наперед обговорює автор шосові ухвали, розміри й категорії сього податку та спосіб збору його. При тім обмежуєть ся д. Кутшеба виключно на безпосередні звістки із згаданих років, не пробуючи навіть для ілюстрації втягнути сюди звістки про податковий систем в пол. XV в., де про шос маємо більше докладнійших звісток. З того виходить скупість і неясність предмету в сій розвідці. Без ре-

троспективного методу тут обійтись було цілком не можливо. Хоч автор говорить, що з його скуних звісток мусить він „відбудувати систем шосу у Львові“, то можемо сказати після прочитання, що се йому цілком не удалось. Коли йому приходив ся означити докладніше маєтковий податок, то почуває себе безрадно, хоч по аналогію біжить аж у Німеччину. Тимчасом пізніші соймові податкові ухвали (прим. з р. 1456) багато в дечім поясняють тодішню міську податкову систему. Про те знов, скільки згадані податкові ухвали були самостійні міські, а скільки були залежні від соймових постанов, автор не говорить цілком, хоч зараз перша із них 1405 р. очевидно вьжеть ся з загальною новокорчинською податковою ухвалою 1404 р.¹⁾ Говорячи про спосіб збору шосу, думає автор, що збирача сього податку „без сумніву іменувала рада“ міська (ст. 408). Та на жаль, ся безсумнівність д. Кутшеби дуже сумнівна. Знаємо прецінь із пізніших податкових ухвал соймів, що звичайно збір податку з міст і від Жидів віддавано королеви (р. 1456, 1489), тому то імовірніше, що лише при самостійних громадських ухвалях бували збирачі податків міські.

У другій половині розвідки обговорює автор статистичну сторону тодішніх часів. Щоб дійти до приблизного числа мешканців у Львові, бере до помочи сучасну статистику міста Нормбергії і при тій помочи доходить до результату, що на початку XV в. у Львові не було більш 5.000 людей. Хоч се означене й імовірне, то метод, яким до того дійшов автор, нас не вдоволяє, бо він хиткий і неясний. Взагалі бачимо у автора нахил до певної оригінальності, головни в методі. Лише не треба йому забувати, що така оригінальність поплачує аж тоді, коли прості, безпосередні способи вже не вистають. Инакше бистроумність і науковий результат стояти муть у відворотних відносинах до себе. *С. Т.*

Dr. Stanislaw Kutrzeba — *Podwody miast polskich do r. 1564* (Przewodnik naukowy i literacki 190⁹, ст. 495—509).

На самім вступі стрічаємо дивну гадку: „колонізація міст і сіл ішла до двох цілей, а) щоб означити докладно обовязки осадників що до пана і б) щоб обовязки по можности були грошеві, а не *in natura*“. Се мабуть було цілею економічної політики в тодішній Польщі, а колонізація сама собою має ивші цілі... Та се, здаєть ся, *lapsus calami*.

В кождім разі автор зупиняєть ся в сій розвідці над останками натуральних обовязків королівських міст — над „підводами“ і хоче дати загальний нарис розвитку їх. Він збирає всі звістки про підводи

¹⁾ Диви про се С. Томашівського — Податкові ухвали за Казимира в Польщі, ст. 6.

аж до їх реформи на соймах 1564 і 1565, коли то обов'язок давати підводи безплатно перемінено в податок, а замість того уставлено заплату від коня і дороги.

Ще Ягайло почав був реформу підвод 1409 р. у тім напрямі, що лише королівська пара могла їх домагатись безплатно, урядники-ж мусіли платити за підводи. Перед тим всі підводи були безплатні для королівської пари, урядників, гонців і т. п. і тому дуже були прикрі для королівських міст і сіл. Взагалі звісток про підводи мало, чим більше на зад, тим їх менше, а для XIV ст. знайшов автор лиш одну (з виїмкою Кракова), але й сю зове сумнівною. З того він виводить, що міста були первісно вільні від обов'язку давати підводи, й аж з часом вложено на них сей тягар. В тій думці упевняє ще автора й се, що в численних фундаційних грамотах для міст сей обов'язок ніде не згадується. Таким способом гетьепа підвод не роз'яснена, чи радше навіть затемнена автором, і питання висунене на теоретичне поле догадок. Аргументи його одначе нас цілком не переконують. Недостача звісток може свідчити про те, що чогось не було у якімсь часі, але може се бути й звичайна мовчанка, коли щось само собою розуміється. Значить ся, підводи можуть бути дуже давними обов'язками. Коли-б їх у XIV ст. не було, а з початку XV вони стали ся вже великим тягаром для міст, то така мовчанка жерел про їх початок була б дуже дивна. Що до мовчанки фундаційних грамот, то аргумент д. К. можна б признати добрим, як би сі грамоти не мали звісток про підводи у тім самім часі, коли автор з иньших жерел про них нічого не знає. Коли-ж такі грамоти з XV і XVI ст. те-ж мовчать про підводи, в такім випадку аргумент сей тратить усяку вартість. З того виходить отже, що думка д. К. про заведене підвод з кінцем XIV ст. дуже мало ймовірна. Віримо при тім, що ближше студювання жерел дало би якусь певнішу провісну нитку до роз'яснення сього питання. На жаль, на перешкоді тому стоїть одна хиба автора, а се занадто цевільниче обмежування себе до певної категорії жерел і певного часу. Прикладом нехай послужить ось що: д. К. не вміє пояснити, яким способом домагання міст знести підводи понали у *petita* шляхти 1492 р., себто яким способом тут побратав ся шляхтич із міщанином. Та коли-б був автор мав на оці численні інструкції соймиків, давані послам на сойм, почавши від XVI ст., то спостеріг би, що майже при кожній додані вкінці т. зв. *petita* міст. Отже нема тут нічого неясного: міщане прокладають свої бажання на шляхотських соймках, а сі, прийнявши їх, передають соймови чи королеви.

Невважаючи одначе на деякі неясности й неповности, розвідка д. К. цінна тим, що перша порушає питання про підводи міст. С. Т.

Левецкій Орестъ — Обычныя формы заключенія браковъ въ Южной Руси въ XVI—XVII ст. (Кіевская Старина 1900, I, 1—15).

Суспільне становище української жінчини XVI—XVII в. не багато рїзнилось від положеня мужчини, тому і в виборі мужа жінчина мала свободу. Тому мужчина, углядівши собі відповідну пару, особисто старавсь добути симпатію її і тому бував в домі родичів дівчини. Коли молоді припали собі до вподоби, відбувались „змовини“, на яких при участі рідні обоїх означувано висоту „посагу“ молодої і „віна“ молодого. На посаг складалось майно нерухоме, а коли дівчина не мала братів або дідичила по матері — то і рухоме. Мужчина мусів дати жінці „віно“, се значило — забезпечити її посаг на своїм майні. Так зложену умову вносили в книги ґродські або земські. За змовинами відбувались „заручини“ — обрядова передача дівчини з рук родини в руки мужа, за чим ішла і передача влади над нею. Тепер треба було тільки відбутися „весіле“, і дівчина ставала жінкою. Церковне вінчане також відбувалось, але не було доконечним для законности звязи. Само воно, не получене з весілем, не вважало ся чимсь нерозривним. Не воно скріпляло звязь двоїх людей, а весіле, як се і досі на Україні діє ся. Про само тодішне весіле не багато є звісток. В навечер його приїздав жених з „боярами“ до дому молодої, а за ними родичі його, або їх повновластники. До весіля належало, здає ся, також облароване жінки за доховане чистоти, бодай з XVI в. маємо на се свідощтва. Відбувались ще „приносини“ в домі родичів жениха, се було перенесенє посагу молодої до дому молодого.

На закінченє треба згадати про наведений автором документ, з якого виходить, що в XVII в. на Волині був такий правний звичай: засуджений на смерть провинник міг бути помилуваним, коли якась дівчина хотіла стати його жінкою. В руських законодатних памятках нема про се звісток, але знаходимо їх у народніх переказах, а не завадить згадати, що анальоґічний звичай був у Франції ще і за Людвига XIV.

Се головні висновки інтересного відчиту д. Л. на Київськїм археолоґічнїм з'їзді 1899 р. Оперті вони на богатїм актовім, головно волинськїм матеріалї, з якого автор вибрав тільки найбільш характеристичне.

Д. К.

Н. Янчукъ — Къ исторіи и характеристикѣ женскихъ типовъ въ героическомъ эпосѣ (Юбилейный Сборникъ въ честь Вс. Миллера, м. 1900, ст. 348—367 і окрема відбитка).

Отсею працею кінчить ся „Юбилейный Сборникъ“ на честь Вс. Миллера. Автор її, д. Янчук, звїсний етнограф і белетрист (автор улю-

бленої у нас оперети „Вихованець“) і редактор „Етногр. Обозрѣній“ у-перве тут виступає з оригінальною науковою розвідкою з поля порівняної літератури.

На жаль, не можна сказати, щоб ся проба була зовсім щаслива, не вважаючи на показний науковий матеріал, яким розпоряжає автор. Праці шкодить поперед усього брак ясно визначеної мети. Сам титул в тім напрямі не говорить нічого, тим більше, що „героїчний епос“ автор розуміє дуже широко, втягаючи до него і епічні пісні й казки й церковні легенди й історичні факти. „Weniger wäre mehr“, можна би сказати німецькою приповідкою. Захопивши таке величезне поле автор мабуть і сам побачив, що не дасть йому ради і через те обмежив свою працю, але не з того боку, як би слід було, б) замість вилучити належний матеріал до одної спеціальної теми, а сю одну спеціальну тему обробити основно і дійти до чогось позитивного, д. Янчук обмежив характер свого досліду. „Не имѣя въ виду пересматривать вновь выводы изслѣдователей занимавшихся этимъ сюжетомъ или предпринимать обстоятельное изслѣдованіе того или другого мотива примыкающаго къ темѣ о дѣвущкѣ-воинѣ или женщинѣ-богатыршѣ (а жаль, що автор не мав сего наміру, бо сам він кілька рядків перед тим говорить, що дотеперішні досліди сеї теми не довели ні до чого суцільного), я хочу только мимоходомъ коснуться нѣкоторыхъ пунктовъ вопроса и прибавить одинъ-другой лишній (!) фактъ для библиографіи его“ (стор. 349).

Се очевидно капітуляція перед битвою, — а яка ціль такої праці — годі зміркувати.

Далі автор подає деякі уваги і матеріали до теми про дівчанувоячку, а підхопивши відти мотив (чи основний?) переодягання дівчини за мужчину цитує цілу купу орієнтальних казок, де се переодяганє має звязок з війною, потім переходить до оповідань, де переодяганє не має звязку з війною, а де жінка переодягнена за співака виручає з неволі свого мужа. Тут став ся д. Янчукови перешнятий casus — він прийняв за народню думу звісну думу д. Чайченка „Про княгиню-кобзаря“ і надрукував її в повнім тексті. І далі д. Янчук блукає по різних варіянтах хапаючи без розбору і те, що оповідає Петрарка як факт, і поеми чеського поета Ганка і польського Міцкевича, і церковну легенду про сьв. Марина, якої текст у західно-руськїм перекладі з польського (Скарги) він передруковує. Справді, коли метою д. Янчука було подати декілька „зайвих“ фактів до різних тем з героїнею-жінкою, то він осягнув сю мету вповні.

Ів. Франко.

Павель Симони — Старинные сборники русских пословиц, поговорок, загадок и проч. XVII—XIX стол. Выпуск первый, I—II. Издание Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ. Спб. 1899, стор. XIX+216+7+XII+4.

Д. Симо́ні поклав собі метою опублікувати рукописні збірки приповідок і загадок, що були пороблені в різних руських краях у XVII—XIX в., а також ті друковані давніші збірки (московські), що зробилися тепер бібліографічною рідкістю. Науковий дослід над приповідками, пояснене їх, порівняне з иньшими не входить у плян сього видання. В першій випуску поміщені дві, а властиво три збірки (одна, перекладена з польського Яна Забчица, з польським текстом en regard, подана якось привагідно, в описі рукописів приповідкових збірок). Найстарша збірка, подана в книжці, має в рукописі титул „Новѣсти или пословицы всенароднѣйшія по алфавиту“, походить із XVII в. В ній має ся 2786 приповідок. Збірка зроблена без сумніву в Московщині і має загалом московський язиковий кольорит, але не менше певне й те, що в ній втягнуто багато книжного матеріялу, в тім числі й українсько-руського. Друга збірка з кінця XVII або початку XVIII в. містить 1213 приповідок і являєть ся переважно скороченою, декуди трошка переробленою копією попередньої. Передруковує ті збірки д. Симо́ні дуже старанно, навіть роскішно; до тексту додано аж XIII фотолітографічних таблиць — факсіміле рукописів, хоча в них нема нічого цікавого і важного. Видно, мають люде багато грошей і не мають їх куди дівати. При кінці на стор. I—XIII додано уваги проф. Ө. Е. Корша про мову приповідок і величезний реєстр помилок — не знати, чи друкарських, чи допущених у рукописі. *Ів. Франко.*

Кирило Студинський — Літературні замітки, Льв. 1901, ст. 131.

В сій книзі львівського професора, скромно названій „замітками“, уміщено дві статі: одну про Котляревського, другу про Гулака Артемовського. Обидві праці не сполучено тісним внутрішнім звязком, через те можна обговорювати їх цілком відрубно. Так ми й зробимо, упевдивши раніш читача, що мала скількість порівнянь і взагалі звязкових уваг про обох наших письменників залежить від постанови діла у самого автора.

По сій примітці сплинимо ся на першій статі — про Котляревського. Як показує заголовок: „Козачина і гайдамачина в Енеїді Котляревського“, в сій статі має ся на меті розсвітлити питання про відгомін в пародії нашого поета визначних рухів українського люду. Мета, безперечно, пре-

красна: аналіз соціального змісту творів наших письменників взагалі і Котляревського спеціально тенор в таких стані, що кожній праці подібного аналітичного типу можна тільки щиро радіти. Отже витаємо і працю д. Студинського вже через те, що вона буде одною з проб зробити на ґрунті фактів ту чи иньшу гіпотезу про напрям творів Котляревського. На жаль, не кожде бажанне здійснюється у повній своїй формі і стаття львівського вченого служить найліпшим сього доказом. В роботі своїй він не ужив потрібної тонкості аналізу, не подумав над деякими суперечностями, що стояли йому перед очами, і через те дійшов до хибних висновків в багатьох місцях своєї невеликої праці.

Він починає її від розглядів відносин Котляревського до козацтва і виставляє їх в вигляді симпатій до сеї верстви нашого колишнього суспільства. Се правда: Енеїда була апотеозом козацтва, виставленого поетом в самим приємнім світлі і зазначенне в сім творі подібної риси мусить бути заслугою вченого. Заслуга ся зменьшається одначе тим, що таке обясненне Енеїди було вже зроблене далеко раніше, і так би сказати, в декількох примірниках — через те д. Студинський не являється в сім пункті оригінальним і тільки стверджує відкрите раніше. Виявляючи розумінне основної ідеї Енеїди, автор книги зменьшає ще вартість їх деякою плутаниною думок що до козакофільства поета. Та навіть і не до одного козакофільства: в декількох пунктах розправи про останнє, д. Студинський зачепив різні боки загальної характеристики Котляревського, яко соціальної одиниці, і зачепив досить невлучно. Се власне питання про монархізм поета та сполучені з сим наслідки, і про відносини його до народу. Дуже жалко, що д. Студинський більше не спинив ся на сих пунктах і особливо на другім, для якого сама Енеїда давала багатий матеріал — тоді характеристику поета ми могли-б вважати досить посуненою вперед, а не, як тепер, значно хибною. По гадці автора, поет „в горячим співчутєм обіймав простий, покривджений нарід“ (стор. 14) і ставав по стороні бідних, закріпощених селян (стор. 31), се вірно, але хіба се сказати досить? Хіба ми бачимо з сього відносини його до самого крѣпацтва, як до інституції — і коли бачимо, то не вже їх не можна швидше назвати не ворожими до сеї інституції? Розв'язати сі питання дуже важно, бо в сим сполучена відповідь на те, ідеологом якої соціальної класи був наш поет — крѣпацької чи козацької, бо се не зовсім те-ж саме. І коли вглянути в се, то можна сказати певно, що не тільки Енеїда, але всі твори Котляревського служать доказом того, що він був співцем не крѣпацької маси, а власне козацької їх ґрупи. Що до Енеїди, то про се посьвідчать між иньшим місця, цитовані самим д. Студинським. Сей автор спинається особливо на карі панам, за те, що вони „людям льготи не давали і ставили їх за скотів“. Але що-ж тут видко більше

звичайної симпатії до покритих, більше простої гуманності? Не вже-ж тут хоч оден звук вказує на те, що Котляревський був противником кріпацтва, а не противив ся з огидою тільки ріжним нелюдськостям та недоладностям кріпацького устрою? Не вже тут не тхне філософією Квітки, Стороженка і т. и., ідеалом яких, о скільки ми бачимо по їх творах, було добродушне опікування крепаків дідичами і безмірна покірність перших останнім? Суголосність названих письменників з Котляревським є повна і кинута ним фраза про „льоти“ (а таки не повне увільнення крепаків), ніяк не може змінити погляду про те, що Енеїда була власне апотеозом козацтва, а не кріпацтва, ідеологом якого в дійсности став єдиний Шевченко. Інша річ, коли говорити про інтимні сторони душі Котляревського; тут, може, й можна було-б відшукати якусь рису аболіційного напрямку; але потайні духові рухи не мають такого значіння для характеристики обличчя писателя, як його діла, або твори — а сі останні власне й не дають ніякого материялу на те, щоб нашого поета вважати справдешнім оборонцем заневоленої частини нашого суспільства. Згожучись, звісно, з тим, що у Котляревського є натяки на народні лиха його часів, ми не можемо задовольнити ся тими доказами сього, які дає д. Студинський. На його думку, натяк на сі лиха можна бачити в обіцянці, даній Юпітером Енею, що „на панщину весь світ погонить“. Сі слова не багато значать — в них тільки виявляєть ся вищий ступінь влади Енея в відповідній часу формі — кріпацьке володіння, та й усе... Але хіба самий факт кріпацького володіння може свідчити про яке-б там не було становище підвласних душ? Очевидно, ані трохи — бо тоді-б можна обвинювати з гори багато людей, а в тім числі і Котляревського, що до своїх підданих були вельми прихильні.

На ховзкий ґрунт стає також д. Студинський малюючи погляди Котляревського на Полтавський бій. „Поета, — каже він — не стає на протест“ в таким випадку, бо він був монархістом. Чи-ж отсе твердження не буде в суперечности з тими вільнолюбивими пориваннями Котляревського і його гуманности, яку ми завважаємо в Енеїді? На певно, поет подібного типу був би противним Полтавській події, коли-б вона в його очах здавалась справою демократичною і дійсно народною... Очевидно, значить, діло стояло инакше. Утиски Мазепою народа і його аристократичні тенденції не могли подобати ся поетови, героями якого були Сагайдачний, Дорошенко, Залізняк і другі. Вчинок Мазепи, за певно, здавав ся йому справою особистою — через те й мірка до нього приложена була дуже вибаглива. Дійсний-же монархизм Котляревського, певно, не грав тут жадної ролі, бо поет на козацькі справи дивив ся тільки з демократичного погляду; тримаючи ся монархизму, яко провідної ідеї, при розгляді соціальних фактів, поет напевно не вихваляв

би так горячо українських національних героїв, а особливо не робив би такого ризикованого порівняння устрою Гетьманщини з сучасним, яке ми бачимо в Енеїді. Так що і в данім разі, як завжди, поет лишаєть ся вірним собі: на козачину він дивить ся, як на оборонницю народньої волі, і осуджує її тоді, коли вона зраджує останню. Політичні формули Котляревського тут не мають впливу.

Але допускаючи різні неточности і неясности в першій половині своєї праці про Котляревського, д. Студинський про те дає взагалі вірне, як ми сказали, розумінне ідей поета. Не те одначе в другій половині розвідки — про гайдамачину в Енеїді. Ся половина вся повна помилок. Підходячи до означення поглядів Котляревського на гайдамачину, д. Студинський малює відносини до неї других письменників, знаходить у них співчуте до неї, тільки виключає з них Стороженка. Се виключенне здаєть ся нам дивним. Не кажемо вже про те, що досить ризиковано робити якісь виводи про думки авторів зі слів різних персонажів їх творів, як се робить д. Студинський, оперуючи „Гаркушою“; не кажемо навіть про те, що з самої пєси „Гаркуша“ можна витягнути иньші думки про гайдамачину, ніж виставлені д. Студинським; скажемо тільки одно: не вже йому не досить таких творів Стороженка — як нпр. „Кіндрат-Бубненко“, де гайдамачина малюєть ся о стільки виразними і прихильними рисами, що записувати Стороженка в число противників колишнього руху можна тільки через непорозумінне. Вчитавши ся в твори Стороженка взагалі і не знавши навіть „Бубненка“, львівський учений міг би уже а ргіогі збагнути, що наш беллетрист, яко ворог усякої шляхти, ніколи не міг бути неприхильним до такого анти-гнобительського руху, яким була гайдамачина навіть при всіх сполучених з нею нелюдськостях.

На жаль, в такій сериозній справі, як характеристика письменника, автор не показав досить уваги і через те виводи його стались безперечно хибними. Аналізуючи думки про гайдамачину Котляревського, він сим аналізом викликує у нас надзвичайне здивованне. Д. Студинський каже, що Котляревський був ворогом гайдамачини і дає сьому ілюстрацію. На його гадку, Низ і Евріал дають сьому найкращі докази і власне через те, що вони крадькома вбивали своїх ворогів, а Низ ще називає себе „неквіссімус, гайдамака, розбихака“ і т. и. Незрозумінне прочитаного д. Студинським повне! Він не зважає на те, що Низ та Евріал ідуть на певну смерть, що вони роблять се для добра родини, що сам Котляревський каже, що вони зробили „славні і услуги на вічність памяти своєї“! Автор не зважає ні на що і осуджує гайдамаків за те лиш, що вони в двох не виступили проти усього війська! Хіба-ж се не дивно!

Хіба не дивно також, що д. Студинський ставить в догану Низови ті лайливі слова, які уживає він на те, щоб навмисне виставити себе в найгіршій світлі та сим відвести очи ворогів від Евріала, і взявши на себе провину, визволити друга від смерті? Не вже значінне і мета подібних подій не ясні, як день? Ми ще більше дивуємось д. Студинському через те, що він, висловляючи означені погляди на гайдамаків в Енеїді, не удав ся до критики думок иньших дослідників, що були далеко иньшої гадки про названий факт, ніж д. Студинський. Чому він не спинив ся хоча-б на думках д. П. Житецького? Думаємо, що по збільшеній увазі та праці йому-б поталанило не так, як нині, і він би оминув такої надто явної помилки! Ніби чуючи, що наведений епізод не досить виправдує його думку про гайдамачину в Енеїді, д. Студинський випикує, як він каже, „до помочи ще иньші уступи“ з поеми. Одні з них той, де описують ся в пеклі „всі ворожбити, чародії, всі гайдамаки, всі злодії“, шевці, кравці, ковалі і т. и. В сім уступі підносить автор факт, що гайдамаки опинили ся в пеклі „нарівні в паливодами, волоцюгами, плутами і т. п. Факт, справді, нехибний, але що він означає? Означає одну цікаву річ, якої, на жаль, не завважає і не підносить автор: се власне, дуже невтриманий і неконсеквентний, не то серйозний, не то жартливий тон, з яким веде і мусить вести своє комічне оповідане Котляревський. Не все треба приймати в нього за чисту монету і о скільки ми завважили, маємо у нього цілий ряд місць, де він про симпатичні річі каже ніби з глузом. Доказів сього ми могли-б навести чимало, але нині обмежуємось лише сконстатованєм сього факта і ужиємо його для нашої мети. Котляревський не про все каже серйозно — так само засаджує він у пекло і всіх гайдамак. Поет безперечно відрізняв у гайдамачині ідеальний бік боротьби проти пана, і негативний, у деяких індивідів — охоту покористувати ся чужим добром. Перший бік ми бачимо на фігурах Низа та Евріала, — другий дав змогу поетови записати не цілком серйозно гайдамаків у пекло. А що не цілком серйозно, про се не може бути жадного сумніву. Перш над усе, прихильність поета до вище названих гайдамаків, факт безперечний і всаджене до пекла всіх гайдамак було-б у суперечности з тим. По друге — не цілком серйозне перенесенне до пекла всіх гайдамак видко навіть і з того уступу, який навів сам д. Студинський і у нього поет видворив у пекло гайдамак разом з „плутами, волоцюгами“ і т. и., а чому-ж львівський учений не підкреслив для безсторонности тих віршів, що слідувать зараз же за наведеними ним словами про „волоцюг“ і т. и. З них ми побачили-б, що разом з волоцюгами були, треба гадати, всі шевці, кравці і ковалі, потім цехи: різницький, коновальський,

Кушнірський, ткацький, шаповальський,
Кипіли в пеклі всі в смолі
Там всі невірні і християне і т. д.

Не вже всім сим словам можна надавати серйозне значіння? Не вже поет дійсно міг всадити до пекла всіх ремісників тільки за те, що вони ремісники, або — *horribile dictu* — всіх християн, не кажучи вже про невірних — навіть незвісно за що? Очевидно, що Котляревський, яко поет комізма, граєть ся словами і надавати його комізму серйозну вагу можна лише при великих натяганнях. Але д. Студинський сим не спиняєть ся: для доказу остаточної справедливости своєї думки, він підносить той многозначний факт, що „для козацтва і його старшин“ поет місця в пеклі не найшов (стор. 29), і для ілюстрації сього цитує місце, що доводить цілком противне. В „*elisium*“, цитує він —

также старшина правдива,
Бувають всякіі пани;
Но тільки трохи сего дива,
Не квапляють ся на се вони.
Бувають військові, значкові і т. д.

Не вже кому небудь, окрім д. Студинського, не ясно, що наведений уступ свідчить лише про одно, що старшина козака тільки буває в *elisium*'і, та й то рідко, і що сього не хоче вона навіть сама. Якже після сего можна заявляти, що для козачої старшини не знайшов поет місця в пеклі? Не вже се не якесь непорозуміння, або, краще сказати, не дивовижне розуміння прочитаного? На мою думку, більш не зрозуміти Котляревського трудно. Одначе нерозуміння предмета студії було-б ще половиною гріха, але бо в своїй праці львівський професор виявляє недбалість і неухажливість що до свого предмету. Як міг він, справді, вимовити згадане своє речення про козацьку старшину, коли в-тій-же пісні Енеїди є таке місце:

Всім старшинам тут без розбору,
Панам, підпанкам і слугам,
Давали в пеклі добру хльору,
Всім по заслузі, як котам.

Тут всякіі були цехмистри,
І ратмани і бургомистри,
Суді, підсудки, писарі і т. д. (ст. 52—3 по моему тексту Енеїди).

Не вже-ж сього місця не досить на те, щоб д. Студинському відректи ся від висловленої ним тези? Я думаю, що більш ніж досить! Очевидно, автор обійшов ся без відповідної уваги з Енеїдою, бо в протиннім разі згадане його твердження, певно, не мало-б у його студії

жадного місяця. Цитований нами уступ важний ще й з другого боку; він не тільки розбиває висновки д. Студинського про козацьку старшину, але й стверджує наші висновки про тон Енеїди, про нецілковиту серйозність її викладу. Як видно з цитати д. Студинського, Котляревський трошки старшини уміщає в *elisium* — в нашому-ж уступі поет всіх садить у пекло; очевидно, тут суперечність, що розв'язується лише, коли приймемо думку про певне побільшення, в якому є тільки деяка частина правди. Коли прийняти як факт це побільшення, то ні одна з розібраних нами гадок д. Студинського не мати ж ніякого значіння, а особливо тоді, коли ці думки, як в другім випадку, розвиваються самим-же Котляревським, неуважно прочитаним д. Студинським.

Але це все гичить ся, може, одній старшини, а прості козаки, справді, може, були такими св'ятими, що „для них поет не знайшов в пеклі місця?“ Треба, розуміється, бути наївним, щоб накидати Котляревському думку про св'ятість козацтва; але у д. Студинського козаки, дійсно, виходять св'ятими. Щоб розігнати таку його приємну мрію, нагадаємо цитовані самим-же автором вірші Котляревського про козаків (Запорожців) — вони такі, що

Чи вкрасти що, язик дістати,
Кого живцем, чи обідрати,
Ні сто не вдержить їх гармат.

або — жінок там (в Січі) на тютюн міняють,
В день няні сплять, а крадуть в ніч.

Не думаємо, щоб означені риси були прикметою св'ятости, бо такі самі гріхи, значить і козаки, карають ся у Котляревського в пеклі. Але на що нам робити ці індукції і переконувати ними, що козаки могли бути в пеклі! З Енеїди видно, що вони були там дійсно: в блуканні по неклі кошовий Еней знайшов цілу громаду свого війська, в якій пізнав —

Педька, Терешка, Телифона,
Панька, Охрима і Харька,
Леська, Олешка і Сивона і т. д. (ст. 60).

І це місце Енеїди знов лишило ся без уваги автора! З сього всього можна ясно вже побачити помилки в поглядах на його особливе шанування козаків в Енеїді, і навпаки, пониження гайдамаків, але сам д. Студинський наводить ще оден доказ, і через те ми мусимо на ньому спинитись. На гадку д. Студинського, ганьбою для гайдамаків був же у Котляревського образ Заїзв'яка (Мезапа), якого поет малює „яруном, розбишаком і т. д.“ Я не розумію, якої особливої характеристики для бойця хоче д. Студинський, щоб назвати його нормальним? Не вже він

хоче, щоб війна зробила ся якимсь поединком, а не масовим битєм, як тепер, бо поединковий спосіб війни автор вважає, очевидно, якимсь особливо чесним! Та й як взагалі можна оцінювати тактику війни з боку етики, коли самий факт війни — надзвичайна дикість! Звісно, що виключеною з цього мусить бути так звані війна за свободу, і коли в ній боець виявляє чималу відвагу, то за се його тільки можна похвалити... А хіба не тим являєть ся Залізник в нашій традиції і також у Котляревського? Цілком тим самим, і похвала йому мусить бути аттестатом для всеї гайдамачини.

Свої замітки про неї д. Студинський кінчить потвердженням своєї невірної думки, ніби Котляревський ворожо стосував ся до гайдамаків. На се потвердження наводить він багатьма цитований уступ слів Латина „не звір я людську кров пролити і т. и.“ Сі слова мусять будім то вказувати гуманність Котляревського, через які поет повинен бути ворожим гайдамачині. Сей гріх автора зменьшуєть ся тільки через те, що він поділяєть ся і иньшими, але помилка, що лежить в основі його, лишаєть ся все-ж таки помилкою. Що слова якогось персонажа твору не завсіді можуть бути висловом ідей автора, про се ми вже казали; але коли вже вважати їх таким висловом, то треба принаймні провірити, чи являють ся вони хоч дійсним висловом переконань самого персонажа твору, а не випадковим чи фальшивим його атрибутом! При такій лише умові можливо робити якісь здогади про ідеї художця. В данім випадку навіть такої умови нема: Латин, справді, не любить війни, але ся нелюбов сліпа, викликана плохістю його природи і навіть страхом, а не якимись гуманними ідеями, які не позволяли-б йому гукнути людей і навпаки спонукали-б розповсюджувати спокій та добро.

Латин старий був не рубака
І воюватись не любив,
Від слова „смерть“ він, неборака,
Був без душі і мов не жив.

(Латин) — був всегда-ж тихенький,
Як всякий дід старий слабенький,
В чужее діло не мішавсь.

Відзначаючись такими якостями, а до того ще й скнарістю, Латин, певно, не міг хотіти війни, яко річи для нього самого небезпечної та до того й дуже дорогої по коштам, про що він і каже в своїй промові, а керуючись такими мотивами, він міг розвести ще й иньші резони, ніж висше наведені, відзначені буцім то ціхою „гуманности“, аби спекатись від військової негоди. Отже ніякої гуманности у Латина не видко, і ні про які ідеї Котляревського не можна з них зробити

вивода. Але припустім, що гуманність поета не підлягає сумніву (а се й справді так), не вже-ж з нього мусить виходити огида до всякого бою, а значить і до гайдамачини? Чого-ж тоді поет з такою прихильністю дивить ся на козацтво, вся історична заслуга якого власне й була у во-яцькій діяльності? Не вже се не стоїть в суперечности з оригінально збагненою гуманністю Котляревського? Не вже се не суперечить з вояцьким запалом самого поета, який отримував різні нагороди за хоробрість на війні? При поглядах д. Студинського на гуманне почутє, такі противности мусять бути неминучі, а при уважнійшій погляді на річи виявить ся, що гуманність не виключає боротьби за волю і цілі річки крови не можуть затопити високоморального значіння такої боротьби, де кождий несе своє житє за спільне добро. А раз такою боротьба була і гайдамачина в дійсности чи традиції, то повні симпатії до неї слова поета не можуть стояти в суперечности з його гуманністю.

На сім кінчимо свою розвідку про працю Студинського над Енеїдою; на нашу думку, ся праця слаба: не оригінальна в своїй частині про козаччину, вона в другій частині повна різних помилок і цілковитого нерозуміння справи, до якого ще прилучає ся неуважність до текста Енеїди. А такого рода хиби праці дають повну основу назвати їх мало науковою: помилки автора в обробці обраного матеріяла о стільки замітні, що їх ледви можна було-б сподівати ся від патентованого вченого.

Друга частина праці д. Студинського присвячена „характеристичі поезий П. Гулака-Артемовського“. Тут розглядають ся різні мотиви його творчости і дають ся деякі поясненя їх напряду. Як і в першій частині, тут є також пункти, на яких мусимо спинити особливу увагу. Перш за все зазначимо, що д. Студинський цілком не вважає потрібним тримати ся еволютивного принципу в студійованню фактів нашого письменства: він не виділяє того комплексу ідей, який належить власне окремому письменнику, в данім разі Гулаку, і робить його типічною постатею в літературі. Через те по прочитанню книги д. Студинського ми зовсім лишаємо ся в невідомости, до якої школи належав поет і яка клясова, чи взагалі соціальна основа лежала під його творчістю? Зроблений автором книги огляд мотивів поезий Гулака, звісно, має свою вагу, але такий огляд вістаєть ся тільки першим кроком до висої й глибої роботи, якої д. Студинський не виконав.

Зробивши сю загальну увагу, поглянемо тепер, як упорав ся він з узятим на себе завданєм — аналізу поезий Гулака. Хоч такий аналіз не трудна річ, але за автором його ми все-ж таки повинні признати заслугу досить вірного проведення його, що мало-б ще більше значінне, коли-б не сполучені були з загально-філософічними поясненнями, на які

д. Студинський далеко не майстер. Першим мотивом у творчості Гулака він вважає протест проти крпацтва — се зовсім справедливо, хоч і не оригінально, бо всім давно признано. Але і в сім місци допущено дослідником помилку: говорячи про твір „Дві пгашки“ д. Студинський вважає за потрібне вести недорічні паралелі між Великоросом та Українцем та ще пояснити їх ріжницю не зовсім вірно суспільно-родинними причинами. Шукане отсих москаль-українських конфліктів, на яким так погрішив д. Огоновський, річ о стільки непевна та безхосенна, що їх ліпше поховати в могилі забуття та покою: сі аналогії не доводять ні до чого, і як у Огоновського, замість дійсного пояснення річи, дають недоладні фантоми. Хіба не досить сказати, що в таким то творі стикають ся дві ріжні соціальні течії, аніж ще додавати, що се така а то така народність, наче в самій народности, скажемо, українській не може бути двох ріжних соціальних течій, --- як нпр. гнобительських і пригноблених?

Другим мотивом творчості Гулака д. Студинський називає сьпіви про „марність сьвіта“ і зазиви до горілки, яко ліку в тузі. Тут заслугою вченого стає ствердженє факту, що означеного типу твори Гулака се пересьпіви лірики Горация, але й ся заслуга зменьшуєть ся через те, що при самих творах Гулака є здебільшого вказівки на походженє їх від Горация. Не обійшло ся одначе без похибок і в сім пункті праці д. Студинського. На закінченє розсліду сих творів останній наводить порівнаннє своє і Чуприни що до Котляревського і Гулака і робить се досить вєщасливо. На думку обох учених, твори Гулака — се значний крок наперед з огляду на їх українську одіж і брак цинізму, а через те, звісно, стоять вони вище від поезій Котляревського. Такі докори Котляревському видають ся нам дивними, хоч і не дуже, по ознайомленю нашим з науковими заходами д. Студинського: бо як, справді, вчений може робити таку методичну помилку — порівнювати основний тон усєї творчості Гулака з частинною рисою одного з творів Котляревського, власне Єнеїди?

Така постанова діла доводить до повних помилок — а власне: що до переваги Гулака у народности, то тут як би ми не порівнювали твори обох поетів, ми не можемо не признати одного, що українська народня одіж Котляревського ні на гич не перестає бути такою і значить незгіршою від Гулакових творів: се загально понята думка, протестувати проти якої треба у всякім разі далеко поважнійше ніж се зроблено д. Студинським. Що-ж до цинізма Котляревського, то хоч і треба його признати з ріжними застереженнями в Єнеїді, але і мислити про нього не можна в таких творах, як Наталка-Полтавка і Москаль-Чарівник, так, що коли й зроблено ким „значний крок“ вперед, то в усякім разі

самим Котляревським, а не Гулаком. В друге, й питане про цинізм дуже спірне, бо тоді такі твори, як Декамерон, треба-б уже просто було палити, а не вважати за артистичні твори, і в усякім разі се питане про артистичність чи краще естетичність твору, а істоти напруму не дотикає зовсім.

Оминувши родинний мотив у поезії Гулака, звернемось до політичного, який д. Студинський справедливо називає урядовим патризтизмом. Осуджуючи останній, автор книги хоче одначе змягчити суворість присуду тою увагою, що сей патризтизм поділяли й иньші письменники, як російські так і українські, і що для нього були навіть деякі причини і серйозні основи існування. І в сім пункті є над чимсь спинити ся, а перш всього на тім виправдуванню, що названий патризтизм поділяв ся й иньшими письменниками. Щоб се виправдуванне було удатне, маю сумнів, а особливо тоді, коли в добу Гулака й иньших письменників були люде далеко иньшого типу, як впр. декабристи, які власне і повинні стати міркою для оцінюваня громадської психики тогочасних індівідів. Значить, про виправдуванне не може бути й речи: лакейство лишаєть ся лакейством і нам зістаєть ся тільки знайти його причину. Не думаємо, звісно, щоб виставлена д. Студинським „надія на утворенне постійних козачих полків“ (стор. 90) могла бути признана такою. „Надія на утворенне полків“ — що може бути кумеднійше для причини урядового патризтизму? І хіба се поясненне взагалі? Хіба по здійсненню сеї надії тойже патризтизм, а властиво кажучи сервілізм, не лишив ся-б у повній своїй силі? Ні, таке поясненне цілком невдатне і була причина більш серйозна. Питанне таке: чому певні індівіди вийшли сервілістами або консерватистами? Се питанне чисто психологічне — про вплив на психику зверхних обставин. Житєві умови відбивають ся на людській психиці, і по теорії імітації, витворюють цілі групи однородних істот — через те ми маємо нації, класи, верстви, релігії, партії і т. д. Консерватизм Гулака толкуєть ся, значить, перш за все тим осередком, в якім він виріс і який надав йому цілу стадію традиційних поглядів. До соціальних причин консерватизму Гулака приходить ще й особиста риса — низькопоклонство і принаданне до всякого старшого. При таких умовах, головно при першій, всякі иньші погляди противного характера не могли осадитись в душі Гулака, бо були ними побиті.

Отже, причина урядового патризтизма Гулака мусять бути ясна: се була клясова психика його осередку, не переломлена жадними поступовими європейськими ідеями, які переважали навіть у таких людеї, як Пушкін. При такій психиці, та ще особистім низькопоклонстві Гулак мусяв лишити ся Гулаком на завсіді. Наведені далі приклади росій-

ських письменників підтримують нашу думку ще більше, і особливо се можна сказати про Пушкіна: ся благородна, але слабвольна і м'ягка душа, в наших очах, спустила ся в bagno власне через те, що не стало гарного осередку, який підтримував його доти. Через те і вести з ним паралелю нема ніякої потреби: було досить російських людей кращих Пушкіна, а той факт, що він робив погані вчинки одночасно з українськими письменниками, показує тільки одно, що й тогочасні українські письменники і деякі російські мусять бути з сього погляду засуджені безповоротно.

Через все вище сказане, не мати-муть ніякої ваги і ті додаткові причини консерватизму харківських письменників, в роді надій на полекшу для українського письменства та признане самостійности української мови, про які згадує д. Студинський. Коли-б навіть ці „причини“ не відкидались попереднім нашим міркованнем, то і тоді-б вони не витримали жадної критики. Та й справді, як ми можемо говорити серйозно про „полекшу“ нашого письменства в початку того століття, коли ми не можемо противставити їй жадної його заборони? Ся „полекша“ тоді-б мала значіння, коли-б наші літерати стрівали за свої писаня якісь переслідування, але хіба нам незвісно, що піонер нашої літератури Котляревський власне і дістав признанне від Миколи I за своє українське писанне? Так що „полекша“ була не полекшою, а спочутєм, і навіть, коли хочете, байдужістю уряду... Але-ж хіба спочутє уряду до російського письменства перешкодило Новікову та Рилєєву бути ними самими, а не Бенкердорфами та Орловими? Значить, тут діло не в урядових пільгах, а в тих індивідах, що реагують на них так а не ипакше. Говорити-ж про „признанне мови“, яко причину консерватизму наших письменників, зовсім уже сьмішно... Що до мови, то ми й тепер стоїмо в таких же обставинах як сто літ назад — але коли-б уряд признав нашу мову, не вже-б ми стали через те консерватистами? Звісно, стали-б, коли владали-б психикою Гулака і йому подібних, але ніколи-б не стали, коли були-б психики противної.

Та й сам д. Студинський ніби чує, що його „причин“ для лакейства Гулака мало, і сам заговорює нарешті (стор. 112) про „особисті“ причини — з того, властиво кажучи, треба було-б і почати. Ми не скажемо, звісно, щоб і розгляд сеї особистої причини, яко „вдячности“ до уряду, також був удатний, але самий факт звернення до сеї „особистости“ мусить бути показником і для д. Студинського, що його фільозефія не в добрім становищи. Друге діло, коли автор торкаєть ся справжнього лакейства Гулака і називає його дійсно лакейством — тут, звісно, з ним ми можемо тільки погодити ся, але й то до певного ступня. Не встигне, справді, д. Сту-

динський висловити вірну думку, як зараз обгорне її в такі шати міркування, що одержуєть ся Бог зна що. Так і тут: осудивши вибрики Гулака, він протиставляє їм „Пана та собаку“ яко ліберальну, майже революційну (стор. 121) казку і думає, що сим можна полагодити „прикре вражінне“ від політичних віршів Гулака. Привабна надія, але цілком противна всяким розумінням науковости: бо як же можна загальну рису творчости якогось поета порівнювати і навіть обмежувати тими першими його кроками, що колись були зроблені і потім навіть забулись? Се ж противно всяким законам льогіки! Може, Гулак, як йому було десять років, був дійсним революционером, але хіба се перешкода тому, що типічна його постать, яко людини зрілої, повинна малюватись брудними рисами? Ми тільки можемо пожалкувати, що Гулак не лишив ся тим чим він був, але заспокоювати себе тим, що він хоч і поганій чоловік, але був гарним, та й то ще під сумнівом, се вже архидивно! Одно слово, критику політичних творів Гулака д. Студинським ми повинні признати цілком невдатною і не обміркованою — що, на жаль, стрічаєть ся і в иньших місцях його роботи.

По розгляді всіх творів Гулака д. Студинський дає „загальну характеристику“, але на що він дає своїм думкам в сім пунктї таку назву, цілком незрозуміло: сі його думки то тільки повторенне всього сказаного автором про Гулака і можуть бути названі „резюме“ тай годї. Під „загальною характеристикою“ розумієть ся зовсім иньше, а власне — означенне основної ідеї, з погляду якої індивід розглядає всякі життєві справи; так і в данім випадку д. Студинський по аналізі ріжних творів Гулака, мусїв нам показати, яка провідна ідея керує останніми, і коли Гулак в своїм духовім житю не стояв на однім місци, а мав зміни, то показати і еволюцію його думок. Д. Студинський сього не зробив і через те літературне обличче Гулака лишив досить невиясненим.

Беручи на увагу все сказане нами, мусимо тепер спитати, що дав д. Студинський в обох своїх статях для історії нашої літератури? На превеликий жаль, ми мусимо на се відповісти, що дав він надто мало: з одного боку, повторив звісне й висловлене до нього, з другого — в статі про Гулака дав досить елементарний аналіз його творів по змісту. Заслуги се невеликі і ще більше зменьшають ся тою силою помилок, яка допущена в його книзі поспіль з повною недбалістю в стилізованню. Все се змушує нас промовити, що книжка д. Студинського при хибности і нерозвитости у ній поглядів на предмет студії, повинна бути признана не дуже користною і користанне з неї мусить провадити ся з великою обережністю. Так що дійсно наукового огляду творів Котляревського з соціального погляду, а поезій Гулака з усяких поглядів нам ще тільки лишаєть ся чекати.

Ів. Стещенко.

Вл. Каллашъ — Изъ исторіи малорусской литературы 20-хъ и 30-хъ годовъ XIX вѣка. Библиографическія справки, I—III (Кіевская Старина 1900, V, IX, XI).

Д. Каллаш звернув увагу на се, що не тільки докладні досліді української, але і російської журналістики сих років можуть дати ряд нежданих і дуже цінних нових фактів, що проллють ясне світло на еволюцію української літератури XIX в. Під висше поданим титулом подає д. Каллаш не тільки кілька цінних уваг, але передовсім мало або зовсім незвісних бібліографічних матеріалів, які тут коротко нотуємо.

В „Литературномъ Музеумѣ“ 1827 р. умістив Т. Глинка вірші п. з. „Набѣгъ запорожскихъ козаковъ изъ Сѣчи на Волинь — изъ истор. 17 вѣка“ (д. Каллаш подає її в скороченю). В „Сѣверныхъ Цвѣтахъ“ 1830 подані „Малороссійская мелодія“ барона Дельвига — і „Малороссійская пѣсня“ І. Котляревського.

Ряд малоруських творів знаходимо в „Молві“ 1832 і 1833 рр. у ч. 37 з р. 1832 знаходимо вірші „Хмара“ — під ним криптонім -нъ-чь, У ч. 82 і 89 з р. 1832 „Галиційская краснорусская пѣсня“; у ч. 65 з р. 1833 уміщені деякі „українські анекдоты“; у ч. 99 з р. 1833 подано декілька „малороссійскихъ віршів“ А. Боды-Варвынца, себто Бодяньського: 1) До пана здателя слухивъ 2) Козацкая пѣсня 3) Епитафія Богдану Хмѣльницкому 4) Сухая ложка (апологъ); у ч. 120 з р. 1833 друковані „шпыгачкы“, або по московському „эпиграммы“ Грицька Основяненка: 1) Пысатьци 2) Жиноча натура 3) Отъ лыхо 4) Злодію 5) Щырая любовь 6) Старовына. В 1835 р. часть X напечатаний: „Корнилій Овара. Думка І. Якъ поконтрабувавсь козакъ Корнилій Овара изъ бисомъ, и що зъ того було“; підписано так: „Антонъ Майко Келеберда. Зъ Почаѣва полomarъ Богородицькой звоницы“. Д. Каллаш приписує його авторство Срезневському і цілком справедливо називає сей твір імітацією Жуковского „Громобоя“.

Въ „Новомъ живописцѣ общества и литературы 1831 р. ч. 23“ напечатані й досить талановиті інтересні сцени: „Быть Малороссиі въ первую половину XVIII столѣтія“, підписані буквами Т. М. (сю характерну сцену подає автор в цілости).

Багато українського матеріялу стрічаємо в журналі Каченовського „Вѣстникъ Европы“. Там уміщені українські пісні, матеріяли по історії козаччини, переклади й самостійні твори. В р. 1828 напечатаний „отрывокъ“ Молодиця. В р. 1830 надруковані „Два сонета малороссійскіе“, підписані буквою Ш. В р. 1829 появилася перерібка „Свѣтлани“ Жуковского п. з. „Маруся“ Л. Боровиковського. В р. 1830 „урывокъ зъ казкы Видьма“, підписаний буквою Б. (Боровиковський).

В р. 1830 надрукований „малоросійській переводъ изъ Крымскихъ сонетовъ Мицкевича — Акерманські стени“ Ш. і „Фарысь“ Міцкевича в перевід Боровиковського. В VI т. з р. 1822 подано кілька „малоросійських анекдотів“.

Так виглядає менше більше материял, який зібрав і подав до загальної відомости д. Каллаш. Ціну зводу сього материялу д. Каллаша відчувають передовсім ті люди, що живучи поза російською Україною не могли би покористувати ся сим материялом безпосередно з журналів, що і у Росії стали бібліографічною рідкістю, не то у Галичині та Буковині.

I. B.

Aleksander Kolessa — *Ukraińska rytmika ludowa w poezjach Bohdana Zaleskiego*, Льв., 1900, ст. 78 (відбитка з Księgi pamiętniczej uniw. lwowskiego).

Одно з найцікавіших явищ для історика літератури — так розпочинає ш. автор свою працю — се цивілізаційна ендозмова, яка відбуває ся між двома від ряду століть сусідніми народами польським і українсько-руським. Сьому явищу присвятив автор уже кілька праць, і до них прибула й отся нова. Спеціально для історика української літератури вона дає дуже не багато, бо-ж метою автора було — вияснити секрет тої мелодійности і солодкозвучности, якою справедливо славить ся Б. Залеский між усіми польськими поетами. Проф. Колесса показав тут зовсім наглядно, що найбільша частина сего секрету виясняеть ся тим, що Залеский брав віршові форми з українських народніх пісень. Із 47 форм вірша, які констатує автор у Залеского, 15 узято з укр. народ. пісень; із 103 ритмічних вірців 51 походять із українського жерела. Надто Залеский держить ся таких самих правил що до цезури і що до чергованя акцентованих та неакцентованих складів, як і укр. нар. пісня. Сей, для істориків польської літератури важний здобуток обставив др. Колесса масою фактів і цитат. Надто подав він огляд польських студій над ритмікою, огляд, що сягає до кінця XVIII в. і показує повну неоригінальність тих польських студій і брак в них систематичного слідження спеціально польської людвої поезії. Коли-б шан. автор був заглянув до старших уживаних у Польщі граматик та підручників риторики, яких багато укладано тут у XVII—XVIII в., був би переконав ся, що перший із згаданих ним теоретиків — Новичинський, був на ділі одним із остатніх у довгим ряді, не ліпшим і не гіршим від своїх попередників. Ті старші писаня переглянув з дебільшого д. Перетц у своїй праці „Изъ исторіи русскої пѣсни: изслѣд. и матер. т. I.“ Цінна праця дра Колесси повинна би бути невеличким memento і для ширшої польської громади, що українська мова і пісня не така то вже бідна, коли один із найбільших польських поетів не тільки вважав мож-

ливим користуватись її скарбами в такій великій мірі, але власне тим позичкам, а не провідним ідеям своєї поезії головно завдячує свою чародійну силу.

Ів. Франко.

Ф. И. С. — Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи. Часть перша — 1772—1848, часть друга 1850—1895, Льв., 1895—6, ст. 350+741, 16°.

На похвалу сеї праці можна з гори сказати, що вона найповажнійший плід наукової діяльності галицьких москвофілів за останні десятиліття. Се визнання ще не безоглядна її стійність; ся вже далеко менша. Перша хіба її — се тенденційність у звістнім напрямі, прикладана *per fas et nefas* до поодиноких подій. Друга хіба, ще важніша — недостача критичного й синтетичного чуття та сучасного наукового підготовлення що до методу. В автора переважає сухе переповідання подій усякої вартости без аналізу і критики. Тому то читанне сеї праці томить, не інтересує; про приковуванне думки викладом й мови нема.

Покажемо се на кількох прикладах. Зараз перший розділ обертає ся головно коло дипломатичних справ, звязаних із першим розділом Польщі, з яких $\frac{2}{3}$ тут цілком не потрібні, бо нічим дальшого не пояснюють. За те перший розбір Польщі міг дати автору причину до характеристики його, як міжнародної події, що й досі важна своїми наслідками. На жаль, автор обмежив ся до переповідування загальнознаних фактів, беручи їх із загальнознаних підручників, а не з жерел. І взагалі любить автор пускатись на поле дипломатичної державної історії, на сей терен у праці часто повертає. Се майже цілком не потрібне, бо історія австрійських Русинів лише в кількох моментах звязана де-що з заграничною політикою, на що доволі було б згадки, а не цілих глав. Подібна нерівномірність і в другім розділі, що має представити реформи уряду і стан руського народа: на 5 сторінках полагодив він сей стан що до національної, культурної та економічної сторони, а на 22 іде мова виключно про духовенство в широких рамах, почавши від початку XVIII ст. Се мабуть цілком не науково. Цілий третій розділ говорить про другий і третій розбір Польщі й долю уніятської церкви у Росії (*sic!*). Знов ходить тут автор по вершинах дипломатичної політики, хоч усе те на австрійських Русинів мало мінімальний вплив, хіба тільки на заснуванне львівської митрополії.

Четвертий розділ містить огляд адміністрації Галичини з боку політичного, судового, економічного і шкільного. Справи інтересні, одначе вони переповіджені з другої руки, так сухо, по хронікарськи, без розуміння їх соціологічного значіння, що й читати тяжко. До того, проти значіння самого заголовка, автор мінімально говорить про угорських Русинів, про буковин-

ських теж не більше. Се мабуть велика хиба. За те міг би автор із легким серцем викинути більшу половину пятого розділа, де іде мова про польські революційні рухи, бо історію Русинів вони небогато поясняють. Так само друга частина праці дає автору можливість робити великі екскурси по Європі й обговорити всі війни XIX ст., особливо кримську війну й російсько-турецьку, яким присвячує він окремі розділи (10 і 13), а й иньшими займаючи нерозмірно багато місця. Нерівномірність панує окрім того і в огляді історії самих Русинів, де духовенство все на першій пляні. Усе те оповіджено в величезній більшості за иньшими, часто не подано за ким, до жерел сходить автор дуже рідко, і то до другорядних. Взагалі виглядає мов би автор старався писати як найбільше, впахати у книжку, що лише можливе. Автор серед хаосу сам губить ся, про опанованне й мови нема. Недостача добору й розділу між потрібним і зайвим; невмілість виводити з фактів синтези, лучити факти по своїй внутрішній звязи, а не зверхній, і доглянути внутрішні елементи подій, що розвивають ся силою самого істновання; нерозумінне основ національно-політичного й суспільного життя народа; партійність і тенденційність в пояснюванні культурних прояв, та консерватизм і клерикалізм у представлюванні політично-суспільного життя — отсе головні прикмети праці д. С.

Не менш слабкі сторони виступають і в подробицях праці. Здебільшого зазначаємо лише, бо на полеміку місця не стало-б. Які дивоглядні погляди про людську суспільність панують у автора, показують слова його про тих Русинів, що в перших австрійських часах вступили в урядову службу. „Они сегодня ополечены и дают доказательство, — во первыхъ, якъ надежнымъ элементомъ въ національномъ отношеніи есть чиновничее сословіе — во вторыхъ, якъ мало нравственной силы есть въ церковной уніи, если сыны и дочери уніатскихъ священниковъ при первомъ удобномъ случаѣ покидаютъ уніатскій обрядъ своихъ родителей“ (ст. 29). Автор повинен знати, що й православні Русини польщились довгими віками, румунщились, мадяризувались, і нині се ще діється; повинен знати й се, що абстрактні ідеї в роді національного і релігійного почування самі про себе не живуть, а лише бувають відбитком певного політичного та культурного стану. Тепер у Галичині і та сама унія і такий самий урядничий стан, а полячєннє чомусь зменшаєть ся... Подібно не уміє автор розв'язати такого простого проблема, чому уніатське духовенство (світське) до 1772 мало руську національну за-краску, говорило й писало по руськи, а діставши ся під німецьку Австрію і протекторат віденського уряду дуже скоро спольщилось (ст. 44). Та мабуть розв'язка сього питання не вийшла-б у лад із „об'єднательною“ тенденцією автора. Так само не умів би мабуть він розв'язати другого проблема, чому національне становище угорських Русинів

до діяльності А. Добрянського було краще, аніж опісля. Про освіченість автора свідчить замітка про соціально-демократичне тайне товариство в Угорщині 1795 р. (ст. 116). Поліцейська система Метерніха знайшла оборонця у д. С. (ст. 116). Знання австрійської історії таке у нього глибоке, що німецьких урядників у Галичині при кінці XVIII і початку XIX ст. назвав лібералами (ст. 116).

Д. С. перший із наших москвофілів заговорив про український сепаратизм дещо инакше, більш об'єктивно. Говорячи про брошуру Я. Головацького: *Zustände der Russinen*, що стояла на стаповищі нинішньої української національної ідеї, поясняє, що на не впливав розвиток української літератури (ст. 164). Сей перший свідомий сепаратизм був піднесений проти Поляків, значить ся, про польську інтригу мови нема. Але мабуть автор докладнійше справи собі з того не здає і тому зараз же скручує, підносячи, що Шевченко стояв під впливом Міцкевича (ст. 169). Дальше подає як щось несумнівне (?) вплив Поляків на українську національну ідею, хоч признає, що Поляки не здобули задуманої прихильності Українців до себе (ст. 171). Поминаємо полеміку автора із звісним листом М. Максимовича 1840 р. до д. Зубрицького як безвартістну і вузкоглядну (ст. 206), при чім висказує він таку мудру гадку: як же писати по народньому, коли нема ще граматики? Цитування мови Вагилевича показує як раз недоладність мішанини, бо В. писав, як знаємо, дуже твердо, хоч би свою граматику. У клопоті автор із подорожними замітками Терещенка, тому коротко зове їх: „статья, не совсѣмъ вѣрно чертающая отношенія Галицкой Руси“ (ст. 216). Все таки при кінці 6 розділа запевняє нас ще раз автор, що нова література на українській народній основі мала перших ворогів — Поляків (ст. 223).

Розділ про настрої в Австрії перед 1848 р. незвичайно слабкий, зреєстровані лише факти за Кронесом і то лиш поверховно. Сама історія 1848—49 рр. переказана так само. Навіть при переповіданню подій 1848 р. не уміє автор стояти на становищі об'єктивности: звістний *Ruskij Sobor* зове українофільством, хоч він був лише рутенством у найтіснійшій значінню. Рух поміж Русинами 1848 р. зводить автор до ось якої характеристики: Русини стали на становищі українського сепаратизма, остались одначе клерикалами і льюальними Австрії, „пренебрегали украинскою фонетикою, предпочитая ей историческое этимологическое правописание и воспротивлялись такъ зовимому украинскому словоковерканію“ (ст. 350). У тім міг би автор знайти пояснення тяжкого для нього питання, чому після 1848 р. літературно-просвітний рух між Русинами паде. Та що-ж, він натомість зайшов у церковні справи, шукаючи в „обряді“ відповіді на історичні проблеми. Говорячи про українську

національну ідею 60-и рр., хоч завсіди стоїть на партійнім становищі, перший із усіх москвофілів признає, що польське українофільство задля політичних мотивів треба зовсім відрізнити від руського українофільства культурного, бо одно й друге були прямоваання просто противні (ст. 129 і дальше). Лише не потрібно звязує автор український рух початка 60-и рр. з польським повстанням. „Вечерниці“, як знаємо, виходили ще перед повстанням, а вплив був безпосередно з України, де тоді українська ідея стояла на розмірній висоті, тому роля польських емігрантів у розвитку галицького українства дуже мінімальна.

Участь галицьких Русинів в конституційнім життю краю й держави переказана по хронікарськи без ніякої наукової характеристики їх політичних і національних стремлінь, чи там недостачи їх. Не чинить того автор навіть при згадці про злавний виступ Наумовича 1866 р. у сойміз а „общерусскою“ єдністю. Тим менше не висновує нічого із власних слів, що проби Голуховского зробити з українофілів політичну партію, прихильну Полякам, не повелись цілком. За те широко розводить ся про те, чи фонетика користна, чи ні (звістно друге, ст. 441). Останні глави праці про нинішній стан австрійської Руси, написані енциклопедичним, хоч і скропулятним способом, пропускаємо, як і його замітки про партійні відносини між Русинами.

Хотівши коротко схарактеризувати книжку д. С., мусимо сказати: праця мало наукова, але сумлінна, багатство материялу заступає критичність і наукову характеристику, до того одинока з того поля; признати треба в автора безпристрастність і певну навіть об'єктивність що до української національної ідеї; се все чинить книжку будь-що-будь пожиточною, що багато дечого навчала-б сторонників автора, як би по́та bene хотіли її читати. Книжка писана язичем, очевидно — автор не вмів писати чистим російським язиком. С. Т.

Ф. И. Свистунъ — Галицко-русское войско въ 1848—1849 годахъ (Живое Слово, 1899, I, ст. 30—39).

Автор подає тут звістки (без нотовання жерел) про руську національну гвардію 1848 р. Тодішні Русини, хоч держались уряду, приходили таки до погляду, що їм гвардія потрібна. Уряд не противив ся, а навіть з вибухом угорського повстання сам почав організувати її. Наперед повстали гвардії у Стрию і Жовкві, але всі ті що завязались 1848 р. не мали ніякого значіння. Аж у 1849 р. уряд з'організував руський батальон — Ruthenische Bergschützen, щоб не допустити Мадяр до переходу Карпатів. На ділі одначе уряд хотів з нього зробити регулярний полк до походу в Угорщину, тому відмовив домаганню Русинів, щоб команда сеї гвардії була руська і краски убрання були національні.

Сей баталіон рушив на Угорщину, але вже за пізно, по зрушенню малярського повстання. У січні 1850 р. розпущено його в Перемишли. Коли настала реакція, всіх гвардістів покликано до війська й поводили ся з ними так, щоб затерти всі сліди національної організації. Окрім цієї гвардії уряд підготовляв підгірську і гірську людність до загального походу (Landsturm), але діяльність її обмежилась до кількох бійок із Мадярами. Усе те стало непотрібне після побіди над Угорщиною й уряд старав ся затерти навіть слід своєї прихильности до Русинів. С. Т.

Любомир Селянський. — У п'ятдесяту річницю знесення панщини і відродження галицької Руси, Льв., 1898, ст. VIII+104 (Книжочки „Просвіти“, ч. 215 і 216).

Др. Іван Франко — Панщина і її скасування в 1848 року, у Львові, 1898. Коштом і заходом Товариства „Просвіта“. Льв., 1898, ст. 135.

В. Будзиновский — Панщина, її початок і скасування, Чернівці, 1898, ст. 173 (Універсальна бібліотека ч. 26—28).

Ш. Сеньобó — Австрія в ХІХ ст. З французького переклав і пояснив С. Томашівський. Льв., 1901, ст. 105 (Наукова бібліотека ч. 4. Накладом українсько-руської видавничої спілки).

П'ятдесятилітня річниця знесення панщини в Галичині дала привід галицьким Русинам до доволі численних публіцистичних статей та популярних, більш або менш наукових праць. Одну з поміж тих праць, а власне найбільше наукового характеру студію „Знесення панщини в Галичині“ Івана Заневича обговорено вже в ХVІ томі Записок. Тутки хочемо познайомити читачів Записок з трема иньшими публікаціями в сій справі, яких заголовки виписано у горі, а при сій нагоді обіймемо нашим справозданем і переложену д. Томашівським працю Ш. Сеньобó про „Австрію в ХІХ ст.“, як тому, що час 48-ого року, з яким тісно звязане скасування панщини, знаходить в сій праці доволі простору обробку, так і задля тих уваг, які перекладчик додав до переложеного твору, а які теж переважно обертають ся довкола подій 48-ого року.

Книжка д. Селянського дочекала ся вже одної, вельми різкої та на нашу думку належної критики з під пера д. Франка зараз таки по виході сеї книжки у світ (гл. „Громадский Голос“, рік 4-ий нр. 14). Автор (псевдонім) представляє у своїй книжці річ ось яким способом: В селі Яснієві відбуває ся саме в 50-ту річницю скасування панщини „золоте весіле“ старого пшопдаря Запеки та його жінки Олени. Крім всіляких иньших гостей є на сїм „весілю“ місцевий парох та сини

і внуки господаря Запеки: професори, правники, священники і т. д. Є і старий лірник, бувший панський льокай (!!). Між ними виваує ся розмова про панщину та веде ся на „весілю“, а опісля ще й другого дня на панщивнянім обході в читальни. Всі головнійші особи по порядку говорять то про панщину, то про революцію 48-ого року, то про скасованє панщини, про відродженє національне Русинів, про дальші події, про австрійську сучасну конституцію і т. д. Лишаємо вже на боці те, що така ніби беллетристична форма представлення річи, по трохи нарративна, по трохи діяльогічна — найбільш тяжка форма популяризації і просто не надає ся до такої теми, — звернемо головну увагу на сам предмет книжочки та тенденцію, з якою автор його представляє. З сього боку представить ся книжка нам крайне ненауочною писаниною заскорузного та вузкоглядного „рутенця“, що на великі політичні, соціальні і загалом державні події дивить ся оком маломістечкового ніби-інтелігента, а при тім перекичує історію чи з наївного неучтва, чи може таки з розмислу.

Як розуміє автор весь тягар панщини, що спочивав на руськім селянині в Галичині, видно хоч би з того, що як приклад панського зущеня та самоволі наводить він дві анекдоти; одну про ц. к. старосту, котрий приїхав грабити дідича за незаплачений податок і котрого дідич спойвши казав зложити в труну та відправляти над ним похоронну панахиду; другу про дідича, що подібно зробив із руським священником, на котрого пожаліла ся баба-мужичка, що він не хоче похоронити її чоловіка за 8 сороківців але жадає аж 15. Історії ті, що з рештою хто знає чи не викличуть зовсім противного замірам автора ефект — оповідає виведений автором селянин з таким сьвятим обуренєм, наче би справді се був верх горя, яке потягала за собою надщина. Як же відбивала ся та інституція на селянській клясі, які тяжкі кривди й нестерті наслідки потягала вона для нас, чим саме тим масам вона в'їдала ся в самі печінки, про се автор знає нам сказати дуже маленько або й нічого, а се що каже, говорить так побіжно та шематично і вже без того сьвятого обуреня, що справді виходить, наче би ті дві згадані анекдоти вичерпували головний зміст нещасних наслідків панщини.

Та таке розуміє річи автором стане нам ясне, коли зважимо, що у нього до того всього, „що Русини — колись-колись — мали найдорожшого“ належать: в першім ряді „можні бояри і дідичі“ далі „богаті купці“, а на кінци вже „батьківська земля і свобода“. Автор кажучи про долю Русинів по заборі Галичини Казиміром В., представляє річ так, наче би перед тим руські селяне не знали ніякого горя та жили наче в раю попри своїх „можних боярів і дідичів“! Що більше, він твердить, що й перед 48-им роком хлопам „було би не соріше жило ся, коли би пани були слухали тих прав, які видавали ці-

сарі“. Ні на оден стулїнь від такого трактованя річи не відступає і дальше оповіданне про польський демократичний рух про 48-ий рік і про революцію. Вину за переслїдуване „рускої трійці“ (Шашкевича, Головацького, Вагилевича) спихає автор на... польських революціонерів чи, як їх автор зове, „бунтівників, що бажали відбудованя Польща“, „ворохобники, що тільки лиха накоїли нашим першим народолюбцям“. Вони, ті „бунтівники“, „ворохобники“, що йшли „против цїсаря“, запутали декого з молодих Русинів в свої конспірації і тому (!) взято і „Русалку Дніпровую“ під ключ і переслїдувано „руску трійцю“. На демократизм „рускої трійці“, а на ворожий сьому демократизмови та виразно неприхильний руському національному відродженю настроїв австрійського уряду, автор нічого знати не хоче і жертвеним козлищем в цілій справі впали цілком ненадійно польські революціонери. Що ті революціонери не визначали ся великим політичним розумом — се річ звісна. Та звісно і те, що се були справденні демократи і вороги панщини та дідичів, як і инчого тодішнього ладу. Автор одначе, тенденційно перекручуючи дійсний стан, представляє річ так, яче би вони хотїли повернути давну шляхотську Польщу та „баламутили хлопів“. Автор навів і кілька революційних пісень тапричт, зложених тими „бунтівниками“ для руських хлопів, недобачаючи, що з них бе любов до народних мас, спочуване їх кєрвавїй доли і горяча нєнавість до польських дідичів — ну! і до абсолютної австрійської управи. Отсі піснї і прит і мішають ся в якусь дивну, суперечну, мозаїку із авторовими увагами і дотепами, зверненими против тих „бунтівників“ та „ворохобників“.

Та верхом обскурантизму — д. Франко в згаданїй критиці назвав се „льокайством“ — буде оповїданє про революцію 48 року. У автора перед 48 р. „австрійські цїсарі щиро дбали про долю руских селян, котрих плач і наріканє доходили аж до цїсарского трону“ і все було би добре, як би знов не ті „ворохобники“ та „бунтівники“ : Італїянці, Мадяре, Поляки, а часом і Нїмці. Для них „треба було сильної руки, аби удержати лад в державі“. Ну і цїсар Фердинанд вибрав собі таку „сильну руку“ — Метернїха. Та стало ся мале „нещастє“, а то, що Метернїх, хоч „дуже мудрий рядив надто самовільно“ і те „нещастє“ потягло за собою друге, вже велике „нещастє“ — ворохобнї та бунти, що були зверненї тільки „против Метернїха“. Великі мартовї подїї у Віднї представляє автор так, що Віденці, невдоволенї тільки з Метернїха, „пїшли“ до цїсаря, аби „Метернїха відправив“. Метернїх не хотїв пустити їх до цїсарського замку і вони підняли на се крик. Він казав за се стрїляти, а вони „розлюченї тим“ кинули ся на войско. Як-же Метернїх уступив, Віденці знов стали покїрнї і „в добрий спосїб просили цїсаря Фердинанда о наданє конституції“. Ну! і цїсар, що був „доброго серця“, вволив волю

своїх „дітей“, як по новій правно-політичній термінології автора, звуть ся горожане держави. Тою постановою зробив цісар Русинам „величезну, несказану радість“.

Годі нам припускати, щоби автор все те написав з несьвідомого ругенства. І в шкільнім урядовім підручнику знайде він цілком що инше, не кажучи вже про нешкільні, наукові підручники до історії Австрії в ХІХ століттю або до історії революцій 48 року. Коли проте автор промовчує свободолюбний рух в цілій Европі перед 48 роком, жаданя прав внесеного депутациями віденських корпорацій з перших днів марта 48 року, промову Фішгофа з 13 марта зг. р. де жадано основних конституційних свобід, оклики Віденців: „конституції! конституції!“, а причиною віденської революції представляє тільки самоволю Метерніха, коли каже, що по його уступленю настав вже спокій і цісар з доброї волі без дальшої борби надав конституцію, не згадуючи, як Віденці кожду важнішу уступку мусіли виборювати погрозою, і як уряд в перших днях революцій змагав ся кілька разів подавити свобідний рух та відобрати уділені концесії, то робить се хіба з свідомим заміром говорити наївним читачам рабску неправду.

Та на тім не koniecь. Автор й дальше, сторона за стороною оповідає читачам недорічності запевнюючи їх ще до того, що те все він „знає з книжок“. Так оповідає д. Селяньський, що в марті ще постановив цісар скасувати панщину, аби селяне могли вибирати послів до сойму, хоч се зовсім неправда; він і словечком не згадує про змаганя цісарського уряду подавити рух, про розвязанє „центрального комітету для оборони прав народу“ та про нові розрухи з 15 мая 48-го року, коли примушено уряд скликати конституційний сойм на основі загального голосованя; він мовчить про утечу цісаря із Відня, про нову барикадну борбу на улицах міста, про „комісію безпечности“ та про нове міністерство, що виконало обіцянку уряду з 15 мая і скликало конституанту. Він промовчує і се, що панщину та всі з нею звязані права знесла отся конституанта на внесене шлеского посла Ганса Кудліха, який впісля мусів перед реакцією втікати із Австрії, та за те обкидує болотом клевети „ворохобників“, що у автора не то нічим не причинили ся до скасування панщини, але ще „по ворохобні віденській (хоч у автора там ніякої „ворохобні“ не було!) написали ворохобники і підписали цісаря, що панщина верне ся. По представленю автора то тіж самі „ворохобники“ винні своїми „бунтами“, що конституцію скасовано. Автор каже устами одної з поміж своїх маріонеток: „Як би не ті зухвалці, бунтівники, то ми були би давно мали конституцію“. Та й про саме скасованє панщини в Галпчині і в Австрії загалом не вміє автор нічого мудрого сказати. Цісарський патент з 17 цвѣтня 48 року, яким для зашахованя Поляків, а позисканя руських

селян, скасовано безповоротно панщину в Галичині, зве автор „тимчасовим розпорядженням міністерства внутрішніх справ“ (!), котрим скасовано „панщину і всякі палцизняні данини у всіх краях“ (!). Про се, що цісарський патент з 17 цвітня скасував панщину тільки в Галичині (навіть і не в Буковині) та що скасоване панщини в прочій Австрії настало аж з днем 7 вересня 48 року автор видко не знає. Рівнож не знає автор і того, що відшкодоване за панщину галицьким дідичам признає саме той цісарський патент, але спихає се на конституанту, і т. и., і т. и.

Ми не спиняли ся-б на всіх сих помилках сеї книжечки, як би не стояла на ній фірма поважного товариства, що пустило сю неуцьку й рабську писанину у світ. Вільно якомусь там д. Селяньському бути собі обскурантом і неуком; вільно йому плекати в своїй душі рабські інстинкти та почуваня, вільно йому цілу історію бачити до гори ногами, та не вільно поважній просвітній інституції, якої задачею нести світло науки в широкі народні маси, місто просвіти ширити баламуцтво і обскурантизм впоювати в тисячі найвних читачів почуваня раба, погорду та низьку ненависть саме для тих, що своїм житєм оплатили щастє мас. Виданю сеї книжочки товариством „Просвіта“ треба дивувати ся тим більше, що в тім самім часі теж саме товариство своїм накладом видало другу книжку про панщину а іменно д. Франка: „Панщина і її скасоване в 1848 року“, що не може в ніяке порівнанє йти із писаниною д. Селяньского.

В коротенькій передмові до своєї праці д. Франко подає нам її піль. Він каже: „Я вважав потрібним дати читачеві не так оповіданє про само знесенє панщини в 1848 році, як радше докладну відомість про те, відки взяла ся панщина в нашім краю, чим вона була для нашого народа, хто і як працював над її піддержанєм і заостренєм, а хто над її ограниченєм і скасованєм“. Сама праця д. Франка розпадає ся на 9 розділів а то: I. Що то була панщина; II. Панщина в старій Польщі; III. Галичина під Австрією. Марія Тереса і Йосиф II; IV. Тяжкі часи 1790—1835 рр.; V. Польські голоси про панщину 1831—1845 р.: VI. Різня 1846 р. і регуляція панщини; VII. Знесенє панщини в 1848 році; VIII. Економічні наслідки знесеня панщини; IX. Панщина і Русини. — Як з тих заголовків видко, автор займає ся панщиною в нашім виключно краю і переходить її історію від початків аж до скасування, при чім час від переходу Галичини під австрійську управу заповняє розділи від III-ого аж до кінця. Через те виходить властиво, що д. Франко дав нам головню історію панщини від розбору Польщі до її скасування 48-ого року. — Таке обмеженє в предметі має вправді ту добру сторону, що скуплює всю працю автора та увагу читача на однім предметі, який тим способом можна вже докладно обговорити

та пояснити, та з другого боку — думаємо — праця чимало стратила через те, що панцизняної справи не обговорено в ній із ширшого становища в звязи та в порівнанню із розвитком і упадком сеї інституції в Європі взагалі. Таке трактування справи вияснило би багато із того, що так зістало ся] не цілком ясним та зрозумілим; вияснило би історичну доконечність повстання панцизняних інституцій еволюційною дорогою та історичну доконечність її пережиття і скасування; вияснило би в кінці сі припливи та відпливи поступово-реформаторського духа у австрійського уряду. — Та поминувши й се наше *prim desiderium*, праця дра Франка зістає у нас одинокою науково-зробленою, а рівночасно популярною історією панцини в Галичині.

Розяснивши читачам в I розділі — „що то була панцина?“ перед її скасуванням за австрійських часів, дає нам автор в II розділі начерк розвитку зневолення селян на Русі та в Польщі, а на Червоній Русі спеціально. Починаючи від „родів“ і життя людей „волостями“ (на Русі) та „ополями“ (в Польщі) згадує автор коротко, як з княжої дружини витворюють ся „бояре“, а з поміж селян „смерди“, як дорогою воєнної неволі та неволі за довги і т. и. селяне стають невільниками боярів і загалом богатих людей. Оповідни коротко про феодалізм в Німеччині переходить автор до розвитку панцини в Польщі та посвячує тій темі чимало місця. На кінці говорить про розвиток панцини на Червоній Русі, де селяне ріжних „прав“ повели підпали під одно спільне панцинне ярмо. Не зі всіма поглядами автора, висловленими в тім короткім начерку історії розвитку панцини, можемо згодити ся. Автор найперше, подаючи так сказати б, поодинокі важніші еволюційні етапи в розвитку панцини, не виказує належно причинового звязку поміж ними. Він говорить зразу про „невільництво“ на Русі не вказуючи сего, як невільництво органічним способом переменяло ся в панцину. Говорючи про феодальні порядки в Німеччині і їх перехід до Польщі, ш. автор не поясняє нам, з чого саме і як витворило ся в тім феодальнім порядку „прикріплені до рілі селяне“, як з вільних колись селян стали панцинні хлопці. Подаючи докладно ухвали соймів, що дотикають заневолена селян в Польщі, автор стоїть на тім неоправданім становищі, наче би панцина була впливом й наслідком тих законів, тих паперових актів, а не пояснює нам того, як саме розвивали ся фактичні економічно-соціальні обставини, що довели до стану, санкціонованого опісля тими соймовими законами. Рівнож не виказує автор, як на Галицькій Русі з ріжних груп невільних і вільних селян витворила ся одна заневолена маса. Се загальна хіба сього начерку історії розвитку панцини. На нашу думку належало було читачам вияснити, який був стан „передкняжої“ доби, як виробили ся соціальні верстви і т. д. По часті автор се зробив — пояснив еволюцію невіль-

ництва на давній Русі, з рештою тільки епізодично описує різні етапи розвою.

По тих увагах можемо йти й далі. В III розділі, говорить д. Франко про Галичину за Марії Тереси і Йосифа II, про їх патенти і реформи великого віпценосного революціонера. І тутки маємо до зазначеня декілька замітів. Ш. автор — на нашу думку — не вияснив, як належало би жадати — принципіяльної різниці поміж шляхотсько-феодалним ладом Польщі й такою політичною державою, як тоді була вже Австрія; не вияснив далі, як наслідком сього протиставлення та змаганя двох ладів вийшов ряд австрійських реформ в Галичині, що з одного боку підпорядковували й шляхту центральному гнетови поліційної держави і реґулювали ясно відносини селян до дідичів, а з другого боку зі скріпленем поліційного ладу і загалом адміністративних властей та з заведенем нового податкового та військового систему привалили селянство повим тягаром. За мало рівнож на нашу думку пояснив автор справді революційні вчинки Йосифа II-ого, а знайшли-б вони були належне витолковане певне тоді, коли би д. Франко панцину історію розказував — так як то ми в горі зазначили — в порівнаню і з оглядом на події загально-європейські. Так само загального освітлення вимагала-б також і історія реакції в суспільнім праводавстві, яка наступила по Йосифовій, а ще більше по Леопольдовій смерті, а про яку ш. автор розказує в IV розділі, затитулованім „Тяжкі часи 1790—1835 рр.“. Того загального освітлення, яке виступило би при трактованю річи порівняним-історичним методом, бракує, й тому докладно оповіджені автором події сего часу являють ся нам наче „Deus ex machina“, відорваними випадками.

Та коли доси не могли ми зробити ш. авторови закиду тенденційности, то приневолюють нас до сего деякі уступи розділу V „Польські глоси про панцину 1831—1845 р.“. Коли нам, Русинам, доводить ся говорити про польські реставраційні змаганя, то годі нам охоронити ся від певного роду підзорливости й одіиченої неохоти супротив сих змагань. Але історик повинен — думаємо — з'уміти висвободити ся з під тої вузко-національної сугґестії й обовязком його все заховати справедливо обективне око на сі події. Та саме в тім V розділі д. Франко дав себе в дечім звести із обективного шляху надто живою темою, що надто ще зачіпає наші сучасні інтереси. Кажучи про польське варшавське повстанє 31 року та про польських революціонерів демократів, що ділали в Галичині, автор не може стримати ся від виразних чи посередних заяв своєї неприхильности для польських, хоч би й демократичних реставраційних змагань. Оповідуючи про автономію варшавського царства, автор виявляє свою неохоту реченям: „Та Полякам не досить було сего“. — Чиж справді ш. автор думає відмовити Полякам права не на якусь

на пів-автономію, але на повну державну незалежність? Гадаємо, що факт анектованя польськими повстанцями й руських земель, не зміняє ще демократичного характеру варшавського повстаня 31-ого року та не управнює автора затратити справедливий суд на польські змагання до державної самостійности. Ту несправедливість супротив польських демократів сих часів, а заравом і історичну недокладність бачимо у автора й далі, коли він представляє річ так, наче-б демократизм польських революціонерів не був щирим та наче-б він був тільки приманою для селян, аби вони помагали відбудовувати давню Польщу. Таке представлене річи не вірне. Були вправді між польськими демократами і такі — се річ зрозуміла і звичайна — але головні з них без всякого сумніву в своїх суспільних поглядах стояли на крайно радикальній точці та свою польську шляхту ставляли на рівні з „Москвою“ та „Німцем“. Се-ж доказують і власні слова автора, що опираючи ся на „Pamiętnik-у“ графа Вєсьоловского та на рукописи „Głos w tece obywatela galic. zamarty z powodu niedozwolonego przez rząd zebrania się stanów prowincyi na zwyczaj. sejm postulatowy 1846 roku“ пише на сторони 69: „деякі пани, бачучи, що не можуть запобігти бурі.. удавали ся до уряду, доносячи йому, що знали про приготованя (до зем. революції) і просячи, щоби арештовано загорільців“. — Необективне становище автора стало причиною сього, що автор не розрізняє належно польської шляхти та її поглядів на панщину і на скасованє панщини від поглядів польських демократів-революціонерів, а з другого боку представляє річ так, наче-б тогочасний австрійський уряд займав в справі скасованя панщини справді якоесь поступовійше становище від польської шляхти. Сей погляд д. Франка, що він його висказує посередно оповідаючи, як на внесок станового сойму з 22 вересня 1843 в справі вибраня комісії для управильнення відносин між селянством а дворами уряд відповів відмовно і тим способом — „припер шляхту до стіни“ — цілком неоправданий. „Давайте — мовляв — панове щось виразнійше!“ інтерпретує д. Франко інтенції уряду. Ми-ж заінтерпретуємо сю відповідь якраз противно: що уряд абсолютно не бажав собі того, аби загалом становий сойм приступив раз до якої небудь акції в сій справі, бо бояв ся стратити сильного атута в грі і против шляхти і против революціонерів, яким саме атутом були панщина й її скасованє. Сам же д. Франко признає, що шляхта бачила, як панщині не довго вже животіти і що ся шляхта сама змагала до якогось певне що користного для неї полагодження справи. На се вказує і наведена автором ухвала станового сойму з осени 1845 року, що запала на внесенє М. Країнського і де ясно жадає ся порішення справи скасованя панщини дорогою викупу і т. и. Автор не признає тим ухвалом ніякого симпто-

матичного значіння та підносить їх на глум. Певне, що сі шляхоцькі ухвали ні трохи не пахли революційним духом та мали на оці інтерес шляхти, одначе, нехай нам скаже хто, чим ліпші були інтенції правительства та чим цісарський патент з 17 цвітня 48 року ріжнив ся в своїх основах і в своїх наслідках від обговорюваної соймової ухвали? До сеї шляхти та тодішнього австрійського уряду можна з повним правом прикласти польську приказку: „Wart Pas pałasa, a pałac Pasa“. Ш. автор одначе нерівномірно освітлюючи шляхту і уряд представив сим робом річ так, наче би справді сеї уряд був добродієм народних мас і охороною їх від шляхоцької злоби. Ся нерівномірність в трактуваню сих двох чинників — шляхти й уряду — виступає і в дальшій розділі VII: „Знесене панщини в 1848 році“. Змаганя польських демократів до скасованя панщини стрічають ся там неприємно, коли противно патент з 17 цвітня 48 року, хоч він нічим не відскочив від попередних шляхоцьких ухвал, а певне дуже позаду зістав від думок польських демократів, і в дечім був ретрограднішим від славного регуляційного Йосифового патенту з 10 лютого 1779, знаходить у д. Франка хйба легкі заміти. А чей же саме той цісарський патент був причиною великих тягарів та кривд для селянства!

Про революційні події 48 року згадує автор ледви кількома словами та не виказує їх звязи із скасованем панщини. При тім зробив автор значну похибку кажучи, що рух в Празі, Кракові та Львові мав на меті „щось иньше, а не саму свободу“. Шкода, що ш. автор не висловив ся тут яснійше, бо з того, як воно сказано, не знати на певно, чи рух по тих містах мав „ще щось иньше“ окрім свободи на меті, чи може мав на меті тільки „щось иньше“ а не свободу! З дальшого представлення річи та загалом з освітлення справи належало би виводити, що справді польським львівським революціонерам з 48 року хотіло ся тільки Польщі, а не свободи. Автор обурює ся, що польські революціонери „бажали обіцянками знесеня панщини потягти руського хлопа, що би тримав з ними, що би поклав свою руську голову під польське евангеліє, що би своєю кровю і своїми кістками помагав будувати самостійну польську державу на своїй землі“. Ми сего обуреня не можемо зрозуміти. Чи-ж може автор жадав би, аби польські революціонери будували самостійну Русь-Україну, коли про се й тодішні галицькі Русини і не зачинали думати?!

Дальший розділ (VIII-ий) „Економічні наслідки знесеня панщини“ найліпший безперечно з цілої праці. Справа панщинної індемнізації, сервітутів та пропінації представлена коротко, прозоро та ясно, а притім належно освітлена історичними та статистичними датами. Та вже що до IX розділу „Панщина — і Русини“ годі нам здержати ся від

деяких замітів. Розказуючи про перші проблески національного відродження у галицьких Русинів, автор згадує тільки про вплив славянського відродження і всеславянського руху (та й то „одним словом“), занехав натомість цілком виказати роль загального європейського демократизму, що до нас ішов тоді головно через Поляків, на розвиток національної та рівночасно демократичної думки в Шашкевича і товаришів. Рівно-ж не має автор ні словечка критики для руських діячів 48 року, для їх протиреволюційної діяльності та навіть не пробує визнати, для чого самі Русини 48 року станули против революції. Тим то й дивно звучать кінцеві слова автора, коли він каже: „На жаль, у Русинів не стало сили, умілости і єдності, вірно піддержати всю роботу“ і т. д. По тім похвальнім представленю діяльності Русинів з 48-ого року, яке містить IX розділ, така конклюдія виглядає суперечною. Сього уникнув би був автор, коли-б був змалював вірно роль Русинів 48 року, бо тоді показало ся-б, що з задавленем революції (при помочи Русинів) вся „робота“ Русинів скінчила ся і не було вже чого піддержувати. Автор і в тім розділі не попускає Полякам. Він не може їм дарувати їх погорди і ненависти для „Святоюрців“-Русинів. Чи-ж автор справді думає, що будь-що-будь революційні Поляки, стоячи за конституційною управою против абсолютизму, могли симпатизувати або бодай толерувати прибічників абсолютизму і ретроградів, якими являють ся тодішні Русини?!

На тім закінчили би ми свої уваги ще до цінної праці д. Франка. Зроблені нами замітки не спиняють нас ні на хвилю признати їй визначну вартість та назвати її найліпшою річю, що була у нас досі написана про панщину і її скасоване в 48 році. Др. Франко дав історію панщини і її скасування в Галичині з вузшої галицької перспективи, та дав річ основну і жерельну (жерела нотовані в замітках під текстом). Тепер побажати-б нам такої річи із загального, ширшого становища, що розглядала-б ту саму справу в порівнаню до загальних європейських та австрійських подій.

Такою в своїй основі мала-б бути праця д. Будзінновського „Панщина, її початок і скасоване“, але хоч основана на наукових даних, вона не може зачисляти ся до науково-популярних розвідок, а то задля свого яркого, публіцистичного, пропагандистичного та в часті полемічного характеру. Д. Будзінновський стараєть ся соціологічним методом, починаючи від найдавніших давен вляснати зроджене соціальних різниць між людьми, зароди і повстане панщини, її пережитє і скасоване. Се була б наукова основа праці. По при се автор чимало місця посв'ячує пропаганді своїх думок, агітації що до „злюб

дня", та полеміці із Д.ром Франком про істоту революції 48 року і про становище руських патріотів в 48 році.

Зачинає свою річ д. Будзиновський від представлення первісної людської суспільности й гезеи перших суспільних інституцій: релігії, роду, громади, власти, власности і т. и Не па все, що автор там пише, ми згодили-б ся. Д. Будзиновський представляє річ так, що начальники громад, маючи більшу пайку в ґрунтах, та побираючи деякі данини від громад, переімили ся в „панів“, та що сі „пани“ повели закріпостили селян, а задля воєнного діла стали зпоміж себе вибирати „князя“. Автор забуває при тім, що „князі“ появляли ся борше а бодай рівночасно із витворюванем кляси „панів“: об'яснене його вповні теоретичне і в усякім разі односторонне. Тим робом представлене річи через д. Будзиновського вийшло надто вже „схематичне“, а через те й невірне. Ліпше вийшло дальше змальоване зросту „панської“ переваги й ним над заневоленим мужицтвом в розділі: „Як пани богатіли“, хоч, розуміє ся, автор надаючи своїй праці публіцистично-агітаційне призначенє, не залишує від часу до часу вмшати не все предметові та неправдоподібні уваги, ба навіть пророцтва, приміром в роді того, що „якби панщина була потрєвала ще з 50 літ, були-б пани загарбали всю мужицьку а мужики були-б всі вигибли під панськими буками (!!)*. Рівно-ж добре розказано й про се „як панщина пережила ся“, де оповіджено, як розвинули ся міста й міщавство, як феодальна держава перейшла в поліційну „освічену деспотію“ та як за новим економічним ладом, за зростом ринків і комунікації зростала продукція й конкуренція се за тим всім і пішло скасованє панщини. Шкода тільки, що автор занехав оповісти про вплив французьких економістів та філософів XVIII віку на Йосифа II і тим способом не вияснив читачам, звідки у сього монарха взяли ся справді вже не реформаторські, але просто революційні змаганя. До того автор — прикладаючи у всьому матеріалістичну історіозофічну схему — не признає ані трохи ідейного чинника, тому й всі реформи Йосифа II зводить до „інтересу“ та толкує всякими „користями“, яких з тих реформ мала надіяти ся держава чи властиво цісарський уряд та цісарські каси. Коли-б у Йосифа II не було і чисто ідейних мотивів — огляду на добро мас до його реформи, то як в такім випадку витолкувати реакцію що наступила по ній? Чи-ж з його смертю уступили й ті огляди та „користи“ із реформи, чи може справді його реформи не тільки задля „користи“ були доконувані? Про само „скасованє панщини“ оповідає автор навязуючи до революційних випадків 47 року. Та тут мусимо вказати одну грубу неточність. Автор каже, що цісар під напором революції скасував панщину і скликав конституцію. Що до другого, то воно правда, та не так воно що до скасо-

ваня панщини. Цісар скасував сам про себе панщину тільки в Галичині (патент з 17 цвітня 48 р.) і то не під простим напором революції, але під посередним, щоб зашухувати польських демократів; в інших краях Австрії скасував панщину не цісар, а перший сойм законом з 7 вересня 48 р.

Вияснивши доволі докладно суть революції 48 року та оповівши про соймову дискусію над скасуванням панщини, про індемнізацію і наділ землі переходить д. Будзиновський до полеміки із поглядами тих Русинів, що скасоване панщини признають цісарському „доброму сердцю“ або тих, що виправдують та похваляють становище Русинів 48 року. Цікаво занотувати найважніші спірні моменти сеї полеміки, бо тим способом зрозуміємо і погляд автора на сю справу. Др. Франко критикуючи в „Народі“ з 94 року погляди д. Будзиновського на революції 48 року та на тодішнє становище Русинів, висловлені в I виданю „Хлопської посілости“, висловляє думку, що „революції 48 року головню в Австрії були наскривь (ексклюзивно) національними“, що вони „крім національних цілей не мали жадних інших цілей на оці— найменше ще їм ходило о волю мас народніх“, що „тим революціям не ходило о ніяку особливу свободу мас народніх“, що „від противного урядови боку помімо шумних фраз про волю, мусіли Русини ожидати далеко тяжшого визиску і безправя“, та що проте „Русини стаючи по стороні реакційного правительства не то не упідлились“ але робили так, як їм казали „здоровий і вірний инстинкт“ і т. и. Д. Будзиновський піддає сі погляди суворій та як се звичайно в публіцистиці буває — доволі злобній критиці, з якої фактичною основою, абстрагуючи від її тону — згоджуємо ся. Д. Будзиновський виказує, що революції 48 року несли зі собою загальні свободи, а між ними і змагане до свободи національної, та доказує се змістом революційних програм, промов і постулатів, збиває парадоксильний погляд про се, наче би з боку поступово треба було Русинам надіяти ся ще більшого безправя як з боку реакції та наче-б Русини задля антипольського настрою мусіли стати й против революції. Д. Будзиновський справедливо замічає, що Русини стаючи за революцією не мусіли ставати за „свобідною Польщею“, а могли здобути ся на постулат „свобідної Руси“. Рівно-ж виказує д. Будзиновський, як Русини 48 року попираючи реакцію, занастали свободи і для других народів і для себе, та їм завдячити має теперішнє покоління доволі ограничений стан конституційних свобод в Австрії. Скінчивши сю полеміку автор кінчає з самим 48 роком і переходить до справи загарбування дворами селянської землі, до сервітутів, катастру ґрунтового, сучасної конституції і т. и., а кінчить выводами про сучасне положенє селян і про селянську політику. Та се справи,

що зачінають більш сучасну політику, проте просто до річи не належать. Тому й лишаємо їх на боці та тим кінчаємо огляд праці д. Будзиновського.

Остає ся нам ще сказати виладжений п. Томашівського переклад „Австрії в XIX століттю“ Сеньобоса. Скажемо найперше кілька слів що до твору Сеньобоса, а опісля зупинимо ся над увагами, якими ш. перекладчик збогатив переклад. Отже що до самого твору Сеньобоса, то радше належало би назвати його „Історія внутрішніх політичних подій в Австрії протягом XIX в.“ Такий заголовок віддавав би вірно зміст і методу твору. Сеньобос справді не обговорює в сій праці ані внішніх відносин Австро-Угорщини ані соціальних перемін, які зайшли в Австрії протягом XIX віку. Він глядить на історію виключно з політичного становища, та ще спеціально зі становища внутрішньої політики. Та коли справді поминене зверхних політичних відносин не дає себе так сильно відчувати читачеві, то инакше стоїть справа з перемінами на поли економічно-соціальнім. Обговорене їх вияснило-б багато з того, що так зістало не цілком ясне або зрозуміле. Особливо дотикає що йно сказане подій почавши від 48 року, від коли ясно борють ся зі собою окрім національних ще й соціальні елементи, з чого так сказати-б діагонально витворюють ся течії політичні.

Перейдемо тепер до заміток. Там зазначив перекладчик ті неточности, які автор поповнив чи то з браку жерел чи незрозуміння, особливо що до австрійських Русинів. Між поменшими замітками перекладчика є одна довша, де він висловлює свої думки та політику й становище Русинів 48 року. Думки сі подібні до висше згаданих думок др. Франка. Та думаємо, що перекладчик добре пересолив, заризиковавши надто самовпевнене потверджене, що „хто зве Русинів 48 року реакціонерами і т. д., той звісно цілком не знає історії 48 р.“, а мотивує се тим, що Русини не могли инакше зробити, як зробили. Д. Томашівський видко не похочив ся, що иньша справа, яке місце в скалі поступовости чи реакційности займали Русини, а иньша справа, чи їх становище мусіло бути таке, як було, чи ні. Становище Русинів в 48 році ніхто ще досі не назвав „поступовим“ тай ніяк таким назвати його не може. Бо й хто-ж з поміж Русинів мав парадувати своєю поступовістю? Чи може ті єпископи і крилошане, що і перше і потім били чолом всякому правительству та „сильній батьківській руді“? Чи може ті сільські духовники, що слухали сліпо своїх владик і крайсамтів? Чи темні як ніч селяне, в яких вмовив уряд і руські „патріоти“, що революціонери се вороги того цісаря, котрий „дарував“ панщину?! То-ж дивне відкрите д. Томашівського, що Русини 48 року не були ретро

градами і дивне та пресьміле твердження, що хто їх зве ретроградами, сей цілком не знає історії 48 року!! А цілком певірно толкує перекладчик доконечність такого становища Русинів, яке вони заняли в 48 р. Він толкує його виключно положенем Русинів супротив Поляків. Забуває видко д. Томашівський середньовіковий та клерикальний світогляд тодішних Русинів в протиставленю до поступового та ліберального світогляду польських (нечисленних) демократів. Не так національні, як соціяльно-політичні та релігійні були ті причини, які викопали провал між тими двома таборами. І з того самого становища виходячи, мусимо назвати поступоване руських „патріотів“ 48 року ретроградним. Реставраційні та навіть шовіністичні думки поступових Поляків цілком не примушували Русинів бути против поступу, против революції; хіба тільки против шовіністичної агресивности Поляків. Русини, коли-б були неретроградними, піднесли би були й собі загально революційний стяг та злучили з бажанем загальних свобод і бажанем національної свободи. Вони того не зробили і поступили по звісній приповідці: „і я не хочу і тобі не буде!“

Мусимо ще піднести, що перекладчик подав на кінці бібліографічний показчик до лектури про долю і відроджене австро-угорських Русинів в XIX століттю. Переклад легкий, читає ся плавно і з цікавостію. Ним збогачено нашу перекладну научну літературу о одну цінну книжку.

Л. Цегельський.

Труди подольського епархіального историко-статистического комітета, выпускъ IX, — Церкви и приходы Подольской епархіи, Камінець, 1901. ст. XX+1064+175.

Сей найновіший том Трудів містить в собі історично-статистичний огляд парафій подільської епархії. Виданне такого огляду було первісною метою сього комітета. В IV-ім т. Трудів, в 1893 р. був виданий короткий церковно-статистичний каталог епархії, подібний до галицьких шематизмів. Історію поодиноких місць Поділя, в парохіальній схемі, розпочав комітет в 1895 р., видавши історичний огляд сіл (парафій) Камінецького повіта, зроблений нашим членом д. Сіцинським, дуже солідно й основно. На жаль, такий тип описи показав комітету ся занадто важким. Як довідуємо ся з предмови до сього найновішого тому, комітет з причини, що огляд цілої епархії на взірець виданого огляду Камінецького повіта потягнув ся-б на довгі літа, ухвалив видати короткий історично-статистичний огляд в однім томі. Се, розумієть ся, добре, тільки з адержливих дезідерат редактора сього тому, тогож д. Сіцинського, приходиться ся здогадувати ся, що комітет не має охоти вести далі ширшого

огляду, розпочатого Камінецьким повітом, а се було б дуже шкода. Nos faciendum et illud non omittendum.

В сїм томї під кожним селом дають ся історичні, церковно-статистичні, подекуди й етнографічні та економічні відомости. Підставою послужили т. зв. парафіяльні літописи, себто відповіді парохів на розіслані їм квестіонарі, потім доповнені й зредатовані співробітниками редакції, числом 15. Неоднаковий запас відомостей й наукове приготуване сих співробітників відбили ся й на характері поодиноких статей: одні зроблені солідно, дають цілі маленькі монографії, иньші дещо або й зовсім поверховні. В сумі одначе опис служить досить цінним підручником, якого треба-б побажати й нашим галицьким епархіям (з них тільки для Перемишльської щось подібне було зроблено в шематизмі 1879 р. але далеко від можливої повноти). Львину пайку роботи в сї списи вложив редактор тому, д. Сіцинський. М. Г.

Видавництва й книжки, обговорені в сїм томї:

Н. Біляшевскій — Археологическая літопись Южной Россіи, т. II, 1900.

L. Niederle — Věstnik slovanských starožitnosti — Indicateur des travaux relatifs á l'antiquité slave, III - IV, 1899 - 1900.

Собрание Б. Н. и В. И. Ханенко — Древности Приднѣпровья, I—III, 1899 - 900.

С. Гамченко — Древній поселокъ и могильникъ въ урочищѣ Стуга (близь с. Студеницы Житомирскаго уѣзда Волинской губ.), 1899.

Ю. Кулаковскій — Аланы по свѣдѣніямъ классическихъ и византійскихъ писателей, 1899.

Г. Ласкинъ — Сочиненія Константина Багрянороднаго: „О емазахъ“ (De thematibus) и „О народахъ“ (De administrando imperio), 1899.

Д. Айналовъ и Е. Рѣдинъ — Древніе памятники искусства Кіева. Софійскій соборъ, Златоверхо-Михайловскій и Кирилловскій монастири, 1899.

Д. Бугославскій — Иваничскія мѣсячныя минеи 1547 — 1549 гг. и содержащаяся въ нихъ служба св. мученикамъ-князямъ Борису и Глѣбу, 1900.

П. Заболотскій — Легендарный и апокрифическій элетентъ въ Хожденіи иг. Данила, 1899.

И. Срезневскій — Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ, II в. 3, 1900.

- Dr. St. Kutrzeba — Szos we Lwowie w początkach XV w., 1900.
— Podwody miast polskich do r. 1564, 1900.
- Левицькій О. — Обычныя форми заключенія браковъ въ Южной Руси въ XVI—XVII ст., 1900.
- Н. Янчукъ — Къ исторіи и характеристикѣ женскихъ типовъ въ героическомъ эпосѣ, 1900.
- Павель Симони — Старинные сборники русскихъ пословицъ, поговорокъ, загадокъ и проч. XVII—XIX стол., 1899.
- К. Студинський — Літературні замітки, 1901.
- Вл. Каллаш — Изъ исторіи малорусской литературы 20 хъ и 30-хъ годовъ XIX вѣка, I—III, 1900.
- Al. Kolessa — Ukraińska rytmika ludowa w poeziach Bohdana Zaleskiego, 1900.
- Ф. И. С. Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи, I—II, 1895—6.
- Ф. Свистунъ — Галицко-русское войско въ 1848—1849 годахъ, 1899.
- Л. Селяньскій — У пятдесяту річницю знесеня панщини і відродження галицкої Руси, 1898.
- Др. І. Франко — Панщина і її скасованє в 1848 року, 1898.
- В. Будвиновскій — Панщина, її початок і скасованє, 1898.
- С. Томашівський — Ш. Сеньобоб — Австрія в XIX ст., 1901.
- Труды подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета, IX, 1901.

Поправка: В т. XLI, Н. Хр. с. 7 наведене (рял. 5 зв.) для характеристики статі п. Кобринської про „Нору“ закінченне її містить в собі кілька друкарських помилок, що змінюють текст; в передруку статі, скорігованім авторкою, перша фраза звучить так: „Коли маємо дивитись на твір Ібзена яко твір штуки, і коли під штукою розуміємо силу вражіння, то „Нора“ в представленю яко реальна особа випадає слабо, безвідтно і робить скорше несмак ніж артистичне вдоволенє“. *Ред.*

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII J., von M. Hruševskýj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskýj 29—86; 3. Ševčenko's Jugendjahre, kritisch-biogr. Skizze von A. Konyškyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Ševčenko-Gesellschaft, mitg. von A. Barvičskyj 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus, von Panačovnyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskýj (Fortsetzung) 62—113; 3. Messapparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen, von Dr. A. Černiachivskýj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV J., von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarevskýj's. Desiderata von M. Hruševskýj 147—161; 6. Wissenschaftliche Notizen 162—172; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. J. Puluj S. 1—24; 2. Zur Erinnerung an Markian Saškevič, von V. Kocovskýj 25—35; 3. Ševčenko und Mickievič, vergleichende Studie von Dr. A. Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samišanči“, Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. I. Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von M. Hruševskýj 211—221; 6. Historische Notizen von A. Konyškyj und M. H. 222—231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Ševčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), von A. Konyškyj S. 1—23; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynovskýj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod-m, von V. Levickýj 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von M. Hruševskýj 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläumsausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrijenko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonovskýj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Ševčenko im Gefängniß, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hruševskýj 1—18; 6. Bibliographie 1—90; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und kommerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Velyčko S. 1—36; 2. Bittschrift von Honta's und Zelizniak's Erben, ein politisches Pamphlet, mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magi“ (Najmička) von T. Ševčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archäographische Notiz von M. Hruševskýj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von * 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—5.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes“, griechische Grammatik, herausgegeben in Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studynskýj S. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hruševskýj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von V. Levickýj (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 6. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Varlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko S. 1—38 u. 1—XVI, 2. „Lobrede auf Vitovd“, einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hruševskýj 1—16; 3. „Froh tönende Euphonie“, ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohyla im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studynskýj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Ševčenko, von Al. Konyškyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhundert., von A. Lotočkyj S. 1—34; „Bittschrift Daniels des Verbannten“, ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von V. Ščurat 1—28; 3. Neovitalismus und seine Irrthümer, von Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von *Hirudo medicinalis* (mit Illustration), von I. Rakovskýj 1—6; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Grossfürst. Lithauen, von M. Hruševskýj 1—12; 8. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgeth. von E. Barviňskýj s. 1—34; 2. Varlaam und Ioasaph, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Confessionsverhältnisse, mitgeth. von M. Hruševskýj 1—8; 4. Miscellanea 1—14; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 1—12; 5, Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Ševčenko (1847—50), kritisch-biographische Skizze von O. Konyškyj S. 1—62; 2. Einige Actenstücke zur Geschichte des Kijever Gebietes, mitgeth. von M. Hruševskýj 1—18; 3. Beiträge zur physikalischen Terminologie, I Theil: Mechanik, zusammengestellt von W. Levčyckyj 1—12; 4. Miscellanea 1—18; 5. Wiss. Chronik: Dr. R. F. Kainds Untersuchungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie, Uebersicht von M. Korduba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—5.

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J. 1340 nach dem Tode Boleslaus-Georg des II, Untersuchung von E. M. Terleckyj 1—26; 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1495, mitgeth. von M. Hruševskýj 1—12; 3. Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von Dr. C. Studyňskyj 1—32; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Radakova 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Forts.) 1—26; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—6.

Inhalt des XIII Bandes. 1. Erster slavischer Staat, historische Untersuchung von M. Korduba 1—20; 2. T. Ševčenko's zweite Verbannung (1850—1857), kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—76; 3. Ein Fall von *Vesania melancholica*, von Dr. O. Č. 1—12; 4. Miscellanea — von M. Hruševskýj 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Fortsetzung) 1—24; 6. Bibliographie 1—50; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des XIV Bandes. 1. Ukrainische Kosaken in Weiss-Russland in den J. 1654—1656, von E. M. Terleckyj 1—30; 2. Beiträge zur Geschichte der Zeit des B. Chmelnyckyj, mitgeth. von S. Tomašivskýj, I 1—14; 3. Taras Ševčenko in Petersburg (1858—1859), von A. Konyškyj 1—42; 4. Miscellanea: Einige geistliche Gedichte aus Galizien, mitgeth. von M. Hruševskýj 1—16; 5. Wiss. Chronik; Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XV Bandes. 1. Samuel Kuševič, lemberger Rathsherr und sein Notizbuch, von S. Tomašivskýj S. 1—24; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jahrh., herausg. von M. Hruševskýj 1—48; 3. T. Ševčenko's letzte Reise in die Ukraine (im J. 1859), von A. Konyškyj; 1—35; 4. † P. Kuliš 1—1; 5. Miscellanea 1—8; 6. Wissenschaftliche Chronik: Archäologischer Congress in Riga im J. 1896, von N. Kniževič, 1—8; 7. Bibliographie 1—60; 8. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—8.

Inhalt des XVI Bandes. 1. Het'man Bohdanko, kritisch-historische Untersuchung von M. Hruševskýj S. 1—18; 2. Legenden des Chitarer-Čodex, aus dem Anfange des XVIII Jahrh., mitgeth. von V. Hnatiuk 1—38; 3. T. Ševčenko's letzte Lebensjahre, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—70; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896. I. Ukrainisch-russische (ruthenische) Zeitschriften 1—14; 6. Bibliographie 1—48.

Inhalt des XVII Bandes. 1. Polnisch-kosakischer Krieg im J. 1625, historische Untersuchung von S. Rudnyčkyj S. 1—42; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jhrh., herausg. von M. Hruševskyj (Schluss) 49—98; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Ševčenko, von A. Konyškyj, II Theil 1—22; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine 1—16; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Februar — April) 1—4.

Inhalt des XVIII Bandes. 1. Varlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) S. 81—134; 2. Einfall der Kosaken in Očakov im J. 1545, mitgetheilt von E. Barvinskij 1—32; 3. Ein Project zur Hebung des Handels in der Ukraine aus dem J. 1784, mitgetheilt von N. Kniaževič 1—8; 4. Miscellanea, von Dr. A. I. Markevič 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen auf dem Gebiete der altruthenischen Geschichte, von M. Hruševskyj 1—24; 6. Bibliographie 1—67; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—1.

Inhalt des XIX Bandes. 1. Steuerrecesse in Polen während der Regierung Kasimir des Jagellonen, von S. Tomašivskyj S. 1—70; 2. Beschreibungen der Domänen von Peremyšl, mitgetheilt von M. Hruševskyj 1—24; 3. Miscellanea 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine (Schluss) 1—32; 5. Bibliographie 1—51; 6. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai — August) 1—3.

Inhalt des XX Bandes. 1. Galicische Bojaren im XII und XIII Jarh., von M. Hruševskyj S. 1—20; 2. Varlaam und Joasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Schluss) 135—202; 3. Einige Gedichte des Ivan Nekraševič, mitgetheilt von A. Lotočkyj 1—10; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—48; 7. Redactionelle Notiz 1—2.

Inhalt des XXI Bandes. 1. Die Anten, ein Fragment zur ruthenischen Geschichte, von M. Hruševskyj S. 1—16; 2. Die sociale Lage der weltlichen Geistlichkeit in der Ukraine und in Russland im XVIII Jahrh., von A. Lotočkyj 1—46; 3. Ernte in Ost-Galizien und in der Bukowina auf Grund des Jahrbuches des k. k. Ackerbauministeriums für das J. 1896 u. 1897, dargestellt von V. Budzynovskij (im Anhang) 1—36; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1897 1—10; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft im J. 1897 1—20.

Inhalt des XXII Bandes. 1. Ein vergessener ruthenischer Gnomendichter des XVII Jarh., von Dr. I. Franko S. 1—16; 2. Beiträge zur Geschichte der Kosaken, von M. Hruševskyj 1—14; 3. Ruthenische Ansiedlungen im Komitate Băb-Bodrog (Süd-Ungarn), von V. Hnatiuk 1—58; 4. Miscellanea 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1897, von Dr. M. Korduba 1—42; 6. Bibliographie 1—54; 7. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—3.

Inhalt des XXIII u. XXIV Bandes. 1. Chmelnyčkyj und sein Aufstand, historische Skizze von Michael Hruševskyj S. 1—30; 2. Die Volksbewegungen in Galizien im J. 1648, von Stephan Tomašivskyj 1—138; 3. Chmelnyčkyj's Aufstand in den Dichtungen der Zeitgenossen, von Dr. Ivan Franko 1—114; 4. Ein Porträt Chmelnyčkyj's nach einer ital. Gravüre vom J. 1683. 5. Miscellanea 1—20; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Quelle zur Geschichte des Aufstandes Chmelnyčkyj's (St. Temberski's Annales 1647—1656), von Stephan Rudnyčkyj 1—22; 7. Bibliographie 1—16; 8. Aus der Gesellschaft: 1) Die Thätigkeit der Gesellschaft (Februar—April 1898), 2) Neue Statuten der Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XXV Bandes. 1. Silberfund von Motiv (Ost-Galizien), eine archäologische Notiz von M. Hruševskyj S. 1—6; 2. Beiträge zur Geschichte der Beziehungen zwischen Peter Dorošenko und Polen in den J. 1670—72, von O. Celvyč 1—26; 3. Der 1 und 2 November 1848 in Lemberg (ein officieller Bericht), mitgeth. von I. Levyčkyj 1—43; 4. Jubiläum der ukrainisch-russischen Literatur 1—1; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1897: a) In der Ukraine herausgegebene Zeitschriften; b) Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1897, von Dr. M. Korduba (Schluss) 1—80; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai—August 1898) 1—4.

Inhalt des XXVI Bandes. 1. Kotljarevskij's Werke in Galizien, von Dr. I. Franko S. 1—14; 2. „Harte Zeiten“, Beiträge zur Geschichte Galiziens in den J. 1846—61, mitgetheilt von M. Zubryčkyj 1—16; 3. Inventarien der Domäne Ratno (Nord-Volynien) aus den J. 1500—1512, mitgetheilt von M. Hruševskij 1—40; 4. Miscellanea 1—16; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1896 (Schluss) 1—32; 6. Bibliographie 1—60; 7. Jubiläumsfeier der Wiedergeburt der ukrainisch-russischen Literatur, von O. Makovej 1—14.

Inhalt des XXVII Bandes. 1. Ein galizischer „Soldat der Zauberer“, mitgeth. von Dr. Ivan Franko S. 1—22; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, mitgeth. von Ivan Verchratskyj (Fortsetzung folgt) 1—68; 3. Miscellanea 1—18; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1898 1—12; 5. Bibliographie 1—52; 6. Jahresberichte der Gesellschaft für das Jahr 1898 1—22.

Inhalt des XXVIII Bandes. 1. Die Kosaken im Feldzuge von Smolensk in d. J. 1633—4, von Oleg Celeyč S. 1—72; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, von Ivan Verchratskyj (Fortsetzung) 69—94; 3. Miscellanea: Einige Actenstücke zur Geschichte der ruthenischen Ansiedelung jenseits des Bug, mitgeth. von M. Hruševskij 1—10; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M. Korduba 1—36; 5. Bibliographie 1—45; 6. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XXIX Bandes. 1. Ukraine nach dem Jahre 1654, Historische Skizze von L. Č. (Fortsetzung folgt) S. 1—13; 2. Die ruthenische Sprache auf dem archäologischen Congress in Kijev und der Antheil der Ševčenko-Gesellschaft an demselben 1—1; 3. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn von Ivan Verchratskyj (Fortsetzung) 95—200; 4. Miscellanea 1—5; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M. Korduba — III. Mittelalter 1—31; 6. Bibliographie 1—44.

Inhalt des XXX Bandes. 1. Ukraine nach dem Jahre 1654, Historische Skizze von L. Č. (Schluss) S. 14—67; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, mitgeth. von Ivan Verchratskyj (Schluss) 201—276; 3. Zur Geschichte des „ruthenischen Ritus“ in Polen, Brief an die Redaction von Dr. Anton Prochaska mit Bemerkungen von Michael Hruševskij 1—8; 4. Miscellanea: Versuch einer Bibliographie des Gregor Skovoroda, von L. Č. 1—4; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1898: In der Ukraine herausgegebene Zeitschriften 1—24; 6. Bibliographie 1—38; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (Februar—April 1899), 1—4.

XXXI—XXXII Bände enthalten die für den Kijever archäologischen Congress bestimmten, aber infolge des Verbots der ukrainischen Sprache nicht vorgebrachten Referate. — I. Hälfte: Archäologie, Geschichte, Ethnographie. I. Vorwort (deutsch und ukrainisch) 7—10, 27—30; Inhaltsangaben aller angemeldeten Referate aus dem Gebiete der Archäologie, Geschichte und Ethnographie (deutsch) 11—26; II. Die im Auszug mitgetheilten Referate und Kommunikate (ukrainisch) u. A.: Gab es unter den ruthenischen Volksstämmen einen Volksstamm der Chorvat? von M. Hruševskij. Ornamentik der Osterier in dem Galizisch-Volhynien, von Dr. M. Korduba. III. Die in extenso mitgetheilten Referate: Das Gräberfeld in Čechy (Bez. Brody), archäologische Untersuchung von M. Hruševskij, 1—22; Zvenyhorod bei Lemberg (Bez. Bibrka), historisch-archäologische Untersuchung von M. Hruševskij, 1—28; Ein Bleisiegel aus Stupnyca bei Sambor, eine Notiz von M. Hruševskij, 1—4; Sociale Classen und politischen Parteien im Fürstenthum Halč bis zur Hälfte des XIII Jahrh., von Dr. M. Korduba, 1—42; Zur Frage über die staatsrechtliche Stellung der Kijever Fürsten des XV Jahrh., von M. Hruševskij, 1—4; Die kleinrussischen Länder der polnischen Krone gegen Ende des XV Jahrh. Feindliche Einfälle und Organisation der Grenzvertheiligung, von S. Rudnyčkyj, 1—54; Beiträge zur Geschichte der Kosakeraufstände vom J. 1595—6, von M. Hruševskij, 1—30; Die ukrainischen Kosaken in den Jahren 1625—1630, kritisch-historische Untersuchungen von S. Rudnyčkyj, 1—76; Die Ueberbleibsel des ursprünglichen Communismus bei den Bojken (Galizien), von Dr. V. Ochrymovyč, 1—16; Der slovakische Räuber Janošik in der Volkspoesie, von V. Hnatiuk, 1—50; IV. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai—August 1899), 1—4; V. Inhaltsverzeichnis des VIII Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. XXVII—XXXII), 1—9.

НБ ПНУС

249257

Inhalt des XXXIII Bandes. 1. Bronzene Schwerte aus d. Bez. Turka (Galizien) von M. Hruševskýj S. 1—4; 2. *Über den Accent in der ukrainisch-ruthenischen Sprache, Untersuchung von Dr. V. Ochymovyč (Fortsetzung folgt) 1—64; 3. Varianten zu einigen Gedichten Ševčenko's, mitgetheilt von A. Konyškyj (Fortsetzung folgt) 1—16; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: 1) Übersicht der wissenschaftlicher Literatur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M. Korduba — III. Neue Zeit; 2) Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1898 (Schluss) 1—54; 6. Bibliographie 1—46; 7. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft (September—December 1899) 1—5.

Inhalt des XXXIV Bandes. 1. *Ein Beitrag zur Geschichte der Dorfgeistlichkeit, aus den Samborer Akten des XVI Jahr., von Michael Hruševskýj S. 1—82; 2. Einige Beiträge zu einer kritischen Ausgabe der Gedichte Ševčenko's, von Julian Romančuk 1—32; 3. Miscellanea 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1899: in ukrainischer Sprache herausgegebene Zeitschriften, von S. Tomašivskýj 1—8; 5. Bibliographie 1—58.

XXXV—XXXVI Bände enthalten die für den Kijever Archäologen-Congress bestimmten, aber infolge des Verbots der ukrainischen Sprache nicht vorgelegten Referate. — II. Hälfte: Sprachkunde und Litteraturgeschichte. I. Vorwort (deutsch und ukrainisch) S. 5—6, 24—25; Inhaltsangaben aller angemeldeten Referate aus dem Gebiete der Sprachkunde und Litteraturgeschichte (deutsch) 7—23; II. Die im Auszug mitgetheilten Referate und Kommunikate, u. A.: Die Nasal-Vocale in den slavischen Sprachen, von A. Barvinickýj, 3—5; Ein Beitrag zur Kenntniss der Entwicklung der Volkssprache in der Litteratur der gallzischen Ruthenen, von E. Kokorudz, 7—8; Der litterarhistorische und historische Hintergrund des Liedes vom Ihors Heereszug, von Dr. V. Kocovskyj, 10—12; III. Die in extenso mitgetheilten Referate: Über die Mundart der sogenannten Doly, von I. Verchratskýj, 1—128; Die Ruthenen der Eperies-Diöcese und ihre Dialekte, von V. Hnatiuk, 1—70; Das „Slovo über die Auferstehung Lazars“, ein altukrainisches Poem auf apokryphische Themen, von Dr. I. Franko, 1—57; Ein neuer Beitrag zu den Studien über Ivan Vyšenskýj, von Dr. I. Franko, 1—4; Das apokryphe Evangelium Pseudo-Matthäi über die Geburt und die Kindheit Maria's und seine Spuren in der ukrainischen Litteratur, von Dr. I. Franko, 1—32; Wer war der Verfasser der *Avriševskij* (1599)? von Dr. C. Studynskýj, 1—20; Jakub Gavatovič (Gavat), Verfasser frühesten ukrainischer Intermedien aus dem J. 1619, von M. Pavlyk, 1—44.

Inhalt des XXXVII Bandes. 1. Die Ohringe des sog. Kijever Typus bei modernen Kaukasiern, von M. Hruševskýj S. 1—4; 2. *Das Karpatoruthenische Schriftthum im XVII—XVIII Jahrh., von Dr. I. Franko, 1—91; 3. Der Kijever Archäologen-Congress, von N. Kijaževyč. 1—11; 4. Miscellanea 1—16; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Litteratur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur und Kunstgeschichte im J. 1899, von Dr. M. Korduba, I. Allgemeines, II. Alterthum, 1—28; 6. Bibliographie 1—44.

Inhalt des XXXVIII Bandes. 1. Drei Bleisiegel aus der Umgegend von Halič (mit Abbildungen), von M. Hruševskýj, S. 1—4; 2. *Die Beziehungen des Hetman Ivan Vyhovskýj zu Polen in den Jahren 1657—8, von D. Koreneč, 1—20; 3. *Das Karpatoruthenische Schriftthum im XVII—XVIII Jahrh., von Dr. I. Franko, Beilagen, XII—XXV (Schluss) 91—162; 4. Miscellanea, 1—4; 5. Wissenschaftliche Chronik: 1) Übersicht der Zeitschriften für das J. 1899 — Die in der Ukraine herausgegebene Zeitschriften, 1—25; 2) Übersicht der wissenschaftlichen Litteratur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur- und Kunstgeschichte im J. 1899, von Dr. M. Korduba; III. Mittelalter, 26—38; 6. Bibliographie, 1—56; 7. Inhaltsverzeichnis des IX Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. XXXIII—XXXVIII), 1—12.

*) Die für den Kijever Archäologen-Congress bestimmten Referate sind mit einem Sternchen bezeichnet.

Inhalt des XXXIX Bandes. 1. Zum Andenken an Alexander Konyškyj, von M. Hruševškyj, S. 1—14; 2. Ungedruckte Gedichte des T. Sevcenko, mitgetheilt von A. Konyškyj, S. 1—8; 3. Varianten zu einigen Gedichten Sevcenko's, mitgetheilt von A. Konyškyj (Schluss), S. 1—22; 4. Übersicht des gegenwärtigen Standes der historischen Forschungen über die ukrainische Litteratur. Die älteste Periode. Einige Probleme und Desiderata, von Dr. Al. Kolessa, S. 1—40; 5. Lateinische Infinitive auf ier, von I. Kopač, S. 1—2; 6. Miscellanea 1—6; 7. Wissenschaftliche Chronik: 1) Übersicht der wissenschaftlichen Litteratur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur- und Kunstgeschichte im J. 1899, von Dr. M. Korduba: III. Mittelalter (Schluss), IV. Neue Zeit, S. 1—56; 2) Übersicht der Zeitschriften für das J. 1899 (Schluss), S. 57—78; 3. Bibliographie, S. 1—32

Inhalt des XL Bandes. Ein Beitrag zur Geschichte des Aufstandes Nalyvajko's, mitgetheilt von B. Domanýčkyj, S. 1—6; 2. Das Jahr 1848 und das griech.-kath. geistliche Seminar in Lemberg, mitgetheilt von G. Kmit, S. 1—10; 3. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn. Dialecte mit unbeweglichem Accent, von J. Verchratskyj (Fortsetzung folgt), S. 1—113; Miscellanea, S. 1—9; 5. Wissenschaftliche Chronik: Die Arbeiten N. Kondakov's auf dem Gebiete der Geschichte altruthenischen Kunst, von M. Hruševškyj, S. 1—13. 6. Bibliographie, S. 1—41.

Inhalt des XLI Bandes. 1. Chronologie der Chronik von Halyč und Volodymyr (sog. Hypatios Chronik), eine Untersuchung von M. Hruševškyj, S. 1—72; 2. Studien auf dem Gebiete des Karpatoruthenischen Schriftthums im XVII—XVIII Jahrh. I. Presbyter Johannes, Smera der Kumane und Entdeckung Tibets, von Dr. I. Franko, S. 1—50; 3. Miscellanea, S. 1—11; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1900 — In ukrainischer Sprache herausgegebene Zeitschriften, von S. Tomašivškyj, S. 1—9; 5. Bibliographie, S. 1—47.

Поодинокі томи „Записок“ (I—XXII, XXV—XXX, XXXIII—IV, XXXVIII—XLII) коштують 3 корони, т. XXIII—IV 5 кор., т. XXXI—II і XXXV—VI по 6 кор., комплет I—XX т. продасть ся по 48 кор.; X річник коштує 12 кор.

Preis einzelner Bände (I—XXII, XXV—XXX, XXXIII—IV, XXXVIII—XLII) der Mittheilungen 3 Kronen, B. XXIII—IV 5 Kr., B. XXXI—II u. XXXV—VI à 6 Kr. B-de I—XX komplet kosten 48 kr., X Jahrgang kostet 12 Kr.

НБ ПНУС

249257